

R I G

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA

TJUGOFFÄRDE ÅRGÅNGEN

UNDER REDAKTION AV
SALOMON KRAFT

STOCKHOLM 1941

BOKFÖRLAGS AKTIEBOLAGET THULE

Djörn Hallerdt
21/7 1953.

Föreningen för svensk kulturhistoria

STYRELSE

Statsrådet *Thorwald Bergquist* (ordf.), professor *Martin Olsson* (v. ordf.), intendent *Sigfrid Svensson* (sekr., adr. Nordiska museet, Stockholm), direktör *Sten Westerberg* (skattm., adr. Box 67, Stockholm I), professor *Nils Ahnlund*, intendent *Torsten Althin*, intendent *Gösta Berg*, professor *Henrik Cornell*, professor *Sigurd Erixon*, professor *Herman Geijer*, förste antikvarie *K.-A. Gustavsson*, docent *Salomon Kraft* (red. för Rtg, adr. Vanadisvägen 28, Stockholm), förste antikvarie *Erik Lundberg*, förste antikvarie *Tord O:son Nordberg*, kapten *Nils Strömbom* (v. sekr.), intendent *Sigurd Wallin*.

REDAKTIONSUTSKOTT

Professor *Sigurd Erixon* (ordf.), professor *Henrik Cornell*, filosofie licentiat *Sam Owen Jansson*, förste antikvarie *Tord O:son Nordberg*, intendent *Sigfrid Svensson*.

REVISORER

Kanslichef *Axel Edström*, filosofie doktor *K. E. Sahlström*.

I N N E H Ä L L

<i>Agnes Geijer</i> , En medeltida yllevävnad i samtida avbildning	1
Ein mittelalterliches Wollgewebe in gleichzeitiger Abbildung	8
<i>August Jansson</i> , Repslagerivarors riktiga namn	9
Benennungen von Seilerwaren in Schweden	20
<i>Hilding Pleijel</i> , Nattvardspolletter i stormaktstidens kyrka. Ett reformert inslag i svenskt fromhetsliv	49
Le méreau dans l'Eglise luthérienne de Suède	57
<i>Johnny Roosval</i> , Alskogaren. En gotländsk glasmålningsmästare av norsk-engelsk skola	59
A Gothlandic Master of Glass-painting of the Anglo-Norwegian School	73
<i>Waldemar Liungman</i> , Till folksagoforskningens metodik. Är den s. k. finska skolans geografisk-historiska metod numera icke hållbar?	89
Zur Methodik der Volksmärchenforschung	106
<i>Gustaf Utterström</i> , Olof von Dalin och tjänstefolksfrågan i Stockholm	109
Olof von Dalin et la question de domestiques à Stockholm	115
<i>Uno Willers</i> , Älgen som husdjur — en kulturhistorisk kuriositet. Kring en notis i E. M. Arndts svenska reseskildring	117
Der Elch als Haustier in Schweden	122
<i>Karin Ekman-Danver</i> , Vintergatan och Noaks ark	124
The Milky Way and Noah's Ark	135
<i>Bertil Hedenstierna</i> , En guldmakare på Värmdön	137
Ein Goldmacher in der Gegend von Stockholm	144
<i>Bengt Söderberg</i> , Ett medeltida gilleshus i Arboga	146
Ein mittelalterliches Gildehaus in Arboga	158

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN:

<i>Sigfrid Svensson</i> , Folkkulturkunskap som undervisningsämne i seminarierna	75
--	----

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR:

<i>Ingegerd Henschen</i> , Svenska vävnadstekniker och mönstertyper. Kulturgeografisk undersökning. Av Emilie von Walterstorff; Svenska spetsar. Av Elisabeth Thorman; Albertus Pictor som pärlstickare. Några anmärkningar med anledning av en upptäckt. Av Agnes Geijer	21
<i>Bertil C:son Barkman</i> , Vapenindustrierna i Arboga under äldre vasatid. Av Åke Meyerson	29
<i>Torsten Lenk</i> , De danske Kongers kronologiske Samling paa Rosenberg. Kongedragterne fra 17. o. 18. Aarhundrede. Av Sigrid Flåmand-Christensen	80
<i>Måns Mannerfelt</i> , Min ungdoms strider. Memoarer. Av Fredrik Ström.	84
<i>Torsten Lenk</i> , Svensk porträttlitteratur. Av Carl Björkbom och Boo von Malmberg	160
<i>Agnes Geijer</i> , Antichi tessuti della basilica Ambrosiana. Av Alberto de Capitani d'Arzago. [Med bihang:] La "lettiera di Sant' Ambrogio". Av Fernando Reggiori	162

<i>FÖRENINGSMEDDELANDEN</i>	86, 167
-----------------------------------	---------

En medeltida yllevävnad i samtida avbildning

Av Agnes Geijer

Medeltida sidentyger av olika slag finnas i ganska stort antal bevarade i svenska kyrkor. Medeltida vävnader av ylle eller linne äro däremot sällsyntheter, till en del beroende därpå att dessa material äro mindre motståndskraftiga — särskilt mot mal och fukt — men även därpå att man ej uppskattat dem i samma grad som de dyrbarare siden- och guldtygerna och därför icke bevarat dem. Ur kulturhistorisk synpunkt äro de prisbilligare alstren lika värdefulla. Med all sannolikhet ha de varit mer allmänt brukade, och därtill kommer att de kunna antagas i stor utsträckning ha influerat den inhemska vävnadskonsten.

Det finns en grupp sådana importtextilier med fågelmonster av romansk karaktär, vilkas ursprung ännu torde utgöra en gåta. De äro utförda i s. k. dubbelsidig vävnad, d. v. s. en vävnad med *ett* varpsystem och helt täckande inslag samt lika på båda sidor — ingen avigsida — fränsett att färgerna äro omkastade. Ett tiotal exempel härpå äro kända från skandinaviskt område, bl. a. ett täcke från Hackås i Jämtland och några små fragment från Södra Råda i Värmland.¹ På grund av teknisk och motivmässig likhet med några (säkert betydligt äldre) sidenvävnader, som kunna antagas vara italienska, ha dessa vävnader antagits vara utförda i Italien, en attribution som man, bland annat med hänsyn till att så gott som inga kontinentala exempel på tillverkningen hittills äro kända, dock tills vidare måste taga med reservation.

Men det finnes en yngre grupp, beträffande vilken någon tvekan knappast kan råda om ursprungslandet, nämligen Tyskland, där ännu åtskilliga finnas i behåll. Utom två eller flera i Berlin tillhör ett stort täcke ärkebiskopliga museet i Köln, ett Fidgorsamlingen, för att endast nämna några exempel, samt

¹ Vivi Sylwan, i A. Branting och A. Lindblom, *Medeltida vävnader och broderier*, I, Sthlm 1928, s. 47.

två svenska kyrkor. De allra flesta äro varandra så lika, att man vill tro dem komma från en och samma verkstad, vilket f. ö. redan framhållits av O. v. Falke.² Till alla dessa äro förebilderna hämtade från italienskt sidenväveri, dels de med djur- och växtmotiv fantasifullt mönstrade venetianska brokaderna, som huvudsakligen förekommo under 1400-talets förra hälft, dels de redigt tecknade granatäpplemönstren i sammet, som vid samma århundrades mitt just blivit moderna. En tredje art representeras av en i Lessings verk avbildad våd,³ med rader av nakna barn bland ett gotiskt rankverk, vilket mönster på ett ganska självständigt sätt anknyter till en mindre allmän typ från århundradets början.

Tekniken är intressant nog densamma som den i det äldre sidenväveriet t. o. m. Bysans mest gängse — dubbelkypert eller polymita — vilken redan på 1300-talet kommit ur bruk i den italienska sidenindustrien. Till skillnad från den förra gruppen har vävnaden avig- och rätsida samt två olika varp-system, den ena mönsterbildande och den andra bindande. För övrigt samma teknik som i de s. k. Regensburgbrokaderna. Varpen är, åtminstone i de fall jag varit i tillfälle studera, av strävt, oblekt linne- eller hampgarn, Z-spunnet. Inslaget är av strävt, löst S-spunnet ullgarn, i fyra eller flera färger, samt vitt, glanslöst lingarn. Stundom förekommer även ett slags guldtråd, bestående av grovt mässingslan, spunnet kring lintråd, av den billiga sort som påträffas på enklare broderier från medeltidens slut. Även vävbredden är densamma på de flesta: 94—95 cm. Stadkanten är ej markerad.

Det ena av våra båda exemplar — från Heda kyrka i Östergötland — är redan utförligt behandlad av Vivi Sylwan.⁴ Det andra torde ha tillhört Kristinehamns kyrka. En bit tillhör Kristinehamns museum, en annan bit av samma vävnad är den här avbildade, vilken från kyrkan inkom till Pietas för konservering, fig. 1. Vävnaden var då oerhört söndertrasad och i flera småbitar samt botad med olika lappar. Även den andra biten är stympad, varför breddmättet ej kan bestämt angivas; det förefaller dock ha varit densamma som i Heda, nämligen 92 cm. Liksom i Heda är mönstret symmetriskt med en rapportbredd av 2×16 cm, och det bildas av att två färger alternera. Färgfördelningen är följande: fåglar — blått på rött, harar och rosetter — vitt på rött, blad — gult på rött, släta smala ränder samt "tandsnittsrad" omväxlande i vitt, gult, blått, gult, vitt; bladranka mot hälften blå och hälften

² Kunstgeschichte der Seidenweberei, II, 1913, s. 117.

³ Die Gewebesammlung des Königlichen Kunstgewerbemuseums, Berlin 1900—1909, Tafel 236.

⁴ Branting-Lindblom, a. a., s. 51. Där omnämnes i en not vävnaden från Kristinehamns museum såsom möjligen stammande från Varnums kyrka. Förf. har icke varit i tillfälle ytterligare undersöka ägoförhållandet, endast studerat ett på Nordiska Museet förvarat foto av densamma.

röd botten; randbård lika näst föregående; fåglar — gult på grönt, harar och rosetter — vitt på grönt, blad — gult på grönt; randbård; fåglar — gult på blått.

Vävnader av just detta slag, speciellt den först beskrivna typen, finnas tydligt avbildade hos flera tyska målare från tiden omkring 1500, och vi få härigenom veta både när och hur de användes. I en målning av Zeitblom från 1497 är altarklädnaden av samma sort. På Bernt Notkes kända framställning av Gregorius' mässa i Mariakyrkan i Lübeck ser man på golvet under de knäböjande en randig vävnad med samma fåglar som på fig. 1, ehuru med tätare upprepning. Beträffande tillkomståret för denna målning — 1470-talet eller 1504 — ha meningarna varit mycket delade, men det förefaller som om man stannat vid det senare årtalet.⁵ Precis samma vävnad som den i Kristinehamn igenkänna vi, i samma användning som på Notkebilderna, på flyglarna till en av de båda altartavlorna med Marias död, vilka utförts på uppdrag av bröderna Niciatus och Georg Huckenay, vilka låtit sig porträtteras knäböjande på den ena flygeln, fig. 2. Bilderna, som förut tillhört Wallraf-Richard Museum i Köln, finnas nu i Münchens Pinakotek. Enligt Max Friedländer⁶ är målningen utförd av Joos van Cleve i Antwerpen under år 1515, men det bör måhända tilläggas att andra forskare ansett den yngre, omkring 1520. En noggrann jämförelse med vår vävnad bekräftar överensstämmelsen motiv efter motiv, t. o. m. färgfördelningen är identisk och vävnadens kypertstruktur är tydligt återgiven. Man observerar, att de båda vapensköldarna med hästen äro löst ditsatta. Ytterligare ett exempel kan här anföras, trots att jag ej kan peka på någon direkt motsvarighet i mönster. På en Tre konungars tillbedjan av S. Severinmästaren i Wallraf-Richard Museum finnes ett golvhvyende med mönster av fjälligt lagda påpågelsfjädrar (påpågelsfjädrar tillhöra även de italienska "trecento"-stofferernas omväxlande motivkrets) samt enkla geometriska avslutningsbårder.⁷

De här anförda exemplen må räcka som bevis för att denna vävnadstyp var fullt modern i västra Tyskland och Nederländerna ännu under 1500-talets andra decennium. Var tillverkningen ägt rum veta vi ej, men för Falkes antagande om en enda verkstad eller åtminstone *en* tillverkningsort talar sådana tekniska detaljer som överensstämmelse i vävbredd och material-

⁵ Walter Paatz, Bernt Notke und sein Kreis, Berlin 1939, Taf. 129 och s. 341.

⁶ Altniederländische Malerei, IX, u. å., s. 25. Det är överintendenten friherre Rudolf Cederström, som haft vänligheten att som jämförelse med Kristinehamnsvävnaden för mig påvisa bilden i München samt ställt fotografi och sina noggranna reseanteckningar till mitt förfogande. Det bör dock nämnas, att denna bild är identisk med den i Wallraf-Richard museum som nämnes av Falke utförd av den anonyme Meister des Marienstodes, då ännu ej identifierad med Joos van Cleve.

⁷ Curt Glaser, Les Peintres primitifs allemands, Paris 1931, pl. 70.

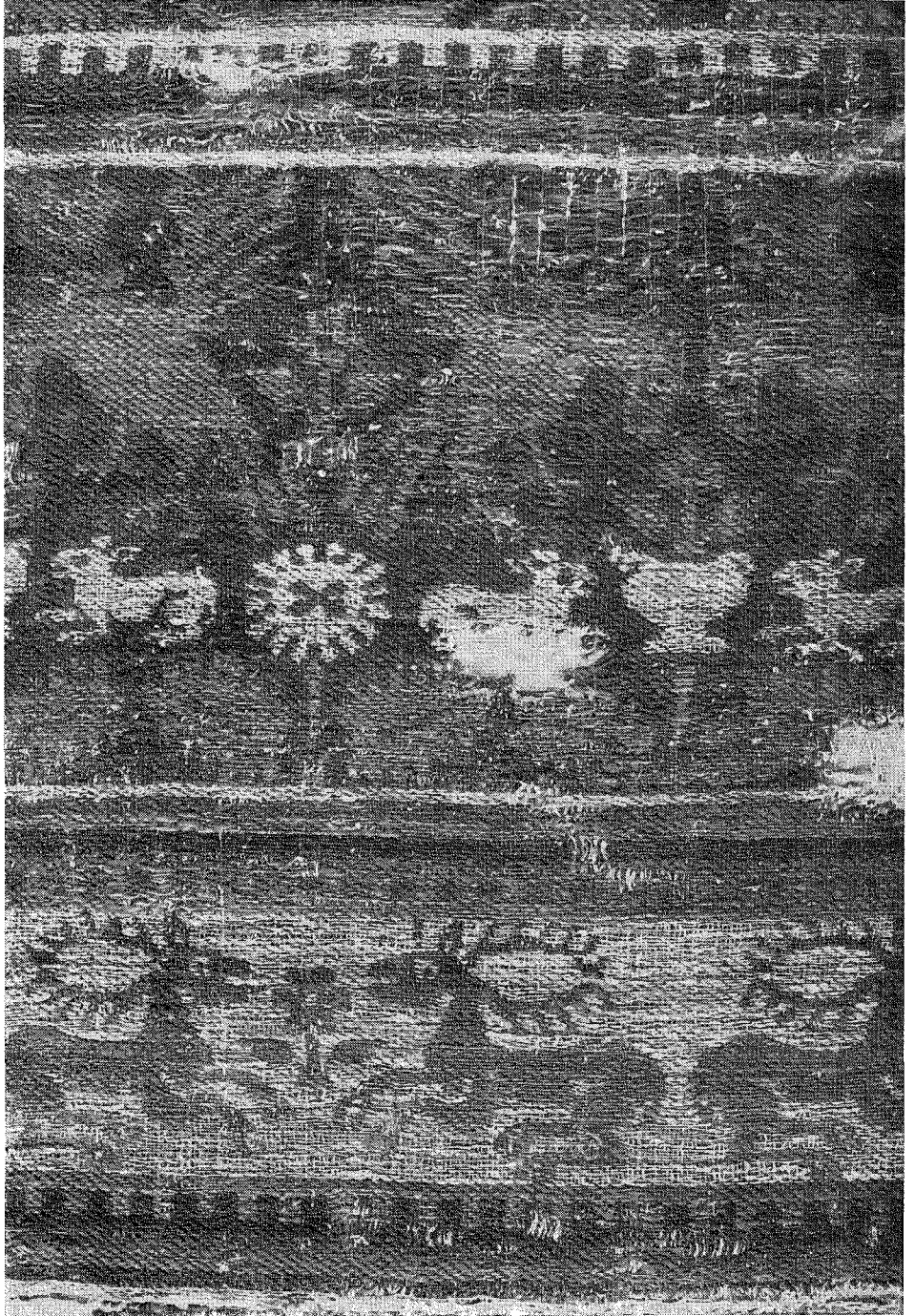

Fig. 1. Detalj av yllevävnad i Kristinehamns kyrka.

Fig. 2. Målning av Joos van Cleve i Münchens gamla pinatotek. Detalj av flygelbilden med de knäböjande donatorerna.

kvalitet. Man vill gärna gissa på någon stad vid nedre Rhen. Icke heller kunna vi angiva den bortre tidsgränsen för tillverkningen. Den kan emellertid betraktas som en sista utlöpare av en teknisk tradition från romansk tid, som levt kvar i periferien och befruktats med en yngre mönsterstil. I mönsterväveriets förlovade land, Italien, var denna teknik för länge sedan undanträngd, och de italienska vävnader av silke och tarmguld, som i mönsteravseende utgjort förebilder för yllevävnaderna, voro utförda i helt andra kvaliteter. Sådana funnos redan på 1300-talet men voro en vogue ännu under 1400-talets förra hälft. Detta vittnar ju om en ganska lång livstid för en mönstertyp, förvånande för en konstnärligt så vital tid som det här gäller. Förhållandet belyser också vanskligheten av att datera textilier enbart efter konsthistoriskt allmänna motiv. Ofta är det omöjligt erhålla en precisare terminus a quo. Textilkonsten är mera konservativ än de flesta andra konstföreteelser.

Beträffande användningen må de anförda exemplen icke föranleda till antagandet att vävnaderna tjänat som golvmattor; därtill ha de icke varit

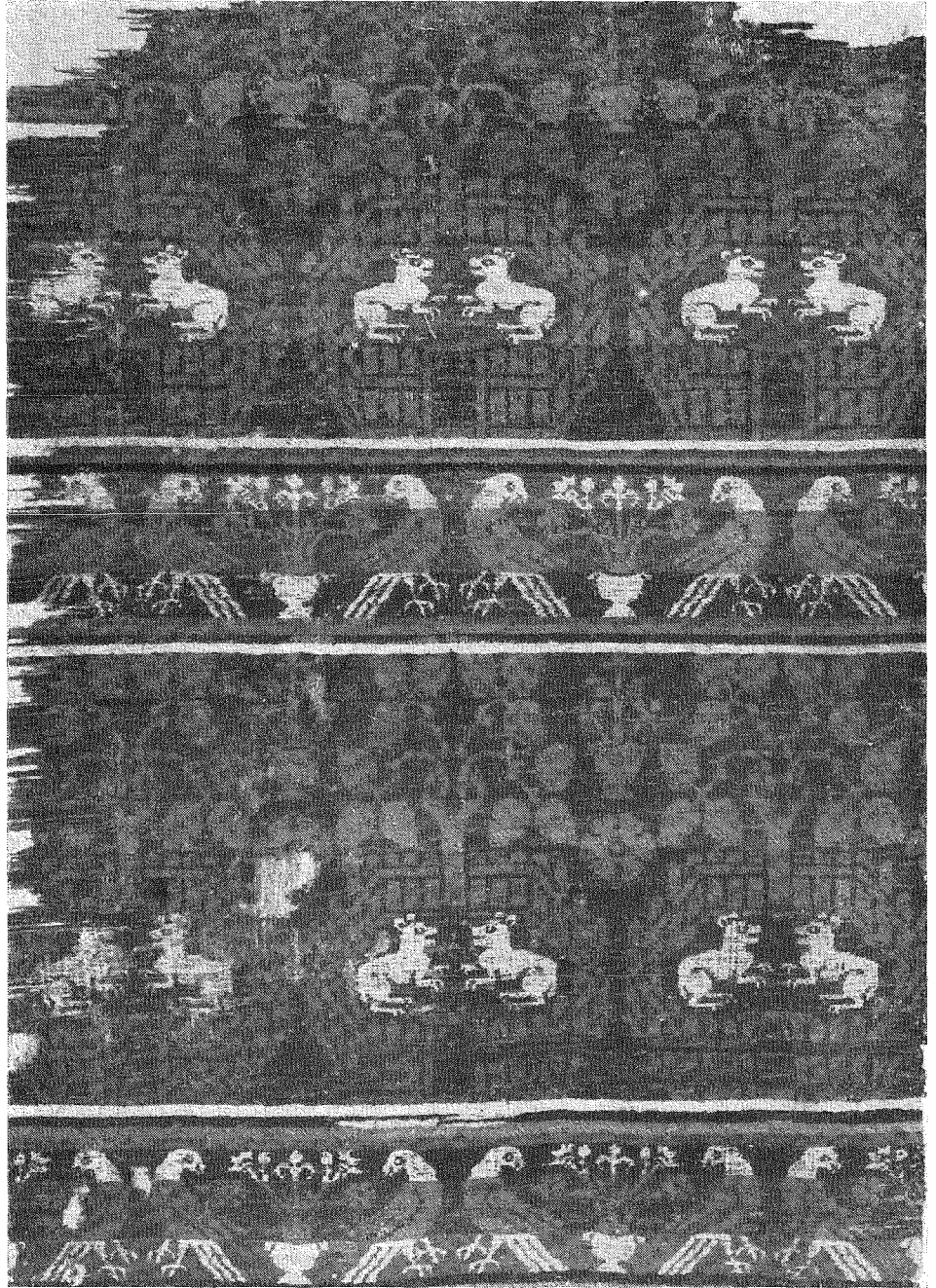

Fig. 3. Yllevävning i Heda kyrka (hela vädbredden).

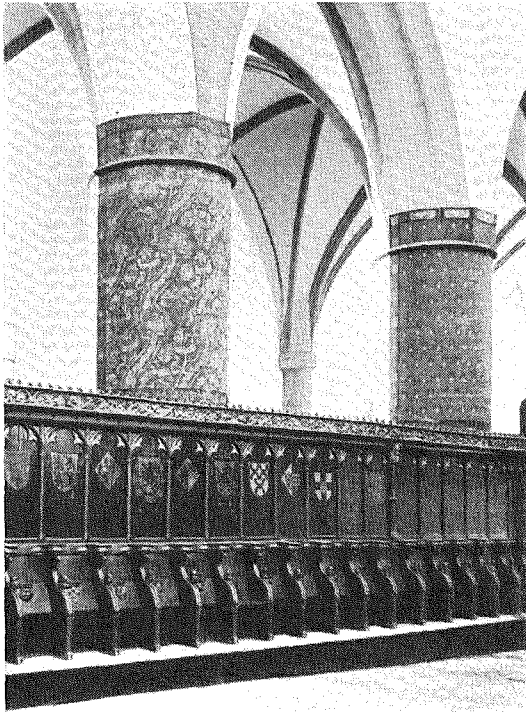

Fig. 4. Koret i Grooten Kerk i Haarlem.

hållbara nog. Placeringen på golvet är säkert tillfällig, man går inte på dem. Däremot lämpade sig dessa grova, rätt lösa ylletyger utmärkt till väggbeklädnader, där de tjänade den dubbla uppgiften att pryda och värma. De på samtida målningar så ofta avbildade väggbonaderna synas i regel vara dyrbarare tyger, men säkerligen utgjorde dessa icke någon vardagsvara, varken i kyrkor eller hem. De stora sviter yllna kyrkobonader från denna tid, som bevarats i några nordtyska kloster,⁸ representera nog ett allmänt bruk. Och kunde man icke åstadkomma dylika bonader eller ville man skona dem man ägde, imiterades dessa i målning direkt på muren. Härpå finnas många exempel, bl. a. i svenska kyrkor. Friherre Rudolf Cederström har även meddelat mig en iakttagelse, som har speciellt intresse i detta sammanhang. I Grooten Kerk i Haarlem finnas på pelarna målade täcken som till karaktären rätt nära överensstämma med de i Sverige bevarade medeltida yllevävnaderna av typen S. Råda, till höger på fig. 4.

⁸ Marie Schuette, *Gestickte Bildteppiche und Decken des Mittelalters*, I—II, Leipzig 1927—1930.

Zusammenfassung

Ein mittelalterliches Wollgewebe in gleichzeitiger Abbildung

Mittelalterliche Wollgewebe sind selten im Verhältnis zu Seidengeweben aber vom kulturhistorischen Standpunkt aus gleich wichtig. Die hier beschriebenen Gewebe gibt es noch in mehreren Exemplaren in Deutschland erhalten und zwei sind in Schweden bekannt. Sie finden sich auch abgebildet bei mehreren westdeutschen und niederländischen Malern aus der Zeit um 1500 und bald nachher. Das in Kristinehamns Kirche aufbewahrte, Bild 1, stimmt nicht nur im Muster sondern in der kleinsten Einzelheit auch hinsichtlich der Farbe überein mit einem Bodenteppich auf dem Altarbild des Joos van Cleve, gemalt 1515 in Antwerpen, Bild 2.

Die technische Übereinstimmung bei dem erhaltenen Material ist so gross, dass man alles auf die gleiche Werkstatt hat zurückführen wollen, die wahrscheinlich irgendwo in der Rheingegend belegen gewesen ist. Vom Gesichtspunkt des Musters aus betrachtet ist diese Anfertigung eine Nachbildung von italienischer Seide, vor allem den farbigen und phantasievollen, die in Venedig während der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts und zu Anfang des 15. Jahrhunderts hergestellt wurden. Technisch betrachtet zeigen die Wollgewebe ganz andere Art, nämlich den in der älteren Seidenkunst üblichen Doppelkörper, der bei Schaffung des Trecentomusters seit langem in Italien verdrängt war aber in Deutschland in vergrößerter Form in den sogen. Regensburg-Geweben fortgelebt hat. Die Aktualität um ca. 1500 von einem mehr als 100 Jahre älteren italienischen Mustertypus im Rheingebiet ist bemerkenswert und bezeugt die Schwierigkeit bei exakter Datierung textiler Erzeugnisse. Man muss sich oftmals bei der Zeitbestimmung mit einem terminus post quem begnügen.

Repslagerivarors riktiga namn

Av August Jansson

Kärt barn har många namn, säger ordspråket med rätta. Denna sats gäller måhända i särskilt hög grad diverse små föremål, som i sig själva ha endast obetydligt värde men som få ett alldeles oproportionerligt stort värde, då man saknar dem. Varför skulle en spik annars ha fått ett sådant namn som "ett bondliv"? Man kan tänka sig många situationer ute i skog och mark, då en vanlig spik kan ha varit värd sin vikt i guld. I brist på en spik har en händig karl kunnat komma rätt långt med en "tåt". Jag vill nu inte överdriva tåtens betydelse genom att hänvisa till den utbredda legenden om hur alla mångmillionärer skapat sig sin första grundplåt genom uppsamlandet av tåtar och snören, ty dylika goda sparsamhetstendenser ha nog större värde i pedagogiskt intresse än i nationalekonomiskt. Vi få dock inte förglömma, att själva tillvaron av tåten eller repändan är av ytterst minimalt värde, därest den ej kommer i händerna på en kompetent person, som kan applicera den på rätt ställe och på riktigt sätt. Om ej så varit fallet, skulle ej slagordet om "halvslaget" ha kunnat uppstå: "På ett halvslag riskerar sjömannen kamraterna, på två riskerar han skutan och på tre riskerar han sig själv".

Som det under många århundraden var så gott som uteslutande för sjömannen som repslagaren arbetade, så ligger det i sakens natur, att det var sjömannen, som fick sätta namn på de olika varorna. Då dessa benämningar likväl i många fall endast hänvisade till en viss plats på fartyget eller en viss speciell användning för sjömannen, så måste dessa beteckningar översättas till ett begripligt tekniskt språk för repslagaren såsom fackman. När därtill kom, att bonden och hantverkaren hade användning för vissa repslagerivaror och att de gävo dessa varor sina egna namn utan att taga hänsyn till sjömannens för dem obegripliga terminologi, så blev resultatet självfallet, att repslagaren fick vänja sig vid att översätta även dessa förbrukares varubeteckningar till sitt eget tekniska språk. Eftersom jag här uppfattar rubrikens ämne ur repslagarens synpunkt, har i regel framställningssättet för varorna fått bliva den av-

görande faktorn. Då däremot linans praktiska användning är den påtagliga förklaringen till ett varunamn, så har denna synpunkt fått bliva bestämmande för varje sådant fall. Till förtydligande vill jag här hämta en klar parallell från trävaruindustrien. Där är säkerligen språkförbistringen ännu mycket större än inom repslageriet. I fråga om "bjälkar" och "sparrar" som betyda vissa grovlekar, vitt skilda från exempelvis "reglar" eller "spikreglar" som de ofta benämnas, syndas i dagligt tal fruktansvärt. Samma är förhållandet med "plankor" och "bräder". Hur ofta kallas inte en ribba för plank eller någonting lika barockt? Detta är ju enbart löjeväckande för skogsfolket eller verkstadsmannen, men "vanligt folk" — d. v. s. det stora flertalet människor — har ju inte en aning om att grundbeteckningarna tross, rep eller snöre angiva en viss dimensionering av tågvaran, lika tydligt som ordserien stock, bjälke, sparre, slana, ribba eller plank, bräda, läkt anger en avtagande dimensionering inom träindustrien. I det följande blir det den fallande skalan i grovlekshänseende, som får bliva så att säga den röda tråden. Detta hindrar inte, att gränser ofta äro mycket svåra att fastställa och att de i många fall bliva så otydliga, att det blir en ren smaksak, om man skall kalla en sak med ett namn eller ett annat.

Ankartåg. Användes som namnet anger för fasthållande av ankare på ett skepp. Tågets grovlek var enligt sjölagen angivet i förhållande till fartygets storlek. Inom svenska flottan började omkring 1830 ankartåg av hampa utbytas mot ankarkätting. Likväl tillverkades i Stockholm ännu så sent som på 1860- och 70-talen ankartåg av 100 famnars längd och en omkrets av 18 tum (= ca 450 mm). Ett akterjärn, som använts för just sådan slagning under angiven tid skänktes av mig till Nordiska museet i början av 1900-talet. Ankartåget var starkt tjärat för att ej angripas av röta.

Kallades ofta — ehuru alldeles oriktigt — för ankartross, oakat ankartåget alltid var en kabel. Skillnaden på en tross och en kabel beror på sättet för slagningen. Om exempelvis tre länkar eller dukter, som utdrivits i detta skick i banan, hopläggas, så erhåller man en tross. Om däremot tre sådana trossar, likgiltigt av vad grovlek de äro, hopläggas, så erhåller man en kabel. Principen för tross-slaget eller kabelslaget gods är därmed klart angiven.

Bogserlina. Användes för bogsering av pråmar. Linorna voro omväxlande slagna som trossar och kablar och kunde vara tillverkade av såväl tjärad hampa som manilla eller kokosfiber. Den sistnämnda råvaran var nog mest praktisk, ty kokosfibern flyter på vattnet medan däremot hampa eller manilla sjunker. För hanterligheten var kokosfibern nog också att föredraga, ty då en 10,5 tums fyrslagen kokoskabel vägde endast omkring 600 kg, så vägde en tjärad hampakabel av samma längd och omkrets drygt 900 kg. När dessutom priset pr kg var avsevärt lägre för kokos än för hampatågvirke, blev detta ytterligare en orsak till att kokos föredrogs. Vanliga längder voro 60, 90 eller 100 famnar (ej 120 famnar).

Förtöjningstrossar. För att staga ett i hamn liggande fartyg stack man ut trossar till kajer och bojar. Därtill användes nog i allmänhet trossar upp till 5 och 6 tums omkrets. När de voro av tjärad hampa, kunde tjäran vid stark påkänning ha en benägenhet att bilda droppar utanpå trossen, vilket sedan försvårade arbetet vid trossens inhalning. Lika illa kunde det gå med den olja, varmed manillatrossarna voro starkt impregnerade för att skyddas mot vattnet. Numera har nog stålwire i huvudsak ersatt hampa för nämnda ändamål.

Tackling. Till fartygets tackling eller rigg höra hundratals namngivna detaljer, som hänvisa till deras placering eller användning. I de flesta fall kan tekniskt sett tillräcklig beskrivning ges genom angivande av omkretsen och slagningsmetoden. Sålunda betyder exempelvis "likslagning", att trossen skall ha så lång stigning, att segelmakaren med lätthet kan få in nålen mellan dukterna, då han skall sy fast "liket" i kanten av seglet. I motsats därtill blir "vantslaget" ett uttryck för tågets hopläggning så hårt som möjligt och utan efterrundning.

Flottningsrossar. Spelade en mycket viktig roll vid timmerflottningen i våra älvar och vattendrag. Detta framgår därav, att de hade företräde framför allt annat gods på vårarna. Mer eller mindre privilegierat var emellertid allt tågvirke, i synnerhet vid början och slutet av säsongen. I grovlek voro dessa rossar från $2\frac{1}{2}$ till $3\frac{1}{4}$ tum.

Tågvirke för fiske. För fisket tillverkades en mängd olika linor, trossar och kablar. De grövsta voro fyrslagna, väl tjärade hampakablar av 150 famnars längd. I omkrets voro de från 4 tum till $5\frac{1}{2}$ tum och i vikt från cirka 245 till 420 kg. De levererades till Göteborg och skulle användas för storfisket.

Till Göteborg, Lysekil och andra västkustplatser levererades s. k. "garntrossar" av en mångfald typer. Man kunde bliva frestad att påstå, att varje fiskläge hade sina särskilda fordringar på tågvirket. Om en plats ville ha en fullständig serie garntrossar från 6 garn till 75 garn, vilket betydde en omkrets från $\frac{3}{4}$ tum till nära 3 tum, så nöjde sig andra med endast ett fåtal sorter. Skäddegarnstrossarna hörde också till Göteborg. Slagningen varierade också från mjuka, likslagna trossar till sådana som skulle vara "så hårda som möjligt". Tjärningen skulle i allmänhet vara ordentlig, men några fordrade minst 23 % tjära i sina trossar. Som det inte går att få mer än ca 17 % trätjära i en lina av rysk hampa, blev givetvis resten av tjäran liggande utanpå. Man fick först slå trossarna av tjärat garn och sedan sänka ned de färdiga trossarna i kokande tjära för att få det önskade resultatet.

Att vidare Karlskrona, Kalmar och hela kusten uppåt ända till Umeå skulle ha sina önskemål, är ju alldeles påtagligt. Säkerligen hade fisken utpräglade vanor och avskydde standardisering, varav följde, att vart fiskläge fick lov att ha sin speciella typ på fiskredskapen. För repslagare med endast lokal omsättning spelade detta ingen roll, men för en stor fabrik, som skulle leverera varor över hela riket, var det ingen lätt sak att hålla reda på alla varierande önskemål.

En särskild tross, som obegripligt nog gick under beteckningen "snörpvadslina", hörde till göteborgsområdet. Det var en löst slagen, hårt tjärad $2\frac{3}{4}$ tums 3-slagen tross, som vägde ca 95 kg och hade en längd av 120 famnar.

Skötlinor. Dessa linor voro som namnet anger avsedda för fiskarens skötar. De användes mest i Karlskrona, Kalmar och Borgholm, och märkvärdigt nog voro de av enhetlig typ, mjuka och kalltjärade. Från 6 till 20 garn, och i längder från 20 till 120 famnar.

Vävlingslinor. Härmed återkomma vi till skeppstågvirket. Följaktligen voro önskemålen ungefär desamma i Haparanda, Sundsvall och Falkenberg. Inte sällan kallades dessa linor även för "prima linor", vilket namn de gjorde skäl för. En stor skeppshandlare i övre Norrland föreskrev t. o. m. av vilket märke rysk hampa som hans linor skulle slås. De förekommo i 6, 9, 12, 15, 18 och 21 garn och voro tämligen hårt slagna. De finare kalltjärades, men de grövre varmtjärades utan att dock få bliva för mörka. I omkrets voro dessa linor från drygt $\frac{3}{4}$ tum till $1\frac{1}{2}$ tum. Längden var 120 famnar.

Bänsellinor. Dessa voro tjärade 6, 9 och 12 garns linor och något finare än vävlingslinorna. Ur tillverkningssynpunkt kunde vilken vanlig flagglina som helst bliva en bänsellina, om blott den tjärades.

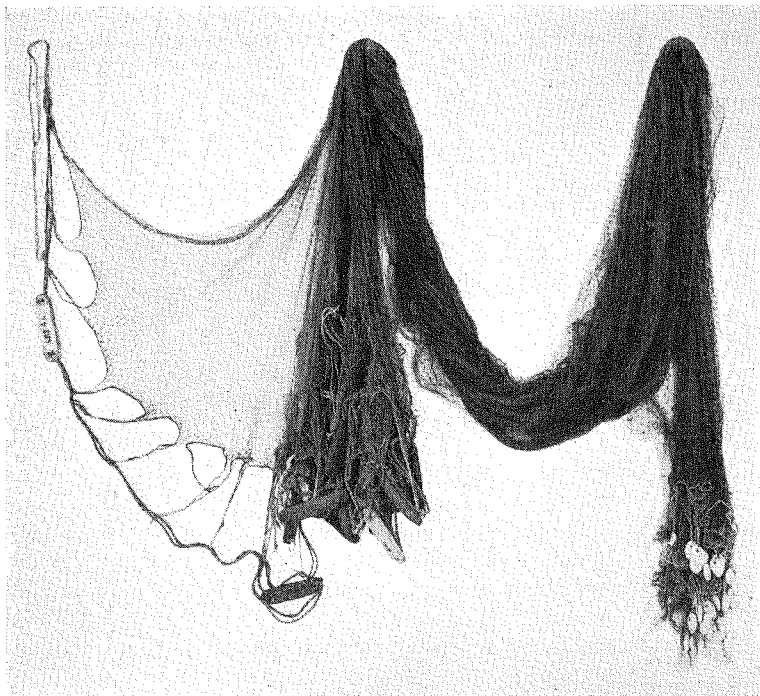

Fig. 1. Strömmingsnät från Fårö, Gotland, T. v. synas flötene fästade i "flartäl'n", t. h. sänkna i "stentäl'n".

Flagglinor. Vanligen gjordes dessa 3-slagna och i garnantalet 6, 9 eller 12. De vägde då resp. 2, 3 och 4 kg pr 40 famnars längd. De voro alltid otjårade. En annan sort också 3-slagna finare flagglinor gjordes av s. k. snörgarn. De slogos mycket mjuka och vägde pr 40 famnar resp. 1,6, 2,2 och 3 kg för 6, 9 och 12 garn. Som fyrslaget gods allmänt ansågs bliva mjukare än treslaget, förekom även 8 och 12 garns fyrslagna flagglinor. De tillverkades av s. k. kastlinsgarn och vägde ej mer än resp. 1,55 och 2,3 kg pr 50 famnar.

Klädstreck. Vanliga 6 garns flagglinor upplades i ringar på 30 eller i dockor på 20 famnar och såldes i minut för 6 kronor pr styck, oberoende av längden. Som repslagaren inte av handlaren fick mer än 2 kronor för 40 famnar, så var 6 kronor för 20 famnar inte billigt. Dylika prisdifferenser voro typiska för hela branschen. Repslagaren fick föga för sina varor, medan däremot skeppshandlaren tog bra betalt. Följden blev också den, att på mindre platser repslagaren sålde i minut och han blev då vanligen en förmögen man. Det blev således de stora repslagerierna, som i konkurrensen slog ihjäl varandra. I början på 1900-talet började aloe användas till klädstreck, och de gjordes då vanligen endast tregarns och i längder på 16 famnar.

Sticklinor. Tillverkades vanligen av finhäcklad passhampa. De finaste, som också kallades för "pisksnören", vägde 0,6 kg pr 40 famnar. De grövre vägde ca 1 kg pr samma längd. Särskilt för transportbolagen och för södra Sverige gjordes "fina sticklinor", som med en diameter av 4 mm vägde 2,7 kg pr 120 famnar och "grova sticklinor" med en diameter av knappt 5 mm och en vikt av 3,6 kg pr 120 famnar. De voro alla hårt slagna sexgarns linor.

Logglinor. Gjordes i längder på 60 famnar, sexgarns linor, som voro obetydligt grövre än sticklinor och niogarns linor, som vägde 3 kg pr 60 famnar.

Djuplodlina. Mycket hårt slagen 27-garnslina, hoplagd av 3 niogarns-flagglinor. 80 famnar vägde ca 21 kg, och 120 famnar vägde drygt 31 kg. Kunde också göras av 3 sexgarns-flagglinor, vilket vill säga, att den blev 18 garn. Den vägde då 22,5 kg pr 120 famnar.

Handlodlina. Likaså hårt kabelslagen av snörgarn. Tolvgarn vägde pr 60 famnar 4,3 kg. Niogarn vägde pr 120 famnar 7,8 kg, medan sexgarn, som kallades "fin handlodlina", levererades i två grovlekar, varav den grövre pr 120 famnar vägde 3,4 kg och den finare 2,5 kg. Dessa voro nästan exakt lika med sticklinor av ett visst slag. En annan sort fin lodlina av 6 garn vägde pr 120 famnar 4,5 kg. Av ovanstående framgår, att även om lokalt det var en viss norm på linor, som gingo under en viss beteckning, så hindrade detta ej på minsta vis, att vad som kallades "grovt" på den ena platsen, kallades "fint" på en annan. Man tvingades följaktligen att ligga med provserier för snart sagt varje kund. Standardisering var då ett okänt begrepp.

Snören. En repslagare, som i huvudsak spann snören och smågods, gick vanligen under benämningen "sejlar". Han kunde, av orsaker som nedan komma att närmare utvecklas, spinna lika bra med vänster hand som med höger. Om det berodde på vana eller ovana, vill jag låta vara osagt, men i övervägande antal fall spann sejlarén s. k. vänsterslaget gods.

Hyssing. Sjömannen har satt namn på två sorters snören, nämligen hyssing och märling. Hyssing var tregarns-snören av tre grovlekar: grov, "mellan" och fin. De voro alltid tjärade och upplagda i dockor om 12 famnar och sedan buntade i dussin. Ehuru detta var det ojämförligt vanligaste uppläggnings sättet, så förekom också, att de grova lades i dockor om 1 kg, de mellanstora i dockor om 0,5 kg och de fina i dockor om 0,25 kg.

Märling. Tvågarns snören av tre grovlekar: grov, mellan och fin. De voro alltid tjärade och voro upplagda liksom hyssing. Den fina märlingen önskades ibland levererad i nystan om 1 kg.

Sågsnören. Detta var lantmannens och hantverkarens gemensamma beteckning på sjömannens hyssing och märling. Samtidigt måste då också påpekas, om det skulle var tretrådiga eller tvåtrådiga sågsnören. Den finaste sorten tretrådiga sågsnören gick ofta under de speciella namnen lodsnören eller klocksnören. Lodsnöre betydde i detta fall snören för lodet på en dalkarlsklocka. Alla dessa sorter skulle givetvis voro otjärade. Sågsnöret var ju avsett för timmermannen eller snickaren, och sågarnas olika storlek gjorde det nödvändigt att efter behov kunna få lagom grova snören för alla sorters sågar. Grova, mellan och fina sågsnören vägde pr dussin resp. 3, 2 och 1 kg.

Tältnar. Härmed äro vi åter inne på fiskarens område. Följaktligen möter man mera variation, men de stora huvudtyperna voro fullt klara. Flartältnarna upplades vanligen i dockor på 20—22 famnar, stentältnarna i dockor på 25—27 famnar och nättältnarna i dockor på 40 famnar. I enstaka fall kunde beställning avse endast vänsterslagna tältnar, vilket förefaller obegripligt, men i regel levererades precis lika mycket höger- som vänsterslaget. Den förklaring som avgavs var fullt tydlig även för icke fackmannen. Till stagnering av nätets ytterkant framdrogos två tältnar av samma grovlek, varav en var höger- och en vänsterslagen. De surrades hårt tillsammans, så att de icke kunde röra sig självständigt. När de därför genom vattnets påverkan krympte, så sammandrogo de sig i riktning av sin egen slagning. Detta betydde, att de motverkade varandra och alltid förhöll sig orörliga i förhållande till nätet.

Flar-tältnar. Voro av två slag: grova, 9-garns, med en vikt pr dussin av 16 kg och fina, 6-garns, med en vikt av 10 kg.

Sten-tältnar. Voro av två slag: antingen endast uppdelade i grova, på 7 kg pr dussin och fina på 5 kg, eller också i uppdelningen grova, "mellan" och fina. Dessa voro alltid tregarns.

Nät-tältnar. Av dessa, som alltid voro tvågarns, förekommo egentligen endast två slag: grova och fina, med resp. 5 och 3 kg:s vikt.

Varglinor. Voro prima tregarnslinor, som hade stor användning. Namnet härleder sig från den tid, då vargar fångades i nät, som knötos av dylika linor.

Kastlinor. Dessa linor äro vår svenska lasso och användes av lapparna för infångande av renar. De voro handspunna av finhäcklad hampa och slogos mycket mjuka. Av samma orsak voro de alltid fyrslagna. De allra finaste voro åttagarns; vikten var 1,25 kg pr 40 famnar. Tolygarn tillverkades i två grovlekar på drygt 2 eller knappt 4 kg pr 40 famnar. 16 garns vägde ca 3 kg. Den mest använda grovleken var dock 20 garn, som vägde 3 kg pr 40 famnar. Till Gällivare levererades såväl 24 som 28 garns linor av samma garn som till 20-garnslinor. Enligt uppgift skulle de säljas till de finska lapparna, ty deras renar voro bångstyrigare än deras svenska kolleger!

Lättbandslinor. Voro tregarnslinor, som tjärade vägde 0,9 kg pr 35 famnar. De voro således något smäckrare än varglinorna, som voro otjärade och vägde 1 kg pr 30 famnar.

Sjömansgarn. Detta var en mycket stor artikel, och önskemålen varierade också högst väsentligt. Gjordes såväl tvåtrådigt som tretrådigt. Av båda slagen fanns det grovt och fint. Önskades mycket hårt tjärat, så att 30 % ansågs för dåligt. Däremot gillades ca 34 % tjära. Varmtjärades och fick i vissa fall ångtorkas under flera dygn, innan man kunde nysta garnet.

Hässjelinor. Utgjorde en artikel, som på ett ögonblick blev ultramodern. På 1890-talet var den okänd, och efter 20 år var den ur marknaden. Hässjelinan användes av bönderna för torkning av hö. Under regniga tider kunde man aldrig leverera tillräckliga kvantiteter. Men blev det en torr skördetid, så köptes inte en lina. Normaltypen var en tjärad tregarnslina på 27 famnar och en vikt av 1 kg. Ersattes sedermera av järntråd men ej med stor fördel, ty dels var det viktigt att järntråden torkades väl, annars rostade den till nästa år, dels var det nödvändigt att rulla upp den ordentligt på rullar, ty annars var den omöjlig att reda ut vid nästa skörd.

Buntgarn. Användes inom trävaruindustrien för export. Karlshamn, Örebro och Hultsfred använde nästan uteslutande tregarnslinor, som delvis voro av samma grovlek som varglinor, ehuru de slogos mjukare. Båtskärsnäs och övre Norrland i allmänhet föredrog tvågarn, som levererades i nystan på 1 kg. Tretrådiga buntgarnet nystades alltid på 5 kg.

Packgarn. Var tvåtrådigt och otjärat och påminde rätt mycket om buntgarnet. I kvalitet var det dock mycket sämre, ty även om vissa distrikt godkände bombayhampa i buntgarnet, så föredrogo de flesta prima renhampa. I packgarnet fick man dock taga ungefär hälften bombayhampa och hälften vanliga hampablänor. Av linblänor gjordes tvåtrådigt packningsgarn.

Säckband. Kvarnarna använde både tvåtrådigt och tretrådigt, men det gjordes alltid av prima renhampa. Levererades i nystan på 0,5 kg.

Diktgarn. Erfordrade en viss specialträning hos spinnaren, ty grovleken var tämligen abnorm. Hoplagt tretrådigt höll det i omkrets drygt 3½ tum och vägde pr ca 30 famnar ungefär 10 kg. Detta blev ett nystan. Denna typ var alltid otjärad. Spanns av hampablänor.

Tjårat diktgarn användes bl. a. av rormokare. Darav tillverkades tregarn med en omkrets av ca 2½ tum. Om det kalltjarades, kunde man ej f dit mer än ca 33 till 42 % trtjara, men vid varmtjarning kunde man f ända till 52 % tjara att stanna kvar. Att garnet d var tamligen smetigt, är ju ej underligt.

Tömmar. Repslagaren i en kuststad var vanligen halvt sjoman, och han sade darfr alltid fraktfullt "bondtm", för att skilja detta tåg från sjomannens "lina", som ju också alltid var av finare kvalitet, men exempelvis i rebrodistriktet och på andra platser inne i landet var "bondtmnen" den största artikeln. Yttergarnen i trossar spunnos i regel av samtagen renhampa. Detta betydde, att ehuru blnorna först hcklades bort, fingo de sedan ingå igen. Till innergarn kunde i vissa fall blngarn användas, men som proportionen mellan ytter- och inner-garn höll sig ungefär som 4 till 1, så frstr man att risken för repslagaren var att "drunkna i blånor". Från detta kom "bondtmnen" som en räddande ngel. Tömmar tillverkades i alla tänkbara kombinationer, d. v. s. alla tal, som voro jämnt delbara med 3 eller 4. En 10, 11 eller 17 garns tm existerade således ej, ehuru en eller annan handlande, som var ovanligt långt bakom fltet, kunde inkomma med en sådan order. Oftare förekom beställning på fyrslaget 15 garn eller treslaget 16 garn. Att båda dessa kombinationer ej existera, är ju självklart.

Tömmar tillverkades alltså från 3 garn till 24 garn, och det egendomliga var, att olika landskap hade skarpt utpräglade vanor i den ena eller andra riktningen. På uppsala- eller rebrosltten skulle en hsttm vara 16 garn — aldrig under 12 garn — och en oxtm skulle vara 18 garn. Varför oxtmnen skulle vara treslagen, nr hsttmnen var fyrslagen, har jag aldrig lyckats f en begriplig förklaring på.

I Värmland användes för all skogskörning endast 6 och 9 garns tömmar. Förklaringen där på r, att man inte kr sina hästar i skogarna, utan dessa f gå efter varandra i en lång rad. Tmnen, som r 7 famnar lång, för släpa bredvid hsten, och om körkarlen vill ha honom att stanna, behöver han bara trampa på den släpande tmnen. Värmländska kuskar, som inte ha direkt herrskapstrning, äro också — eller åtminstone voro i den gamla goda tiden — kända för att hålla tömmarna släppt.

Varför gotlänningarna skulle ha de grvsta tömmarna, 20 och 24 garns, har också förefallit som en gåta. Visserligen äro ardennerhstar nu ganska vanliga på Gotland likaväl som på land, men förr voro de inhemska hstarna därstädes de minsta i riket. I Skåne var smaken tämligen analog med smaken i Uppland, men i Småland och Halland pmnde önskemålen om Värmlands. I vre Norrland hade man ändå grövre tömmar n på Gotland. Vid undersökning befanns, att de grvsta linorna användes vid hskrd, i stället för hssjelinor i mellersta Sverige.

Draglinor. Kallades visserligen 28, 36 och 48 garns linor, men de voro — ehuru slagna av blngarn — i själva verket endast otjrade, fyrslagna trossar på resp. 2¼, 2½ och 2¾ tums omkrets.

Diverse. Som prov på sådana varor må endast nämnas "tltlina", som var en grov tregarns tm, "drrsnre", som var ett grovt sgnsnre, "surrtg" fr dykarekostymer, som gjordes av bomull och vägde 1,7 kg pr 50 meter, och "separatorlinor", som också gjordes av bomull och förekommo i flera grovlekar.

Sockergarn. Var en stor artikel, då sockertopparna voro på modet. Det gjordes av sjutrdigt jutegarn nummer 4. En stor fabrik förbrukade mer än 1.000 kg pr månad.

Krftgarn. Gjordes av tretrdig, hrt utdriven mattvarp av jutegarn, som hoplades till 9-trdiga snören, som nystades i nystan på 350 gram.

Nattvarp. Av jutegarn nummer 3 och 6 gjordes två-, tre- och fyrtrådig, grov och fin mattvarp för bindning av paket hos specerister o. dyl.

Kuttergods. Gjordes förr av finhäcklad prima renhampa, som spanns i grovlek som till sexgarns flagglinor. Förekom såväl tre- som fyrslaget och fördes i alla grovlekar från $\frac{7}{8}$ tums omkrets till och med 2 tums. Den italienska hampan var ändå mjukare och blev mycket omtyckt, men även den utbyttes senare mot aloë och även bomull. Det sistnämnda materialet var dock farligare, ty det var känsligare för vatten än övriga sorter.

Fisklinor. Voro ett slags otjärade, prima, likslagna linor, som måste ha haft gamla anor, ty ännu in på 1900-talet rekvirerades de endast efter skålpunds-beteckning. Uppställningen följer här:

2 skålpunds	(= 0,85 kg)	18—19 famnar	6 garn
3	„ (= 1,275 „)	18—19	„ 9 „
4	„ (= 1,70 „)	19—20	„ 12 „
4½	„ (= 1,91 „)	19—20	„ 12 „
5	„ (= 2,13 „)	19—20	„ 15 „

Jaglina. Ett vanligt namn på kabelslaget tågvirke om 4 till 6 tums omkrets och en längd av 120 famnar. Även grövre tågvirke kunde gå under samma beteckning. Användes huvudsakligen till bogsering, förhalning och förtöjning.

Pärtlina. Också en kabelslagen lina, som tjänstgör som fotfäste för sjömännen, då de göra loss eller beslå segel. Den sitter ungefär en meter under en rå eller en bom. Gjord av manillahampa skulle den ha en diameter av $1\frac{1}{2}$ tum engelskt mått, varför den hoplades av $2\frac{1}{2}$ tums treslagna manillatrossar.

Spring. Detta var namnet på ett ”stycke”, varmed avsågs en grov tross eller kabel, som användes vid fartygens sjösättning från slipen. Därtill användes sällan under 10 tums omkrets, men ofta mycket grövre, ända upp till 18 tum. De voro tillverkade av rysshampa eller manilla.

Hisslina. Vanlig fyrslagen tross av otjärad rysk hampa eller manilla kunde slås till hisslina, om man blott slog den tillräckligt hårt och utan efterrund. Det var nämligen ytterst viktigt, att den ej hade någon tendens att vrída sig, under det att den steg uppåt med sin last. Grovlekar på 4 och 5 tum voro mest förekommande.

Sotlina. Kan tagas som ett typiskt exempel på hur ett visst yrke sätter sitt eget namn på en lina, som annars kallas tøm, flagglina eller klädstreck allt efter den önskade grovleken. För sotare, plåtslagare och snöskottare exempelvis äro vissa säkerhetslinor nu i lag föreskrivna, men därtill kan vilken lina som helst användas, om man endast tar nödig hänsyn till byggnadens höjd och tyngden hos den person, som skall kunna hänga i den. Detsamma gäller givetvis alla för livräddning avsedda tåg.

Grimmor. Gjordes i ganska stor omfattning av rysk hampa men även av sisal eller aloë. Särskilt vanlig var en konstnärlig trädning av s. k. ”hästskojaregrimmor”, som gjordes av $\frac{3}{4}$ tum grova tregarns linor. De skulle vara av en enda lina utan skarv, och de sågo så invecklade ut som ett dussin gordiska knutar. Enligt urgammal sed skulle grimman vid försäljning följa med hästen.

Tøm med knop. Som exempel på en annan vara, som fordrar viss sjömansutbildning, må nämnas denna i Norrland brukliga tøm, som bestod av två längder på $2\frac{1}{2}$ famn vardera, men av vilka den ena var höger — och den andra vänsterslagen. Dessa splitsades tillsammans, så att de utgjorde en sammanhängande lina om fem famnar. Om det var ganska rimligt, att

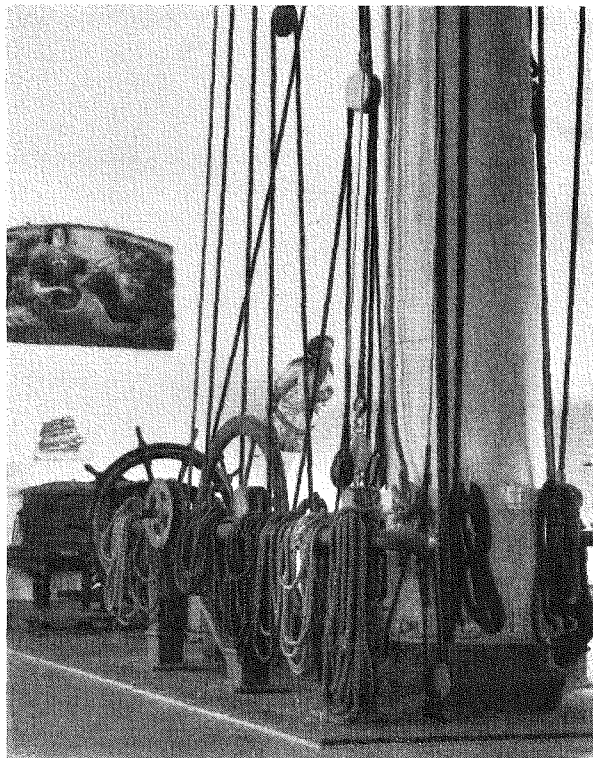

Fig. 2. Interiör från mastrummet i Sjöhistoriska museets sjöfartsavdelning.

tältnar behöfde vara slagna åt två håll för att hindra att de snodde sig i vattnet, så förefaller samma procedur när det gäller en tøm vara mindre rimlig. En van repslagare splitsade 12 knopar på 45 minuter, vilket år 1906 kostade 30 öre, då timpenningen var 40 öre.

Rysk hampa. De två stora huvudgrupperna voro "renhampa" och "passhampa". Renhampan kan bäst jämföras med vår timotej. Den var ungefär tre fot lång, ganska grov och strid. Passhampan påminde mer om tätel, d. v. s. kort fint backgräs. I längd sällan uppnående två fot var den nästan så fin som lin. Att sålunda göra trossgarn av den förra och fina snören av den senare, var ju ganska naturligt. Namn som lockhampa, siretz o. dyl. betydde ingenting annat, än att hampan förpackades i andra former än de från början vanliga.

Manilahampa. Detta är den vetenskapliga beteckningen, men inom repslageriyrkes användes aldrig någon annan benämning än manilla. I den form den hitkommer för repslageriändamål är den ungefär två meter lång. Som ingen spinnare skulle kunna hantera en sådan längd, måste den huggas av på mitten. Då det inte går att tjära manillafiber, måste den impregneras på något annat sätt för att ej angripas av vatten. I trots av ordspråket om oförenligheten av olja och vatten ha engelsmännen löst problemet att framställa en emulsion av dessa båda annars tämligen svårblandade vätskor. Denna emulsion kan sedan utspädas med vissa procent

vatten. Försök att här framställa något liknande misslyckades fullständigt. Det enda oljan kunde utspådas med var fotogen.

Kokosgarn. Kokosfibern är tagen från bast, som sitter kring kokosnöten. Då den är mycket kort och ej skulle lämpa sig för spinning på vanligt sätt, ha infödingarna funnit lämpligt att själva spinna korta längder på fem till tio meter och lägga ihop garnen till två — eller stundom tretrådiga snören, som packas i balar. Dessa småbitar måste här knopas tillsammans till större längder, som sedan kunna utdrivas till trossar. Som knopningen ej var något tungt arbete utan erfordrade kvicka fingrar, användes huvudsakligen kvinnor för detta arbete. I synnerhet om sommaren var det lämpligt att utföra arbetet på övertid om kvällarna, och då kunde ett par tiotal kvinnor få ackord på ett visst antal balar. Ovan har nämnts, att bogsertrossar gjordes av kokosgarn, men detta hindrade icke att för fiskare tillverkades fina kokostrossar från 1½ tums omkrets och hela skalan uppåt. Naturligtvis var ej detta arbete dammfrött, men något direkt obehag därav märktes aldrig.

Bombayhampa. Denna sort hampa kom ej hit förrän på 1890-talet. Den kunde vara ljusgrön och nästan alldeles fri från skev och vara ganska lättspunnen, men den kunde också vara raka motsatsen. Understundom kunde den vara så full med hårdnad lera, att den såg ut som pressade kakor. Man fick då bryta loss stycken ur balen och slå dem mot en stock, tills de fingo utseende av fibrer. Arbetarna måste vid detta arbete vara försedda med respiratorer, som skyddade näsa och mun. Även i spinnerierna måste alla arbetare och arbeterskor bära sådana respiratorer, då de hade starkt dammande råvara. Oaktat dessa försiktighetsmått kunde vissa exotiska råvaror vara så smittofyllda, att de orsakade bölder och utslag, i synnerhet på handlederna. Vid något tillfälle måste man i Stockholm låta ett stort parti "kinahampa" — som jag tror att den kallades — ligga en vinter över för att smittobacillerna skulle dö. I dess hyggligare form användes bombayhampan med fördel, tillsammans med vanliga blånor, till tömmar och annat otjärat gods, men aldrig för skeppstågvirke.

Bomullsgarn. Inom repslageriet i banan fanns inte mycken användning för bomull. Det var nog mest snörmakare, som av den varan gjorde rullgardinssnören, markissnören o. dyl. När däremot maskindriften kom att utföra de flesta förarbeten inom repslageriet, blev förhållandet helt olika. Nu kunde nyssnämnda slag av snören tillverkas orimligt mycket billigare i maskiner än för hand, varför de också blevo stående artiklar. Att maskinslagningen gav jämnare resultat, konstaterades exempelvis vid Aktiebolaget Separator, där en av mig uppsatt och delvis konstruerad maskinserie gjorde linor, som betydligt överträffade de handslagna i styrka och uthållighet. Till kuttergods användes även maskinslagna bomullslinor i dimensioner mellan 1 och 2 tum. Transmissionslinor utfördes här endast undantagsvis, men i England är detta en jättefabrikation. Det kan måhända behöva påpekas, att rullgardinssnören slutade att bli en artikel, då de amerikanska gardinstängerna med sina inborrade fjädrar blivit införda här. Rullgardinsnöret hörde samman med de gammaldags stängerna med två mässingsskivor i högra ändan av stängen, mellan vilka skivor snöret fick rulla upp sig. Dessa stänger voro ännu på 80-talet brukliga överallt, men om man ville se en sådan i bruk i detta århundrade, fick man nog leta reda på ett av de gamla studentrummen i Uppsala, där de funnos kvar, tills kåkarna revos. Markissnören skulle ju möjligen ännu kunna användas, men även de äro säkerligen nu ersatta med flätade snören av lingarn.

Uppläggning. Huru tågvirke upplades hos repslagaren var tämligen noga fastställt. En tross upplades i regel på en haspel, som var så beräknad, att trossen skulle få samma höjd som diametern tvärs över. När trossbanden blivit avskurna, tog man alltid innerändan, om man ville mäta av kortare stycken. Man måste likväl noga iakttaga, att man började från den

sidan, där tvinn eller rättare "efterrund" gick ur trossen, ty annars kunde man inte hantera den.

Om tömmar eller linor lades i rullar, så voro de vanligen mycket längre än motsvarande grovlekar av trossar. Ojämförligt största delen linor, tömmar och smäckrare gods ända ned till varglinor lades dock i s. k. ringar. Därmed menas, att de härvlades upp på en haspel och att man med respektive sladdar lindade om linan på två ställen, mitt emot varandra. När denna "ring", som det bokstavligen då var, avtogs från haspeln, verkade den i linan arbetande "efterrunden" så, att ringen vek sig ett halvt slag och bildade en åtta. Tömmar i avmätta längder upplades i dockor, som ombundos med sin egen sladd på ett ställe.

Hyssing, märbling, sågsnören, tältnar o. a. upplades — om ej annat särskilt begärts — i dockor, som ombundos på ett ställe, ungefär en tredjedel av dockans längd. Den ombundna delen blev givetvis något tjockare än den lösa, men genom att man packade ömsevis med storändan åt höger och åt vänster, blev dussinet alldeles jämnt i ytterformen.

Som repslagaren under arbetet fick vandra fram och åter i banan, gällde det att utnyttja tiden så praktiskt som möjligt. När alltså en lina var hoplagd, befunno sig några arbetare i vardera ändan av banan. Om den skulle torrstrykas, skulle det ske från en viss sida. Om den skulle våtstrykas, skulle det ske efter sin princip, och sista proceduren, "halningen" som det kallades i banan eller "poleringen", — som det kallades på fabrikspråket, måste ske från ett bestämt håll. Av dessa orsaker var det ibland praktiskt att arbeta med korta längder i banan, men detta blev helt annorlunda då exempelvis tömmar spunnos i maskin. I stället för längder på 30 och 36 famnar kunde man göra en tömlängd på 1.000 eller 2.000 famnar i maskinerna. Det var denna möjlighet, som kunderna sedan begagnade sig av, när de begärde uppläggningar i större längder än det var möjligt att få från repslagarebanan.

Avfall. Spelade en oerhört stor roll inom repslageriet. Hampan var aldrig riktigt torr när den kom hit; den var full med skev, som bortföll under häckling och spinning, och den uttorkades under arbetet. Allt detta måste ersättas på ett eller annat sätt. Det otjårade tömverket dränktes i vatten vid poleringen. Om repslagaren levererade en 16 garns tömring, som vägde 7 kg, så är det troligt att den ej vägde mer än 6 kg eller därunder, när den hunnit torka. Denna möjlighet fanns ej för fabriken, ty där måste tömmen ha en viss grad av torrhet för att kunna poleras blank. I det tjårade garnet erhöll man naturligtvis en väsentlig ersättning för såväl avfall som torka, och i manillan hade man oljan, men för kokos, jutegarn och med bombayhampa besläktade råvaror fanns ingen ersättning att få.

Avfallet på manilla, sisal och aloe kunde stanna vid cirka 2 %, på kokos ungefär 3 till 3,5 %, på jutegarn vanligen 4 % och på rysk hampa 5—7 %. På bombayhampa var aldrig avfallet under 9,7 %, varav 5 % var direkt jord, men av lägre kvaliteter fick man tre gånger så stor avfallsprocent. Så kunde exempelvis säckband, vare sig de gjordes av rysk hampa eller av jute, få en viss viktersättning genom lim i första och genom mjölkklister i senare fallet. I varje fall kvarstår, att avfallet var ett mycket bekymmersamt problem för repslagaren och i ändå högre grad för repslagerifabriken.

I Rig 1937 ingår en av mig skriven artikel om repslageriet såsom hantverk, vari redogöres för repslagarens verktyg och hans terminologi över de uttryck som mest förekomma inom yrket. Denna uppställning bör i de flesta fall kunna ge förklaring till de ovan använda uttryck, som ej samtidigt fått sin utförligare beskrivning.

Repslageriet som hantverk räknar sina anor tusentals år tillbaka, och redan i den tidigare medeltiden hade det fått så omsorgsfull utformning, att ar-

betsmetoderna kunde fortgå fullkomligt enhetliga ända till början av förra århundradet. De revolutionerande uppfinningar, som då gjordes, hade knappast kommit till sin fulla användning förrän i slutet av 1800-talet. Utvecklingen till maskindrif — med användande av elektrisk kraft och nya impregnerings- och tjärningsmetoder — hade knappast hunnit komma i gång, förrän yrket praktiskt taget var dött. Ännu 1913 låg jag i underhandling med en stor tysk maskinfirma om tillverkning av tågmaskiner efter en ny princip. *Nu* är repslageriet endast något som kan ha sitt intresse på ett friluftsmuseum.

Zusammenfassung

Benennungen von Seilereiwaren in Schweden.

Die Aufstellung bezweckt eine Angabe der Terminologie, die in der Seilerei bis Ende des vorigen Jahrhunderts zur Anwendung gelangte.

Da das Tauwerk hauptsächlich für Segelschiffe angefertigt wurde, haben die Seeleute diesen Waren die meisten Namen gegeben, aber auch der Fischer, Handwerker und Bauer ihren Beitrag hierzu geleistet.

Das Tauwerk an Bord der Schiffe wurde seit langem nur aus russischem Reinhanf hergestellt. Späterhin gelangten jedoch auch Manilahanf und Kokosfaser zur Verwendung. Das Tauwerk wird entweder laufendes oder stehendes genannt, und je nach der Anzahl der Kardelen werden dreischäftiges Tauwerk oder Trossenschlagung und vierschäftiges Tauwerk oder Wantschlagung unterschieden.

Die Hanffäden wurden in der Seilerbahn gesponnen und später nach zwei verschiedenen Methoden zu Litzen oder Duchten gedreht. Aus drei oder vier solcher Litzen werden die Hanfseile zusammengeslagen. Werden Trossen als Duchten verwendet und wiederum zusammengeslagen, so erhält man ein Kabel.

Folgt man der Stärke des Tauwerks von oben nach unten, so findet man unter anderem die wohlbekanntesten Benennungen wie Ankertaue, Verholtrossen und Bugsiertau. Stehendes und laufendes Gut bezeichnet im allgemeinen alles Tauwerk an Bord. Darnach folgen Bändsel-, Flaggen-, Logg-, Lot- und Steckleinen und weiterhin Schiemannsgarn zum Verkleiden von stehendem und laufendem Gut, Hüsing und Marling, die feine Schnüre sind, bis zum Segelgarn.

Die Entwicklung wird wohl schliesslich dahin führen, dass ein Gewerbe, das seit grauer Vorzeit und noch zu Ende des vergangenen Jahrhunderts äusserst wichtig war, nun beinahe nur noch das Interesse der Forschung wecken kann.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Svenska vävnadstekniker och mönstertyper. Kulturgeografisk undersökning. Av Emelie von Walterstorff. Nordiska museets handlingar: II. Stockholm 1940. 205 s. + 25 kartplanscher. Kr. 18:—.

Svenska spetsar. Av Elisabeth Thorman. Norstedt & Söner, Stockholm 1940. 179 s. Kr. 13:50.

Albertus Pictor som pärlstickare. Några anmärkningar med anledning av en upptäckt. Av Agnes Geijer. Upplands fornminnesförenings årsbok 1940, s. 37—50.

Emelie von Walterstorffs undersökning kommer redan från början att höra till de klassiska böckerna inom vår textillitteratur. Den har tillkommit på uppmaning av Sigurd Erixon för att ge en så vitt möjligt fullständig inventering och kartläggning av våra äldre allmogevävnader, rättare sagt av dem bland dessa som man i dagligt tal kallar "konstvävnader". Det säger sig ju självt, att allt inom hela det rika bestånd av dylik vävnad, som finnes i Sverige, inte har kunnat komma med. Som förf. säger i företalet, har det givetvis varit omöjligt att få fatt på alla de socknar, i vilka en typ uppträder, men i stort sett utgör detta nya verk av Emelie von Walterstorff en i möjligaste mån fullständig bokföring och kartinprickning av mönstermotiv och vävarter inom de i boken behandlade teknikerna.

Det blir givetvis ingen form av hängmattlitteratur av en sådan bok som denna. Den är alltigenom torr, klar, redig, saklig och exakt. Varje rad, varje tabell, varje bild och varje karta upplyser just om det den skall, ingenting därutöver. Varje antydning till den plågsamma och sentimentala hemslöjdslyrik, som under femtio år fördärvat även sakligt riktigt goda arbeten på allmogetextilens område, är man här fri från. Här smyger inga varulvar i sommarnatten, här betraktar inga trygga bondmoror havens blomster, utan boken bjuder förstklassig läsning om var det och det mönstret finnes, vad som om detsamma förut är sagt, vad man kan få lov att med tämlig visshet antaga om dess ursprung, var dess äldsta daterade exemplar uppträder o. s. v. Boken är med andra ord uppbygglig, uppbygger vårt vetande, är en katalog, helt enkelt, över vad man till dags datum vet om det behandlade ämnet. Emelie von Walterstorff vet oerhört mycket, och hon grundar sitt vetande på en mångårig, förtrolig studie av materialet och av litteraturen

om detta material. I företalet uppräknas vad som ligger till grund för hennes undersökningar. Det är naturligtvis framför allt Nordiska museets enorma bestånd av äldre vävnader, det av Lilli Zickerman samlade bildarkivet för Svensk hemslöjd, Malmöhus läns hemslöjds bildarkiv och andra hemslöjdsföreningars och museers samlingar. Det är uppgifter från museifolk och forskare, hemslöjdsmännskor och privata samlare, och det är ett mycket stort litterärt material. Man återfinner i litteratur- och källförteckningen allt det viktigaste som är skrivet om textilier på det område som behandlas, och därigenom får denna litteraturförteckning även ett från boken fristående egenvärde för andra forskare.

Man får nu önska, att den terminologi, som Emelie von Walterstorff använder, kommer att bli fastställd som gängse. Genom det myller av former och varianter, som finnes hos våra konstvävnader, framför allt inom rölakan, har det blivit nödvändigt för förf. att, där det går, taga upp ett redan gängse namn eller annars hitta på ett för varenda stjärna, ros och krumelur, som uppdyker, och det har i de flesta fall blivit ett verkligt beskrivande namn, som säger något om vad det är fråga om. Boken är en labyrint, men förf. leder oss långsamt men säkert genom dess vindlingar med hjälp av sina aldrig trassliga ledtrådar; om man bara systematiskt nystar upp dem, hittar man alltid hem. För ändå större klarhets vinnande hade man möjligen önskat att varenda term skulle vara illustrerad. Nu hänvisas man i många fall till bilder i andra större verk, som naturligtvis finnas tillgängliga för de flesta textilmänniskor. Man kan alltid önska och önska. Men man måste ju betänka, vilka enormt ökade kostnader ett mer än fördubblat bildmaterial skulle dragit med sig. Underkastar man sig besväret att i tveksamma fall slå upp de ställen, till vilka man hänvisas i andra böcker, får man ju full klarhet. Och det lönar mödan.

I ett enda fall vill anmälaren häva upp sin röst till protest, när det gäller terminologien. Det gäller det mönster, som förf. nu kallar "vattenmönster", med stöd av Gisle Midttuns uttalande i Norsk Bygdekunst 1929 att det skulle vara ett orientaliskt vatten- eller kanalmotiv. Det är det gamla blix- eller viggmönstret det gäller, och det har väl i alla tider hetat så i den nu lästa textil-litteraturen. Låt vara att det väl inte är eller någonsin varit en blix, men det ser i alla fall så ut, och termen har hävd. Hur det kommit in i rölakanvävnaden är ej utrett, och har det en gång kommit österifrån som ett missförstått vattenmotiv, så har det då aldrig uppfattats så här och ser inte ut så heller. Jag vidhåller min i Den textila hemslöjden (i En bok om Skåne) för övrigt av förf. anförda mening, att det kommer från en viss textiltyp i broderi, "point de Hongrie", antingen direkt från utlandet och mönsterböckerna eller förmedlat av stolssitsar, märkdukar e. d. Och "point de Hongrie" har nog aldrig varit ett vattenmotiv.

Förf. börjar med dubbelvävnaden, som sig bör kanske, då denna är den enda teknik, som vi känna i större utsträckning redan från tidig medeltid och som sedan kvarlevat som en aldrig utdöd folkkonst, låt vara att den möjligen återupplivats under 1800-talet genom norsk påverkan. Nästa enormt stora och svåra kapitel handlar om rölakan med dess tusen former, och här har förf. gjort en jätteanstängning att reda upp dess förbryllande mångfald och i nästan varje fall även lyckats. Kanske skulle jag här på ännu en punkt vilja reservera mig: det gäller den diagonala bandflätningen. Den var omtyckt redan i Birka: har den kvarlevat här sedan dess utan avbrott? Även om detta mönster har jag i Den textila hemslöjden framkastat en hos mig starkt grundad förmodan, att mönsterböcker och märkdukar fört in mönstret på nytt. Birkaforskningarna ha gett oss sensationella överraskningar, och Agnes Geijer har nog givit oss ordentliga tankeställare, men så länge mönsterböckerna innehålla ett mönster som man sedan hittar i högre stands- eller folkkonst går man aldrig fri för tanken, att det är här man har att söka den närmaste källan. Att mönsterböckerna sedan i sin tur ofta bygga på urgamla motiv är en annan historia.

Efter rölakan kommer flamsk, därpå hel- och halvflossa, dukagång och krabbasnår. Flera av dessa tekniker ha hittats i Birka: kanske de fortlevat, kanske inte. Varför skulle de inte ha fortlevat? Det är mönstren som jag ofta tror kommo in på nytt efter renässansen.

Ett par kapitel ägnas med nödvändighet åt föremålen själva, icke enbart mönstren och teknikerna. Det är det nionde, som berör blandade vävnadssätt, där sådana finnas på samma föremål, och det tolfte, som handlar om drätt, hängkläde och list. Särskilt i detta senare är förf. inne på ett område, som hon ägnat ingående studier: "Stugans dragning" i Svenska kulturbilder bringas i åtanke. Mellan dessa kapitel komma upphämta och munkabälte. Så pass stor klarhet som vinnas kan kommer här fram ur förf:s resonemang om munkabälte som mönsterterm eller som teknikterm. I de båda sista avsnitten, om rosengång och hampkrus, gör förf. definitivt boskillnad mellan de båda vävslagen. Vanligen har även hampkruset kallats rosengång, lös rosengång. Nu överföres den definitivt, få vi hoppas, till benämningen hampkrus, som visserligen inte brukats i hela landet, men är det exakta uttrycket för saken i Dalarna.

Överallt i texten finnas utsådda kartor med inprickade tecken för olika mönster, som upplysa oss precis om var de finnas — vilket enormt arbete måste icke ligga både bakom dessa mindre kartor, där det i de flesta fall är fråga om Skåne, och de 25 större utviksbladen i slutet, där man får överblick över hela landet i varje särskilt fall! Som uppslagsverk och som källa kommer detta arbete att stå sig i alla tider. Dess betydelse kan icke skattas nog högt, och om enskilda brister genom en anmälares kitslighet kunna med mik-

roskop upptäckas, så har detta icke någonting att betyda bredvid de så tungt vägande förtjänsterna.

Elisabeth Thormans nya arbete anges på försättsbladets insida ha möjliggjorts tack vare bidrag från icke mindre än sexton olika mecenater, såväl enskilda personer som musei- och hemslöjdsföreningar samt Längmanska kulturfonden. Huru stora dessa bidrag varit anges icke, men boken får genom denna samlade insats från en mängd olika håll ett slags prägel av halvofficiell publikation, och man har rätt att på densamma ställa mycket stora anspråk. Förf. urskuldar sig dock i företalet med att "denna korta historia" är "en första, anspråklös ansats" att skildra de svenska spetsarna. Boken är mycket riktigt en ansats, en mycket vacker sådan, och en i det yttre framträdandet mycket tilltalande sådan, men den är trots dess förtjänster icke ett fullödigt arbete.

Det är icke mot textens korthet, som anmärkningen riktas. Boken innehåller 179 sidor, av vilka 47 helsidor äro bilder, förutom att sådana förekomma rikligt även i texten; 10 sidor ätgå till de mycket nyttiga och absolut nödvändiga källförteckningarna och registren m. m. dylikt och 6 sidor i början till försättsblad o. d., 18 sidor äro blanka eller upptagas av kapitelrubriker. Det återstår då omkring 97 sidor för den egentliga behandlingen av ämnet, vilka, väl tillvaratagna, kanske skulle räckt till en i ytterst koncentrerad form serverad framställning av de svenska spetsarna. Men förf. har en olycklig förmåga att stundom utbreda sig på oväsentligheter, bl. a. ett alltför ivrigt kvalitetsbedömande, ett lovordande av det föreliggande materialets obeskrivliga skönhet och oskattbara värde: det är som om hon talade om Rembrandt-tavlor hela tiden. Mycket av det utrymme som slösas bort på oväsentligheter och på citat (ordagranna sådana i stället för referat) och på upprepningar, hade kunnat sparas in för att användas till överblickar och koncentrerade översikter över former och typer. En etnologisk helhetssyn på det folkliga beståndet fattas, likaså en fullständigare genomplöjning av den topografiska litteratur, som kan tänkas innehålla dräkt- och textilhistorisk litteratur. Förf. är gång på gång inne på sådana saker, men hon fullföljer icke konsekvent uppgiften att verkligen taga reda på var, hur och när spetsen förekom i olika trakter av landet. En mycket rikare, fylligare exemplifiering hade här varit på sin plats. Det hade varit av mycket större värde med en kort, torr notis om hur många knytningshattar från Ål t. ex. som förf. undersökt som varit spetsprydda och i hur många typer dessa spetsar uppträda, än att hon finner dem vara "en förunderligt klädsam och pryddande omramning, där de så lätta, så yviga stått kring unga rosiga anleten eller kring de äldre kullornas kloka, mognade drag". Sådana reflexioner kunna höra hemma i någon hem-

bygdspublicering eller en tidningsuppsats men inte i en av offentliga och enskilda medel understödd grundläggande publicering som denna.

För att ännu en gång återgå till det utrymme i boken, som icke utgöres av text, så får det för visso icke fattas som en anmärkning, att boken är så spatiöst tryckt eller så rikt illustrerad. Den har just tack vare detta blivit en utsökt vacker volym. Iduns tryckeri och Esselte stå för det typografiska. Bilderna äro genomgående bra, tydliga och perfekt reproducerade, äro vackert uppsatta och utgöra genom sin mångfald det väsentliga i boken. Urvalet av illustrationer är gott. Detta gäller både de historiska bilder som visa spetsarnas användning i äldre tid och det representativa urvalet av vadstenaspetsar och folkliga svenska spetsar samt av utländska typer. Av stor betydelse äro de instruktiva detaljbilderna på s. 140—142, som visa olika botten typer inom vadstenaknypplingen.

Första kapitlet i boken heter "Spetsimport" och är en på mödosamma men rikt givande arkivstudier byggd framställning av den tidiga importen av spets till Sverige under 1500- och 1600-talet. Framför allt är det Kammararkivets serie "Tull och accis" som här har varit källan samt olika avdelningar av slottsarkivet. Detta kapitel är rent vetenskapligt det enda genomförda och utmärkt nyttigt och upplysande.

Man får därför en verklig chock, när man finner, att framställningen av och källforskningen om spetsimporten slutar, just där den svenska tillverkningens upprinnelse börjar skönjas på 1600-talet. I anmälares ögon hade det varit nödvändigt att få veta vad och hur mycket som importerades just under den tid som följer, och varifrån de influenser kommo som tyckas ha befruktat en nu på många håll uppträdande svensk spetskonst. Först sedan man fått ett begrepp om den fortsatta — eller kanske helt enkelt plötsligt avbrutna? — importen, kan man bedöma betydelsen av den svenska spetsstillverkningen.

De båda nästföljande kapitlen handla just om denna. Här klarlägges på ett intressant sätt, huru den tidiga importen redan på 1630-talet befruktat uppkomsten av en svensk tillverkning. 1636 tycks vara det första år, från vilket förf. funnit uppgifter om import av knyppeldynor. De kommo från Holland. Knyppelpinnar började snart tillverkas inom landet, och priset omtalas redan 1654 i "Taxa och Ordning för Embetes- och Gerningsmän i Stockholm". I bo-uppteckningarna finner sedan förf. nålar, tråd, mönster m. m. för knypplingen.

Ytterst intressant och antagligt är det framkastade förmodandet, att ehuru uppgifter saknas om att svenska myndigheter främjande ingripit till förmån för den spirande spetsindustrin, så måste en dylik åtgärd ha företagits, nämligen överförandet av spetsknypplingens centrum till Vadstena, till dess krigsmanshus, som öppnades 1647. Å. Meyerson har redan i Rig 1935 antagit, att den kunnighet i spetskonsten, som snart blev spridd i staden och kringliggande landsbygden och som på 1700-talet visade sig ha så gammal hävd att man

glömt dess ursprung och uppfann myten om klosterknypplingen, skulle ha haft sitt verkliga ursprung i krigsmanshuset. Meyerson påvisar, att detta just var inrymt i de gamla klosterbyggnaderna och att det troligen är på denna grund, som man redan tidigt — Berch nämner det på 1750-talet — trott att själva spetstillverkningen har haft med klostret att göra. Spetstillverkningen måste haft en tämligen stor omfattning även eller kanske framför allt i Stockholm, ehuru antagandet om att där även *syddes* spetsar förefaller vara grundat på felläsning. Ett försök att här grunda en verklig skola med regelrätt undervisning och organiserad försäljning gjordes av fyra utländska damer på 1680-talet, men det är ovisst ifall deras verksamhet burit frukt och varit av större omfattning. 1741 blir det åter tal om en knyppelskola i Stockholm; förf. meddelar, att en dam från Hamburg anmält sig villig att öppna en sådan men att manufakturkontoret icke visat intresse för saken. Genom en ren slump har anmälaren funnit i Hallrättsberättelserna för 1741, att manufakturisten i Stockholm Johan Nyholm innehade en "knöppel schola" med en mästarinna — det är väl tänkbart att, ehuru ej hennes namn förekommer, det är samma person som det var tal om hos manufakturkontoret. 1740 relaterar Kalmar hallrätt, att några spetsknyppelskor äro inkomna — "som ärnas till fina Spetzars knypplande". Jag ville med dessa meddelanden blott påpeka, att arkivalierna ännu kunna ge en hel del och att frågan om svenska spetsars äldre historia naturligtvis icke är ännu fullt utredd ens arkivaliskt. — På 1760-talet grundades på Drottningholm en spetsknypplingsskola under Lovisa Ulrikas beskydd, och den fick en tioårig verksamhet. Försöken att med halvt våld överflytta eller genom övertalning, men med erbjudande av skandalöst låga löner, få olika — mestadels utländska — damer att åtaga sig undervisning i spetskonsten i Vadstena strandade ständigt. Kommerskollegium hade under sin iver på 1700-talets mitt att befordra de svenska manufakturerna fått ögonen på de då snart hundraåriga spetstraditionerna. Dessa fortforo att blomma, oaktat statsingripandet stannade vid blotta ansatser, och hade ännu under 1800-talet stor betydelse. Det torde varit i stor utsträckning genom knallarnas affärsresor, som dessa Vadstenaspetsar spriddes och kommo att få avläggare i olika delar av landet. Förf. ingår icke i en tillräckligt omfattande analys av de äldre vadstenaspetsarnas stil och ursprung. Kapitlet om dem är mycket intressant vad det arkivaliska angår, men man saknar jämförelser med det utländska materialet. Detta behandlas i ett slutkapitel, där vackra bilder av olika typer förekommer men där man icke får någon klarhet om sambandet med svenska spetsar. Icke heller i framställningen av den folkliga spetstillverkningen i Sverige får man annat än en här och där uppdykande upplysning om sambandet med andra typer och former och det antagliga sambandet genom gemensamma förebilder eller påverkningar från ena trakten till den andra. Detta kapitel är trots sina för-

nämliga bilder och det trofasta citerandet av källorna det svagaste i boken, men det ger å andra sidan utmärkta upplysningar om den konserverande verksamhet av gamla mönster, som företagits från olika privatpersoners sida. Förf. är outtröttlig och hängiven, när det gäller att prisa den förtjänst, som sådana märkeskvinnor som Otilia Adelborg, Lilli Zickerman, Hilda Starck Lilienberg, grevinnorna Ehrensvärd, Lilli Landgren och många andra nedlagt för tillvaratagandet av gammalt och uppmuntrandet av en återupplivad eller helt nygrundad spetstillverkning. Kapitlet om spetstillverkningens återupplivande är viktigt och kommer i en framtid att tillhöra spetsarnas svenska konsthistoria.

Ett av Karin Nordenfelt författat avsnitt om vadstenaspetsarnas teknik är av stort intresse och av vikt för att man skall förstå det rent tekniska.

Förf. har i inledningen dekreterat att den äkta spetsen är sydd eller knypplad; hon räknar således icke trädde, knutna eller på annat sätt framställda spetsar dit; icke heller vill hon höra talas om sydda eller knypplade spetsar t. ex. i guld eller silver, de må stå de vita linnespetsarna hur nära som helst i stil och teknik. Anmälaren finner begränsningen för snäv och saknar också t. ex. en framställning av den knypplade fransen, en nära stilfrände i många fall till vissa allmogespetsar. Utblickar på närliggande material saknas fullständigt, likaså en verklig stilhistorik.

Förteckningen på de otryckta källorna är imponerande och visar, att förf. gjort ett storartat arbete på vissa punkter för att klarlägga äldre förhållanden. Bland de tryckta källorna, som tydligen "icke gör anspråk på fullständighet", saknar man en hel del även av sådant som förf. bevisligen citerar i texten, t. ex. Meyerson. Det hade absolut varit på sin plats att taga med ett par korta, men grundläggande artiklar av Agnes Branting i Almanack för Alla och de två i Fataburen 1907, nämligen "Knytning, knyppling och sprängning" samt "Medeltida stola med knypplad ornering", likaså Agnes Geijers översiktsartikel om spetsar i Nördisk Familjeboks tredje upplaga. Även en del andra, mindre spetsartiklar, som jag ej här vill uppräknas, borde kommit med. Det är ju icke bara större översiktsartiklar som upptagits! Axel Oxenstiernas brev kunna ju ha gett viktiga upplysningar och skola naturligtvis med, då de citeras, men en hel del verklig spets- och textillitteratur är antingen glömd eller av andra skäl utesluten — varför finnes t. ex. ej Walterstorffs "Textilt bildverk" upptagen? Av den utländska kan man icke gå förbi Marie Schuettes korta handbok "Alte Spitzen" o. s. v.

Agnes Geijer behandlar ett nyfunnet verk av Albertus Pictor, som från Åkerby kyrka kommit in till Pietas för restaurering. Genom den ingående granskning, som hon som chef för denna textilatelier ständigt kan företaga av åtskilliga äldre textilier, har hon fått en vana och en säkerhet att bedöma

rent tekniska frågor rörande dessa, som ständigt blir ett plus till hennes konsthistoriska och stilhistoriska kunskaper, och just därför är en liten överblick av Albertus Pictors verksamhet, granskad ur historisk men framför allt teknisk synpunkt, ett värdefullt bidrag till vår medeltida svenska textilhistoria. Uppsatsens tyngdpunkt ligger kanske icke så mycket på fyndet av ett nytt verk av denna vår svenska stormästare på textilområdet, hur intressant ett sådant fynd än må vara, utan på den synnerligen goda karakteristik hon ger av hans art, hans sätt att teckna och "måla" — helt väsensbefryndat med hans kyrkmålningar — med nål och tråd. Det må här citeras endast en mening: "Jag nämner endast de enkla, starka färgerna, lagda i ett plan, utan schatteringar, och med konturer och förtydligande teckning i svart; överhuvud taget det hänsynstagande till dekorativ distansverkan som annars är så främmande för dylika broderier". Vidare är av synnerligen stor vikt den betoning, som förf. lägger på sambandet med Danzig, vilket är alldeles uppenbart, detta trots att Danzig-skolan hade ett helt annat sätt att med petig detaljverkan och rika schatteringar framställa sina figurer. Men hela den livliga dramatiska kompositionen med brist på symmetri, med änglar som i flaxande iver samlar upp blodet från Jesu sår eller nästan groteskt förkortas i teckningen verkar Danzig. Till slut är ju den lilla detaljen på en mässhake från Uppsala domkyrka med den under det från Danzig stammande korset infogade lilla biten i typiskt Albertusmaner bevis nog för ett samband. Förf. drar den säkert alldeles riktiga slutsatsen att broderiet importerats från Danzig för att monteras på Albertus' atelier.

På ett ställe i uppsatsen talar förf. om det onekliga samband, som finnes mellan samtidens grafik och de kyrkliga broderierna genom påverkan från de förra på de senare. Anmälaren skulle vilja framkasta en möjligen förut gjord observation, att Albertus, som ju också kan påvisas vara påverkad av grafiken, kanske fått just denna mani att stoffmönstra sina figurer och delvis sina bakgrunder just från träsnitten, som ju så ofta begagnar denna effekt. Det förekommer ju för övrigt inte så sällan på senmedeltida broderier, t. ex. i lazursöm, men just detta påfallande, stormönstriga ornerande över stora ytor verkar grafikpåverkat i högre grad, medan det finare lazurförfarandet har mera släktskap med målning.

Uppsatsen är försedd med rika citat ur tidigare litteratur om Albertus Pictor samt viktiga noter med hänvisningen till denna litteratur och till andra frågor som röra detta viktiga ämne. Med den torftiga kännedom vi ha om människan bakom verket i fråga om vår medeltidskonst och om de många verkliga eller inbillade "skolor", som frambringade de medeltida broderierna, är Agnes Geijers uppsats synnerligen välkommen, som ett bidrag till vår orientering i dessa ämnen.

Ingegerd Henschen.

Vapenindustrierna i Arboga under äldre vasatid. Av Åke Meyerson. Kungl. Livrustkammaren, Akter och utredningar 3. Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag, Stockholm 1939. 255 s. Kr. 20:00.

Arboga faktoris äldre historia har med Åke Meyersons arbete för första gången gjorts till föremål för en allsidig framställning, grundad på ett omfattande forskningsmaterial. Ämnet har behandlats i tre huvudavsnitt: grundläggningen och verksamheten under Gustav Vasa 1551—1560, den fortsatta verksamheten fram till 1620-talet samt de olika yrkesmännen och deras tillverkningar.

Upptakten till skildringen av faktoriet grundläggning bildas av en kort inledning, vari faktoriet presenteras med användning av ett smickrande uttalande av Erik XIV först från år 1563, samt av en historik över metoderna för vapenanskaffningen före 1551. I denna historik och senare icke förklarade begrepp (s. 13 och 107) utgöras märkligt nog av "faktoriororganisationen" och dess båda utvecklingsformer "stadsfaktorier" och "landsfaktorier", av vilka de förra med Arboga faktori som föregångstypen representerade den industrimässigt och de senare den hantverksmässigt ordnade vapenproduktionen. De inledande partierna skänka emellertid icke heller det rikshistoriska perspektiv, som förklarar faktoriet uppkomst vid en så sen tidpunkt som 1551. Så påtagligt som sambandet var mellan det svenska försvarets nydaning och Arboga faktori, borde den rikshistoriska synvinkeln icke behövt saknas.

I Gustav Vasas omfattande arbete på konsolideringen av Sveriges nyvunna frihet utgjorde återupprättandet av en nationell här den ända till 1544 uppskjutna slutakten. Det var väl kända inrikespolitiska bevekelsegrunder, som föranledde konungen att så länge regera under formen av en så säga militärdiktatur, stödd på det härför lämpligaste redskapet: en i huvudsak tysk här. Med övergången till en nationell här, som dock först i början av 1550-talet började antaga några större dimensioner, uppstod ett alldeles särskilt försvarstekniskt problem, och detta härledde sig från kronans nyåtagna förpliktelse att tillhandahålla vapen till krigsmakten. Något dylikt hade icke behövt förekomma under det "tyska skedet", enär de främmande trupperna anlände med full beväpning och det fåtaliga svenska krigsfolket själv anskaffade sina vapen — enligt gammal praxis genom inköp antingen hos borgare och andra, som handlade med importerade vapen, eller hos allmogesmeder beträffande enklare vapen. Lösningen av vapenanskaffningsproblemet utfördes av konung Gustav på ett sätt, som lade grunden till den förut omtalade faktoriororganisationens dubbelsidiga framväxt.

I skildringen av själva grundläggningen av faktoriet störes kontakten mellan de båda olika faserna härav — införskrivningen av tyska hantverkare och de första verkstädernas anläggande — av en omständlig och delvis ex-

kursiv utredning över "Arbogaån och dess tillflöden", som likvisst icke är fullständig, enär en ny vattenundersökning inleder redogörelsen för verkstäderna på Jäders holme. Dessa utredningar, som icke fylla något praktiskt syfte — att vattendrivna verk måste ligga vid strömmar med tillräcklig energi är självklart — hade kunnat sammanpressas till en kort men något tydligare topografisk orientering i inledningen till skildringen av anläggningarnas uppkomst.

Möjligheterna att vinna en överblick över de olika faktorianläggningarna och deras funktioner försvåras i hög grad av att blott de äldsta verkstäderna behandlas enhetligt för sig (s. 22—33), under det att de sedermera uppkomna verkstäderna beröras i vitt skilda sammanhang i arbetets samtliga huvudavsnitt (jfr s. 39, 53 f., 61, 91, 95 f., 108, 135, 146 f. och 163). Utredningen lämnar icke heller klarhet i frågan, om alla verkstäderna ursprungligen varit förlagda till Jäders holme eller om den fördelning av dessa på nämnda plats och Arboga stad, som rådde från slutet av 1500-talet, existerat redan från början (jfr s. 54). Ett påstående (s. 39) om att "all koncentration av arbetsplatserna saknades och varje mästare arbetade för sig med sina gesäller i sin verkstad" strider åtminstone mot den föreställning om "polermöllan" och "plåtslagarsmedjan" samt om "plåttryckeriet" som centrala verkstäder, som författarens framställning av dessa inrättningar (s. 32 och 91) obestriddligen ingiver. De olika verkstädernas funktioner skulle onekligen ha framträtt tydligare, om man fått följa råmaterialets till de olika vapnen förvandlingsprocesser: till halvfabrikat vid Hammarfors' hammare, till i vissa fall ytterligare bearbetat halvfabrikat vid de större vattendrivna verkstäderna samt till sist till färdiga vapen i de enskilda verkstäderna.

Beträffande "organisation och förvaltning" (s. 33 ff.) har Meyerson själv framhållit, att några "större eller i varje fall hastigt omgestaltande förändringar" icke inträdde och "att den tidigare organisationsformen gott och väl kan betraktas som ett direkt förstadium till den senare utvecklingen." Dessa reservationer synas emellertid ganska överflödiga, ty redan på Gustav I:s tid var verksamheten organiserad efter ett praktiskt och tidsbesparande system med särskilda grupper av specialarbetare icke blott för framställningen av olika vapen utan i vissa fall också för tillverkningen eller behandlingen av olika delar av dessa, låt vara att vissa tidsbesparande maskiner längre fram infördes. Författarens utläggningar av organisatorisk eller förvaltningsteknisk innebörd i andra huvudavsnittet blottar icke heller några ur principiell synpunkt nya förhållanden,¹ om man bortser från den i och för sig betydelsefulla förändring i driftsledningen, genom vilken denna för en längre tid övergick från fogden på Arboga kungsgård till en särskild faktor, en rent teknisk

¹ Vid redogörelsen för faktorernas sätt att föra sina böcker, vilket icke skilde sig från deras föregångares, fogdens på Arboga kungsgård, omtalas något sent (s. 43) med hänsyn till nyss påtalat faktum, att bokföringssystemet i fråga tillämpats ända sedan 1530-talet.

chef. Under sådana förhållanden hade en enhetlig behandling av organisation och förvaltning varit att föredraga.

I andra huvudavsnittet, vars innehåll delvis redan berörts, lämnar Meyerson personalia över faktorerna och en ofta instruktiv redogörelse för hantverkarnas arbetsförhållanden, avlöning, rekrytering och boställen samt för vissa drag ur deras personliga liv. Den av författaren antydda förklaringen (s. 51) till den förbättring i hantverkarnas villkor, som skulle ha inträtt med 1575 års förordning för faktoriet, kan dock icke godtagas. Den bygger nämligen på att kronan efter några decenniers erfarenheter beträffande vapentillverkningen vid faktoriet skulle i 1573 och 1574 års identiska vapenförordningar icke ha förmått träffa riktiga materialmängder för de olika vapnens framställning utan därför 1575 nödgats genomgående högst väsentligt höja materialsatserna, i enstaka fall, såsom beträffande hillebarden, fördubbla dem för att säkerställa, att smederna icke behövde förbruka mer järn än den föreskrivna mängden, ty de hade fått betala överskjutande kvantitet efter en kännbar strafftaxa. Av 1574 års förordning framgår emellertid, att det föreskrivna antalet olika vapen per skeppund järn avvägs noga med hänsyn till "afgången som löper wedh pass på skeppundet 3 lispund".² Kalkyleringen vilade alltså på huru mycket "nyttigt" järn, som kunde utvinnas ur skeppundet. Förbättringen av hantverkarnas villkor sökte kronan i verkligheten åstadkomma genom att bringa deras arbetslöner och priserna för inköpen av material i nivå med en företagen myntreglerings värden, vilket förbisetts av författaren. Det förklarades också i förordningen, att den för smederna överraskande sänkningen i arbetslönerna — de hade begärt förhöjning — och den proportionsvis något mindre nedsättningen av inköpspriserna för råvarorna stod i samband med en förbättring av myntet.³ Då myntregleringen emellertid misslyckades och taxan för råvarorna var satt för hög, verkade 1575 års förordning till en försämring och icke en förbättring av hantverkarnas villkor. Meyerson har obetydligt längre fram i sin framställning (s. 53) omedvetet givit ett belägg härför, då han omtalar, att "en markerad nedgång åren 1574—1577" i arbetarstammen "verifieras av samtida uttalanden om många hantverkare, som tvingats nedlägga arbetet på grund av de höga pris-sättningarna på råvarorna".

Arbetets sista huvudavsnitt inledes med en redogörelse för fabriets allmänna produktion: framställningen å ena sidan av olika vapen och å den andra "civil tilverkning", såsom av utredningspersedlar, verktyg och redskap till de kungliga slotten och gårdarna. Vad man emellertid med hänsyn till arbetets huvudsyfte, att behandla "vapenindustrierna", framför allt saknar i denna inledning, är en produktionsstatistik till belysande av fabriets roll

² Se B. Barkman, Svea livgardes historia, 2, Sthlm 1939, s. 599, not 1.

³ Se "kopia" av kungligt brev 15/9 1575, i Strödda faktoriräkenskaper, Kammararkivet.

för krigsmaktens förseende med vapen. Material härför saknas dock icke, såsom författaren själv i ett tidigare sammanhang framhållit (s. 37). På grund av den påtalade bristen framträder icke klart ändamålet med fabriekts vapentillverkning: att tillverka kvalitetsvapen (såsom förnämligare slag av gevär och blanka vapen, pistoler och harnesk), som icke kunde framställas vid den hantverksmässiga produktionen, och att utexperimentera modeller för all vapentillverkning. Produktionen var därför förlagd huvudsakligen på kvalitet och icke på massa, men vissa vapen, såsom värjor, pikar och hillebarder, kunde vid särskilt trängande behov framställas i större skala.

De särskilda underavdelningarna rörande de olika yrkesmännen innehålla historik över dessa samt en hel del intressanta och värdefulla exempel på deras tillverkningar. I ett fall betecknas en viss hantverkare, Hans Hollenders, räkenskap över sina tillverkningar såsom alldeles särskilt givande (s. 82 f.), men källhänvisningen innehåller i verkligheten ingen upplysning om var källan finnes. Framställningen överflödar på dåtida vapentekniska termer, men då dessa i regeln icke förklaras, bliva de obegripliga för lekmannen. Med hänsyn till den ganska bristfälliga kännedomen om vapenutvecklingen under den äldre vasatiden skulle varje nytt bidrag på detta område ha fyllt ett verkligt behov. Författaren har emellertid på ett undantag när icke inlåtit sig på typologiska undersökningar. En granskning av framställningen i vapentekniskt hänseende måste här av utrymmesskäl inskränkas till redogörelserna för harnesken och de tunga blanka vapnen, enär dessa redogörelser äro särskilt betydande för Meyersons metodik.

Vid sin framställning av harnesken påvisar Meyerson aldrig inflytelser utifrån på utvecklingen och förklarar ej heller de på denna väsentligen bestämmande faktorerna, såsom inverkan från den ständigt fortskridande konkurrensen mellan "elden och pansaret", från kraven på rörlighet samt från vissa moder på dräktskickets område. Då skildringen dessutom på ett undantag när icke belyses med bilder, blir behållningen för lekmannen i allmänhet blott en del vapentekniska benämningar. Den obestriddigen tyska proveniens⁴ för de svenska äldre rustningsformerna och de häremot svarande rustningstermerna, såsom köriss, drabbtyg, skyttetyg (rytteriets olika rustningar) och knektetyg (fotfolkets rustning), framgår redan därav att de nyssnämnda rustningstermerna användas i officiella skrivelser redan vid mitten av 1520-talet⁵ eller ett par decennier före uppkomsten av Arboga fabriek och därmed en inhemsk harneskstillverkning. I sitt äldsta bruk betecknade de fördenskull

⁴ Det tyska inflytandet överhuvud på den svenska vapenindustrien under större delen av 1500-talet utgör ett sedan länge erkänt faktum, och Meyerson har för övrigt själv påvisat, att upprättandet av fabrieket i Arboga kunde ske blott genom medverkan av tyska yrkesmän.

⁵ Se Svenska riksdagsakter, I, s. 38 f., och Gustav Vasas registratur, I, den 17/8 1525. Jfr P. Sörensson, Adels rusttjänst och adelsfanans organisation, i Historisk tidskrift 1922, s. 105 ff.

olika slag av från Tyskland importerade rustningar. Att också de äldre arbogarustningarna med de motsvarande namnen utgjorde kopior av tyska, framgår icke blott av att de första harneskmakarna voro tyskar utan också av en jämförelse mellan de samtida beskrivningarna av de korresponderande svenska och tyska rustningarna.⁶ Med kännedom om svenskarnas sätt att begåva sina från tyskarna kopierade vapen med namn, som utgjorde antingen ett slags ljudefterbildning eller också en översättning av den tyska benämningen, kan man lätt härleda de svenska rustningstermerna från de tyska: köriss eller kyriss från Khüriss — ett sedan länge känt faktum — och drabbtyg eller draffharnisk (den äldsta benämningen) från Trabharnisch och alltså ej från "drabba" samt skyttetyg från Schützen-Zeugk.

Uppkomsten av de tyska yngre rustningstermerna Trabharnisch och Schützen-Zeugk har sin särskilda förhistoria, för vars belysande lämpar sig alldeles särskilt ett svenskt vapensynsregister från 1529.⁷ Detta upptager rustningstermerna helköriss, halvköriss, drabbtyg och skyttetyg. Det var bruket att vid längre förflyttningar eller populärt sagt "Trab" förvandla körissen till en halvköriss genom avläggandet av de besvärliga pansarpersedlarna för benen och fötterna, vilket gav idén till konstruktionen av de förkortade rytartrustningarna, de så kallade halvrustningarna.⁸ Den förnämligare av de nya rustningarna, ehuru delvis av enklare slag än körissen, erhöll med anspelning på sättet för dess uppkomst just benämningen Trabharnisch, under det att den sämre uppkallades efter namnet på de härmed utrustade ryttarna, nämligen Schützen, benämnda så därför att de förde handeldvapen som huvudvapen. Sistnämnda term överflyttades också under Gustav Vasa till svenska språket, men begreppet "skyttar" fick i vårt språk en vidsträcktare betydelse.

Meyersons redogörelse för de äldre arbogarustningarna är i vissa hänseenden ofullständig, såsom att körissen icke beskrives, att lanshaken, kallad "rost" (s. 155), icke omtalas i sitt naturliga samband med nyssnämnda rustning och drabbtyget, att orsakerna till hästrustningarnas avskaffande icke angivas och att i beskrivningen av fordringarna på "skottfrihet" göres ett språng från Gustav I:s till Karl IX:s tid. Den mest anmärkningsvärda bristen i framställningen utgör dock den missvisande jämförelsen mellan det "hele" eller bättre och det "ringe" eller sämre skyttetyget. Författaren fäster sig alltså blott vid en ganska betydelselös detalj, en vid tidpunkten i fråga (i slutet av Gustav Vasas tid) rådande tillfällig skillnad mellan skyddet för huvudet vid de båda rustningarna. Den väsentliga skillnaden mellan de olika formerna

⁶ Se Th. Jakobsson, Lantmilitär beväpning och beklädnad under äldre vasatiden och Gustav II Adolfs tid, Sthlm 1938, s. 16 ff.; jfr L. Fronsberger, Kriegsbuch, das andre Buch, 1565, s. XXVI ff.

⁷ Se Gustav Vasas registratur 1529, s. 189 ff.

⁸ Jfr E. A. Gessler, Schweizerisches Landesmuseum, Zürich, Aarau 1928, s. 73 f., och P. Post, Das Zeughaus, Berlin 1929, s. 72 f.

av skyttetyg låg däri, att det sämre saknade lärskenor och ägde armskydd av hopfogade stålringar, s. k. pansarärmar, i stället för av hel stålplåt. Känne-
domen härom är oundgänglig, för att man skall kunna uppfatta den efterföljande utvecklingen och dess samband med en särriktning på kontinenten.

Meyersons behandling av harnesken under återstoden av 1500-talet inskränker sig — bortsett från vissa uppgifter om konungarna Eriks och Johans personliga praktrustningar — till omnämmandet, att "det är de svarta skyttetygen som under den fortsatta verksamheten under Johans tid dominera tillverkningen" och att "ett och annat drabbytyg förekommer, som sagt, men mycket sällan" samt till en beskrivning av ett dylikt. Av vida större vikt än upplysningarna i sistnämnda hänseende hade varit att få en redogörelse för beståndsdelarna vid den förhärskande harnesktypen. Den kortfattade framställningen giver emellertid en såtillvida riktig bild av utvecklingen, som övergång skett till en enda harnesktyp.⁹ Med Johan III bröts följaktligen den likriktning av harnesken efter tyska förebilder, som tidigare rått. Denna förändring härledde sig från att svenskarna koncentrerade sig på enbart en ryttartyp, under det att tyskarna och efter dem andra folk vid sidan av en ny dominerande typ, kyrassiären, bibehöllo tvenne andra: arkebusiären och lansiären. Förebilden för den svenska ryttartypen utgjordes just av den kontinentale arkebusiären, vars beväpning och harneskutrustning kopierades.¹⁰ Arkebusiärens rustning utgjordes av det tyska sämre ryttartyg, som varit mönstret för det ovan beskrivna svenska "ringe" skyttetyget. Under sådana förhållanden hade svenskarna icke längre behov vid trupp av drabbytyget — körissens användning hade inskränkts till frälset — vars kontinentala motsvarighet Trabharnisch, eller som det i fortsättningen omväxande också kallades Reuter-Khiress, Velt-Kürass eller blott Reiterrüstungen, utgjorde den gemensamma rustningen för kyrassiären och lansiären.¹¹

Övergången till det äldre sämre skyttetyget som enhetstyp framträder mycket klart i de så kallade arkliräkningarna, alldenstund det i fortsättningen så gott som intakta lagret av lärskenor och knäddopper redovisas för sig och kvitton och reversaler på utlämnade svarta skyttetyg angiva dessas sammansättning: höftharnesk (en förvrängning av den tyska termen "Haupttharnisch") eller stormhatt och krage samt bröst- och ryggstycken.¹² Även knekte-

⁹ Under åren 1572—1586 tillverkades vid Arboga fabriken av körissen och drabbytyget tillsammans 17 stycken mot 1.894 skyttetyg.

¹⁰ Svenskarna bortlade dock pansarärmarna, men på kontinenten bibehölls dessa länge.

¹¹ Jfr F. Pichler och F. von Meran, *Das Landes-Zeughaus in Graz*, Leipzig 1880, 2. Abt., s. 2 ff.; Jakobsson, a. a., s. 147 f.

¹² Av de 257 par lärskenor och 213 par knäddopper, som 1573 funnos i Rustkammaren på Stockholms slott (det centrala harneskförrådet) hade till och med 1586 (därefter felas räkenskaper för återstoden av 1500-talet) utlämnats blot 21 par lärskenor och 7 par knäddopper. I 1589 års förordning rörande vapenpriserna (Strödda administrativa handlingar nr 9, Kam-

Fig. 1. Övre gruppen (från vänster): en ärkehertiglig drabanthillebard från 1593, efter *Svea livgardes historia*, 2, s. 607; ett svartat Trabharnisch eller Velt-Kürass för en menig kyrassiär från 1500-talets sista fjärdedel och början av 1600-talet, Heeres-Museum, Wien, efter fotografi av överstelöjtnant Th. Jakobsson; en gjuten och förnicklad hillebard (prydnadsföremål) från sen tid, som i stil återgriper på tyska hillebarder från slutet av 1500-talet och början av 1600-talet, Nordiska museet, nr 192.471.

Nedre gruppen: den yngsta hillebarden ur första Philipusgruppen, som Meyerson anser vara till typen identisk med stenreliefhillebarden i mitten, efter Meyerson, s. 116 och s. 117; en "arbogahillebard" ur Meyersons fjärde typologiska grupp, efter *Svea livgardes historia*, 2, s. 614. — Skalan för hillebarderna är 1: 10.

tyget undergick en motsvarande förenkling, varigenom arm- och lårskydden bortföllö.¹³

Undersökningen av harnesken under Karl IX:s och början av Gustav Adolfs tid (s. 91) upptager blott rustningstermerna "tyngre fältkyriss", "gemena harnesk och ryttarharnesk" och "tryckta harnesk" samt förklaringen, att harnesken skildes åt genom tilläggen "skottfri för och akter" och "skottfri för och lätt akter". En återgång till ett flertal harneskformer och därmed en återanknytning till kontinentala förebilder hade alltså skett. En beskrivning och en identifiering av de rustningar, som dolde sig bakom de anförda termerna, hade under sådana förhållanden varit påkallade. Fältkörösken — föregångsordet "tyngre" utgör författarens eget påhitt i strid med dåtida former för namnbildningen¹⁴ — bestod av kaskett (hjälm), ringkrage, spangereler, armtyg, bröst- och ryggstycken och lårskenor utan eller med knädopper samt av en eller två handskar.¹⁵ Bruket av stålhandske för blott vänstra handen avsåg att tillförsäkra högra handens fingrar bättre rörelsefrihet vid pistolens hanterande. Beståndsdelarna hos fältkörösken liksom också dess pris visa, att den var identisk med kontinentens välkända Trabharnisch (Velt-Kürass) eller med den rustning, som en gång utgjort förebilden för "drabbtyget".

Identifieringen av de båda återstående ryttarrustningarna måste föregås av en förklaring, enär Meyersons skenbart skilda typer, "gemena harnesk" och "ryttarharnesk" enligt faktoriräkenskaperna utgöra en och samma typ, den sämre. I detta sammanhang kunna de "tryckta" harnesken utmönstras ur typsynpunkten, alldenstund deras namn hänförde sig blott till framställningsmetoden (maskintillverkning mot handsmide), som kunde tillämpas på alla slag av rustningar, men givetvis passade bäst för den billigaste rustningen. De i mararkivet) angives, att skyttetyget och knektetyget saknade "handskar, armtyg och benvapen". Med avkortningen av rustningarna följde ett minskat behov av råmaterial vid tillverkningen av dessa och följaktligen en ökning av antalet rustningar pr skeppund järn, såsom 1574—1575 fyra och 1606 (Arkliräkningar, 25/1606, Krigsarkivet) fem skyttetyg pr skeppund. I övrigt hänvisas till Arkliräkningar, 38/1575, 37/1578, 36/1580, 5/1584 och 36/1584, Krigsarkivet.

¹³ I slutet av år 1575 existerade i Rustkammaren på Stockholms slott 860 par lårskenor, 670 par armpipor och 157 par handskar — ett större parti lårskenor och handskar hade under året använts för reparation av harnesk. Till och med år 1584 hade utlämnats blott 2 par handskar — därefter upphör redovisningen av handskarna, som måhända kasserades — och till och med 1586 hade utgivits 24 par lårskenor men inga armpipor.

¹⁴ En enklare typ av en viss rustning särskildes såsom "lätt", till exempel "lätt fältkörösken" (jfr Arkliräkningar, 21/1623, Krigsarkivet).

¹⁵ Beträffande fältkörösken se leveranser 1605—1606 (Strödda faktoriräkenskaper, Kammararkivet) av de franska harneskmakarna "Niklas och Päke" (fullständiga namn hos Meyerson, s. 100, not 38, i ett annat sammanhang), den tyske harneskmakaren Joakim Skrååls leverans 1608 (Arkliräkningar, 2/1608, Krigsarkivet) samt den franske ryttmästaren Pierre De Lailles (ibidem) klassificering av rustningen i fråga som en "cuirasse", den franska benämningen av rustningstypen Trabharnisch eller Velt-Küras.

faktoriets räkenskaper varandra avlösande namnformerna för de enklare ryttarrustningarna voro: för den *bättre* "skottfri harnesk", "ryttarharnesk skottfri", "ryttarharnesk skottfri akter och för" och "harnesk skottfri för och akter" samt för den *sämre* "gemena harnesk" eller "ryttarharnesk" och "harnesk skottfri för och lätt akter".¹⁶ Den bättre av dessa ryttarrustningar skilde sig från fältkörissen däri, att den ägde stormhatt i stället för kaskett, att den saknade armtyg — sådana tillkommo i början av 1620-talet — och handskar samt att den i övrigt var av enklare utförande än den senare.¹⁷ Den sämre ryttarrustningen avvek från den bättre däri, att den saknade lårskenor och betryggande skottfrihet på ryggstycket. De nyssnämnda harnesktyperna benämndes vanligen "ryttarrustningar" eller "ryttarharnesk", men utanför detta begrepp stod fältkörissen. Av beskrivningarna på ryttarrustningarna framgår, att den bättre motsvarade det forna "hele skyttetyget" och att den sämre var identisk med det svarta skyttetyget från Johan III:s och Sigismunds tid, vilket framgått ur det "ringe skyttetyget".

I Meyersons behandling av de tunga blanka vapnen har hillebarden — i motsats till alla övriga vapen — gjorts till föremål för en typologisk utredning. Underlaget för denna utgöres emellertid till väsentlig del av resultaten av den identifiering av vissa hillebarder såsom härrörande från arbogasmedens Philpus Osterreichts tillverkningar, som förelåg som ett fullbordat faktum redan i katalogen över arbogautställningen 1935.¹⁸ Detta förhållande undanskymmes dock genom att författaren åberopat denna källa blott för sin framställning av harnesken. Av verklig betydelse för den fortsatta utforskningen av hillebardmaterialet utgör däremot, att författaren är den förste, som i tryck (s. 128) angivit grunderna för ett bedömande av om en hillebard är av svensk tillverkning. Även en annan form på "holken" än den som typisk svensk betraktade kan dock, såsom framgår av Rudolf Cederströms av Meyerson (s. 130, not 15) åberopade utkast till en katalog för "Vapenutställningen i Stockholm 1914", förekomma vid "nordiska typer", som utvecklats ur tyska.¹⁹

¹⁶ Se Faktoriräkenskaper, Arboga 1603—1611, Kammararkivet. Efter 1611 användes blott beteckningen "harnesk", men man kan sluta sig till rustningarnas art av prisuppgifterna.

¹⁷ Se bl. a. kungligt brev av den 2 april 1608 (Riksregistraturet, Riksarkivet). Brevet innehåller kontraktsbestämmelser för namngivna tyska harnesksmeder i Arboga rörande årlig tillverkning av specificerade "ryttarrustningar". Genom tillkomsten av lårskenorna och stegringen av skottfriheten förhöjdes råmaterialbehovet, varför antalet rustningar på skeppundet järn undergick en sänkning från närmast förut fem (se not 12) till blott tre.

¹⁸ I Erik Wettergrens katalog över Arbogautställningen anges i företalet, att uppgifterna om de olika vapnen lämnats av friherre Rudolf Cederström, som utvalt dessa vapen.

¹⁹ Se nämnda katalogutkast och Katalog över Kungl. Livrustkammarens samlingar, Sthlm 1921, nr 816 och 818: 1. T. Lenk har i Stora daldansen och dess vapen, i Svenska kulturbilder, 1—2, s. 109, nr 3, 4 och 8, reproducerat tre hillebarder av den ifrågavarande typen.

För att belysa arbogahillebardernas utveckling har Meyerson (s. 116 ff.) efter typologiska grunder sammanställt Philpus-hillebarderna i tre grupper (s. 116, s. 118 och s. 120) och dessutom i en fjärde grupp sammanfört vissa andra hillebarder med proveniens också från Arboga men härstammande från ännu icke identifierade smeder. Ett studium av det av Meyerson för bevisföringen i dess helhet framlagda illustrationsmaterialet försvåras emellertid av att avbildningarna av de olika hillebarderna äro utförda icke i samma utan i ganska olika och därtill icke angivna skalor, varigenom synintrycket kan förvillas.²⁰

Philpus-hillebardernas första grupp åskådliggör en äldre och en yngre utvecklingsform av arbogahillebarden²¹ — båda med den för de svenska hillebarderna i allmänhet kännetecknande konvexa formen på yxan — och dessa skilja sig enligt författarens beskrivning (s. 117) från varandra huvudsakligen genom att vid den senare typen tillkommit en uppåtriktad "svans" på haken. I verkligheten rör det sig om en förändrad plats för svansen, ty på den äldre typen förekom också en svans, ehuru av mindre storlek än på den yngre, och därtill antydning till ytterligare en svans, men dessa utväxter sutto på hakens undre sida. Den äldre typen av arbogahillebarden utgör i sin tur en utvecklingsform av en ännu äldre hillebardtyp, som kännetecknas av enbart *en* svans på hakens undersida, placerad ungefärligen på platsen för den förra hillebardens rudimentära svans.²² Då författaren i tidsbestämmande syfte jämför den ifrågavarande äldre arbogahillebarden med en hillebard på en av Erik XIV:s teckningar av hillebardjärer,²³ har jämförelseobjektet valts enbart ur synpunkten av de för båda hillebarderna "karakteristiska hålen på yxan" (s. 117), ty i övrigt företer det ofullbordade konturer och skänker därför ingen uppfattning om vapnets proportioner. En jämförelse däremot med de bästa av konung Eriks teckningar av hillebarden²⁴ visar i sistnämnda hänseende sådana oöverkomliga olikheter — en utpräglat kraftigare yxa och kortare stötklinga på erikshillebarden än på arbogahillebarden — att resultatet blir negativt. Meyersons motsvarande jämförelse mellan den yngre hillebarden inom första Philpus-gruppen och en på en stenrelief från Stockholms

²⁰ För att anföra några exempel kunna följande ungefärliga skalor rekonstrueras med ledning av angivna mått: s. 116 (från vänster) 1:4,80, 1:5,35 och 1:5,12; s. 118, vänster 1:5,7 och mitten 1:5,3; s. 120 vänster 1:6,1 och mitten 1:5,5.

²¹ En av Meyerson icke uppmärksammas Philpus-hillebard av den äldre typen men med rakare form på haken än hos denna finnes i major K. S. O. Gyllenadlers vapensamling på Salnecke.

²² Exempel på dylika hillebarder finnas i framlidne ryttmästare L. A. Hedbergs vapensamling på Bjersjölagård och i major Gyllenadlers vapensamling.

²³ Eriks teckningar, ehuru utförda under fängelsetiden, bygga säkerligen på förhållandena under hans regeringstid, varpå Meyerson förmodligen syftar med sin jämförelse.

²⁴ Se reproduktion av en dylik i Svea livgardes historia, 2, s. 42.

slott²⁵ framträdande hillebard grundar sig också på likhet i enbart en detalj, förekomsten hos båda hillebarderna av en uppåtriktad svans på haken. Stenreliefhillebarden skiljer sig från arbogahillebarden genom sin i förhållande till skaftet rakställda och starkt avrundade yxa — en rundare yxa angiver Meyerson riktigt i ett annat fall (s. 131, not 21) beteckna "en något senare karaktär" — samt genom sin onaturligt korta stötklinga.²⁶ Holkens och skenornas beskaffenhet hos samma hillebard ger vid handen, att stenreliefens skapare haft till förebild sannolikt en tysk och i varje fall en utländsk hillebard med den för dylika sällsynta konvexa formen på yxan.²⁷ Under sådana förhållanden lämpar sig icke stenreliefens hillebard för en datering av den ifrågavarande Philpus-hillebarden.²⁸ En med denna identisk hillebard finnes i Armémuseum och två snarlika i Livrustkammaren — icke uppmärksammade av författaren — och samtliga äro tillverkade av en annan smed, vars identifiering icke borde stöta på oöverkomliga svårigheter, när smedens initialer I. S. (måhända arbogasmeden Joen Snapphane) finnes i stämpeln.²⁹

Philpus-hillebardernas andra grupp (s. 120), som också besitter en konvex yxa, framträder med ganska avvikande och i sin art utpräglade former i förhållande till den första gruppen. En överblick av den mellanliggande utvecklingen försvåras av att Meyerson tecknat vissa drag i denna i ett fristående sammanhang (s. 126) och att han icke utnyttjat det åskådningsmaterial, som vissa av honom i förbigående (s. 131, not 21) omnämnda hillebarder — av "sen typ med 'svans'" — erbjuda. I den sammanställning av hillebarder med smedsmärket I. N., som författaren gjort i noten, saknas två hillebarder i Livrustkammaren.³⁰ Andra och mer närliggande föregångsformer represen-

²⁵ Det av Meyerson i samband med stenreliefen återopade *tryckta* arbetet (s. 117 och källförteckningen) är ännu då detta skrives (i början av februari 1941) icke publicerat.

²⁶ Om en avsiktlig feldimensionering av stötklingan föreligger, kan en sådan förklaras med att konstnären tvingats hålla sig inom ett för de olika relieferna gemensamt höjdmått, varför utrymme i ett dylikt fall saknats för en längre klinga.

²⁷ Bilder av kontinentala hillebarder med en konvex yxa äro ganska sällsynta i vapenkataloger och vapenhistoriska verk, varför följande källor må omnämnas: A. Diener-Schönberg, *Die Waffen der Wartburg*, pl. 56, nr 375, drabanthillebard från 1559—1573; *Waffenkunde*, Seemanns Kunstgewerbliche Handbücher, VI, pl. 392 e. italiensk hillebard från 1600-talet; *Die Waffensammlung des Oesterreichischen Kaiserhauses in K.K. Artillerie-Arsenal-Museum*, Wien, pl. XXXI: 3—5, venetianska hillebarder från 1400-talets sista fjärdedel och början av 1500-talet, samt 6, italiensk hillebard från sista hälften av 1500-talet; Gessler, a. a., pl. 19, första från höger; *Armes anciennes Suisse*, Collection Ch. Boissonas, nr 205; *Cataloge — — of ancient arms and armour at Uplands*, neare Fareham, Hampshire, sachsiska hillebarder, nr 245; *Museo-Armeria*, D. José Estruch y Cumella, Barcelona.

²⁸ Meyerson har också med utgångspunkt från stenreliefens hillebard till 1580-talet daterat två sinsemellan helt olika hillebarder (s. 122, vänster och 124, höger.)

²⁹ Armémuseum, nr 4952; Livrustkammaren, nr 2328 — reproducerad av T. Lenk, i *Svenska kulturbilder*, 1—2, s. 109, nr 5 — och katalognummer 101.

³⁰ Reproducerade i *Svea livgardes historia*, 2, s. 614, nr 2 och 3.

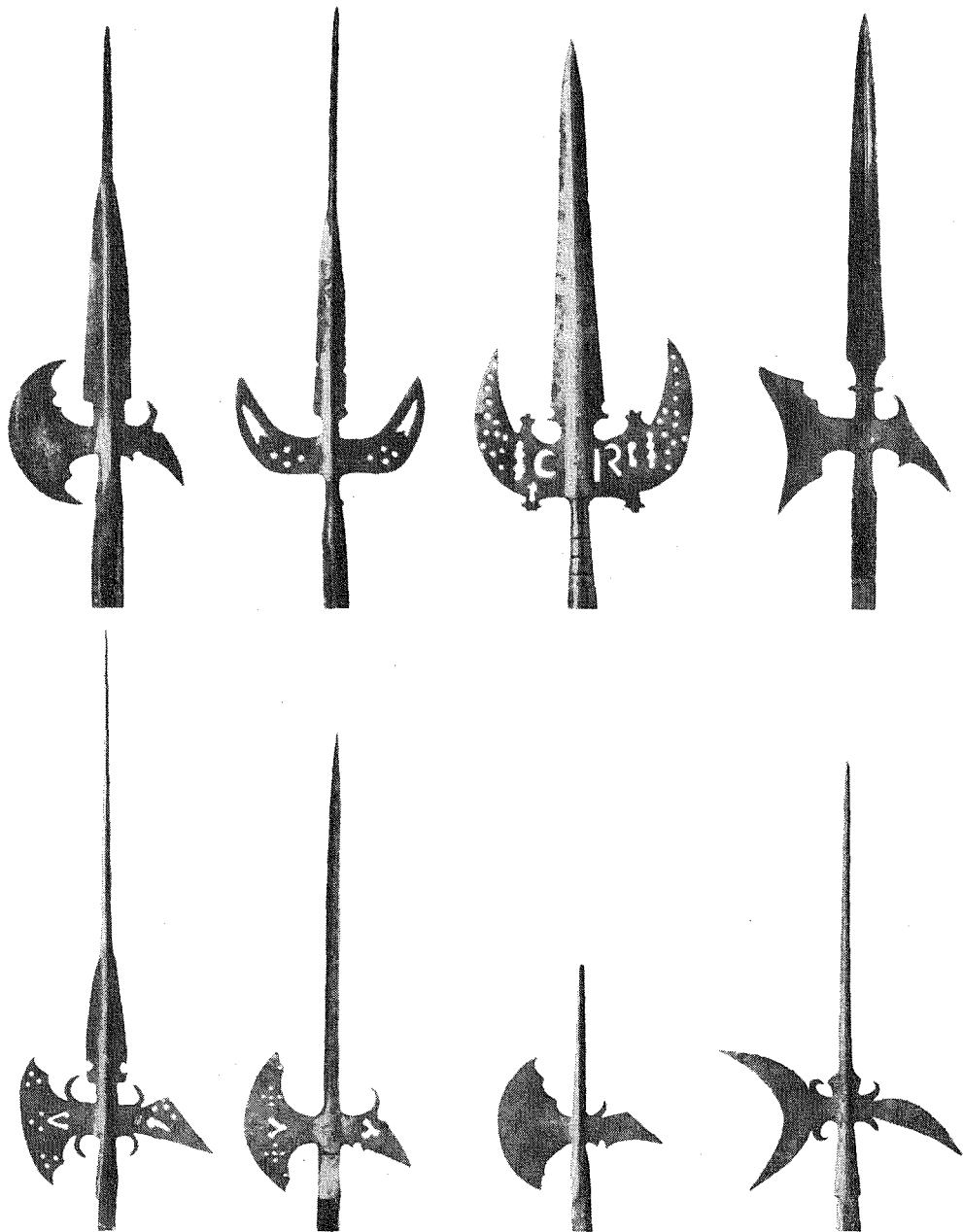

Fig. 2. Övre gruppen (från vänster): en hillebard ur andra Philpusgruppen och två bardisaner — den till höger med Karl IX:s initialer — samt en hillebard ur tredje Philpusgruppen, efter Meyerson, s. 118 höger, s. 125 och s. 120 vänster.

Nedre gruppen: en förut okänd typ av arbogahillebarden, ägare major E. Löfgren, Sthlm; en "hälsingehillebard", efter *Svea livgardes historia*, 2, s. 614; en hillebard med en typ på yxan, som företer beröringspunkter med andra Philpusgruppen, Nordiska museet, nr 50.807; en norsk hillebard av den förmenta turkiska typen med fyra "svansar", Nordiska museet, nr 8.268. — Skalan för hillebarderna är ungefärligen 1: 10.

tera vissa av författaren förbisedda hillebarder i Nordiska museet, Norrlands kulturhistoriska museum och Finlands nationalmuseum.³¹ Meyerson har icke heller utnyttjat det material, som en viss av honom avbildad bardisan (s. 125, höger) erbjuder för en jämförelse med stötklingen på den äldsta hillebarden inom andra Philpus-gruppen. Också de båda återstående hillebarderna inom denna grupp kunna hänföras till den typ av hillebarder, som understundom i tyskspråkig vapenlitteratur betecknas som "Partisanenhalbarte".³² Till denna kategori av hillebarder hör också en hittills icke uppmärksammas alldeles särskild typ av arbogahillebarden, viken äger en yxa och hake av samma äldre form som hos den yngsta hillebarden inom första Philpus-gruppen och en stötklinga av liknande slag som hos den äldsta hillebarden inom andra Philpus-gruppen samt icke mindre än fyra symmetriskt placerade och mot varandra riktade svansar — två på yxan och två på haken.³³ Idéen med svansarna är hämtad antingen från en utländsk hillebard av såsom det på ett håll uppgives turkiskt ursprung³⁴ eller också från en nederländsk hillebardtyp, som utgjort förebilden till Meyersons fjärde grupp av arbogahillebarden. Efterbildningar i Sverige och Norge av den förra hillebardtypen besitta en liknande holk med skenor som de förut omtalade från vapenutställningen i Stockholm 1914 kända "nordiska typerna".³⁵ Fortsatta forskningar få avgöra, huruvida den förut okända arbogahillebarden bör anses vara av en äldre eller en ungefärligen samtida eller yngre årgång än den äldsta hillebarden inom andra Philpus-gruppen.

Meyerson har emellertid utfört en något växlande datering av andra Philpus-gruppen "till århundradets slut och 1600-talets första år" (s. 120, texten) respektive "1600-talets början" (s. 118, reproduktionen) — vilket skall det vara? — genom jämförelse med en hillebard, som framträder på en murmålning inom Vadstena slott. Tidsbestämningen grundar sig på påståenden, att målningen tillkommit "någon gång strax efter sekelskiftet" och att de sammanställda hillebarderna skulle vara till typen identiska. Då författaren icke förebragt några nya rön för en antedatering av målningen, måste ett av honom nonchalerat äldre forskningsresultat, angivande tidpunkten till cirka 1619, till-

³¹ Hillebarden i Nordiska museet bär numret 50.897, från Dalarna.

³² Jfr Gessler, a. a., s. 55 f.

³³ Hillebarden äges av major Ernst Löfgren, Stockholm, och har påträffats inom Dalby gård, Bettna socken, Södermanland. Den bär samma stämpel som hos de av Meyerson på s. 122, mitten och höger, avbildade hillebarderna (se nedan). Vikt på vapnets järnparti med skenorna tyvärr avbrutna 1,43 kg.

³⁴ Se J. Velten, Arsenal Zarskoe-Selo, CX LII: 3. Jfr A. Diener-Schönberg, Die Waffen der Wartburg, pl. 56, nr 371; Gessler, a. a., pl. 19, andra hillebarden från höger.

³⁵ Se Livrustkammaren, nr 2317, 2318 och 2330 — den sista reproducerad av Lenk i Svenska Kulturbilder, 1—2, s. 109, nr 3 — samt 5441 m. fl. på 54-serien; Nordiska museet, nr 8.266, 8.268 (norsk) och 62.739.

mätas vitsord, helst som nya forskningar rörande Vadstena slott icke jäva den äldre uppfattningen.³⁶ Eftersom emellertid tillverkaren av de ifrågavarande hillebarderna, Philpus Osterreich, avgick ur tjänsten med utgången av räkenskapsåret 1609, spelar vadstenamålningen följaktligen med hänsyn till tidpunkten för dess uppkomst icke någon roll för dateringen av hillebarderna. Till ett liknande resultat kommer man vid prövningen av den typologiska sidan av saken, alldenstund vadstenahillebarden utgör en avancerad form av de förra hillebarderna. Den förkonstlade utformningen av yxan och haken på vadstenahillebarden röjer emellertid sannolikt inflytelser också från en kontinental hillebardtyp, den med ett S-format yxblad. Denna synbarligen från Sachsen härstammande eleganta hillebard återfinnes i alla mer betydande museer i Europa och Amerika, i Sverige i Livrustkammaren och vissa landsortsmuseer samt i Finland i Nationalmuseum och Åbo museum.³⁷ Av årtalsmärkta exemplar bär det hittills kända äldsta årtalet 1594 och andra bära årtal från 1600-talets första och andra decennier — det i Åbo 1603 — men typen anses av vissa engelska vapenkännare härleda sig från 1580-talet.

En datering av andra Philpus-gruppen röner inflytande förutom från förut angivna faktorer också från en tidsbestämning av tredje Philpus-gruppen. Hillebarderna inom denna förete, såsom Meyerson framhållit, den på kontinenten förhärskande konkava formen av yxan. Då hillebarderna i fråga representera en för svenska förhållanden unik typ, borde förebilderna till dem, förmodligen tyska, ha efterspanats.³⁸ Också den tredje Philpus-gruppen kan hänföras till "bardisanhillebarder", men förebilden till stötklingan på dem är att söka icke hos den med den andra Philpus-gruppen sammanställda äldre bardisanen utan hos en av författaren också avbildad dylik av en yngre typ (s. 125, mitten), som bär Karl IX:s initialer och alltså hänför sig till åren 1604—1611. Meyerson har tidsbestämt också den äldre bardisanen till 1600-talets början (s. 125), men då ett mellanled i utvecklingen fram till kungabardisanen synbarligen saknas, bör den förstnämnda bardisanen förmodligen sättas till 1500-talets sista fjärdedel. Detta återverkar i sin tur på bedömningen av andra Philpus-gruppens ålder. Mot ett förläggande av de båda

³⁶ Se C. M. Kjellberg, Vadstena slott, Linköping 1913, s. 67. Detta arbete har Meyerson förbigått.

³⁷ Av Livrustkammarens S-formade hillebarder är en reproducerad i Hans Majestät Konung Karl XV:s vapensamling, Sthlm 1863, pl. XVI, nr 10, och en annan, likvisst en "dubbel" hillebard (se nedan s. 45 f.), i Svenska kulturbilder, 1—2, s. 109, nr 2.

³⁸ Av närbesläktade habsburgska drabanthillebarder, dock saknande "svansar" på haken, må nämnas: en kejsarlig från 1563 (kejs. vapensamlingen; Seeman, VI), ett flertal ärkehertigliga från 1593 (en reproducerad i Svea livgardes historia, 2, s. 607; Post, a. a., s. 79 och pl. XX; Maurice de Talleyrand-Péricords vapensamling, med felydda initialer) och ett 30-tal från slutet av 1500-talet och början av 1600-talet (Das Landes-Zeughaus in Graz, pl. XXVI).

här avhandlade Philpus-grupperna till 1600-talets början, såsom Meyerson i ett fall gjort, talar i sin mån Philpus Osterreichs arbetsförhållanden. Om dennes tillverkning av hillebarder åren 1600—1609 känner man i brist på räkenskaper intet beträffande de tre första åren, men 1604 och 1605 gjorde han inga sådana, varför man bör räkna med högst åtta men troligen något lägre antal tillverkningsår. Infogar man alltså Philpus-hillebardernas andra och tredje grupper inom denna korta tidsrymd, förutsätter man härmed en sådan stark konservatism i smedens produktion under den ojämförligt större delen av hans tjänstetid (han anställdes 1568) och en sådan livaktighet i hans alstringsförmåga på gamla dagar, att det ingiver betänkligheter. Även om, såsom sagts, vissa på bedömningen inverkan förhållanden ännu icke vunnit erforderlig utredning, synes det typologiska sammanhanget i stort tala för att andra Philpus-gruppen hänför sig till 1500-talets sista fjärdedel och tredje gruppen till samma århundrades sista och nästa århundrades första år.

Meyersons fjärde typologiska grupp av arbogahillebarden (s. 122 f. och 125), som i likhet med den närmast föregående har den konkava formen på yxan men i motsats till denna företer i regeln starka genombrytningar av yxan och haken i ornamentiva mönster, har redan tidigare betraktats som särskilt betecknande för Arboga fabrikeri, och dylika hillebarder ha av denna anledning kallats "arbogahillebarder".³⁹ Begränsningen av namnet till denna hillebardtyp förklaras i viss mån av att man uppfattat de hillebarder, som inneslutas inom den första Philpus-gruppen, såsom exponenter för "hälsingehillebarden".⁴⁰ Ehuru Meyerson icke bevisat "arbogahillebardernas" proveniens från fabrikeriet, har han dock berikat forskningen med premisserna för en sådan slutledning. Eftersom alltså en viss smeds stämpel (s. 122) förekommer på såväl en del hillebarder som bardisaner och det senare vapnet före 1623 tillverkades blott i Arboga, är saken klar.⁴¹ Måhända kan det uppfattas som ett tecken på att de starkt genombrutna hillebarderna nått en förhärskande ställning omkring år 1608, att arbogasmeden Tord Östensson funnit det erforderligt att karakterisera fyra av honom detta år tillverkade mönsterhillebarder (modeller) såsom "outbrutne" hillebarder.

I frågan om identitet i typ eller icke mellan vid Arboga fabrikeri och inom Hälsingland tillverkade hillebarder uttalar Meyerson (s. 128), att det finnes "ännu ingen möjlighet att särskilja de båda fabrikeriernas tillverkning, och att allt tyder på att det kanske inte existerat någon skillnad". Utgångspunkten för en enbart teoretisk undersökning erbjuda de olika förordningarnas be-

³⁹ Se J. Alm, *Blanka vapen och skyddsvapen*, Sthlm 1932, s. 163 och s. 193.

⁴⁰ Jfr Alm, a. a., s. 193, och Meyerson, a. a., s. 127.

⁴¹ Se nedan uppgiften om den 1617 nytillkomna "stora bardisanen", som i likhet med den äldre och mindre av samma typ i en del fall bär den ifrågavarande smedsstämpeln.

stämmelser om tillverkning av ett bestämt antal olika vapen per skeppund järn, vilka föreskrifter alltså medgiva en rekonstruktion av materialmängderna. En forskare har förut genom att jämföra olika materialsatser vid tillverkningen av ett vapen ansett sig kunna draga vissa slutsatser i typfrågan. Meyerson har emellertid misstolkat den ifrågavarande forskarens metod på grund av felaktig innanläsning, och han har därför oriktigt uppfattat de angivna materialmängderna⁴² såsom identiska med de färdiga vapnens vikter, vilka givetvis ha varit betydligt lägre.⁴³

I motsats till vad författaren gjort gällande, går det dock att i ett fall med bestämdhet särskilja de båda faktorernas äldre tillverkningar av hillebarder. Materialsatsen vid framställningen av 1573—1574 års arbogahillebard utgjorde alltså 4 markpund (cirka 1,36 kg), under det att motsvarande sats för hälsingehillebarden belöpte sig till icke mindre än 10 markpund (cirka 3,4 kg).⁴⁴ Någon reducering av materialsatserna med hänsyn till avgången i spilljärn är emellertid icke gjord, enär den vid faktoriet i Hälsingland gällande toleransen i detta hänseende icke är känd — vid faktoriet i Arboga uppgick toleransen (se här ovan s. 31) till 3 lispund per skeppund. I detta fall behöver denna faktor dock icke tillmätas någon betydelse — reducerad materialsats för arbogahillebarden utgjorde 3,4 markpund — ty den mycket stora materialmängdsskillnaden röjer otvetydigt skilda typer. Till en liknande slutsats kommer man vid en jämförelse mellan 1573—1574 och 1575 års arbogahillebarder, vid vilka materialmängdsskillnaden, 4 markpund, var lika stor som de äldre årgångarnas materialsats. Meyerson har beträffande dessa hillebarder med förut påvisat ohållbart skäl (se även ovan s. 31 och Meyerson, s. 51) förnekat, att någon skillnad i typ skulle ha existerat.

Ett försök däremot att särskilja 1575 års arbogahillebard och hälsingehillebarden av år 1575—1583 och 1605—1612 stöter ännu på oöverkomliga svårigheter, ty materialmängdsskillnaden, uppgående till 2 markpund (0,68 kg), är så pass ringa, att den kan bliva utjämnad vid en större olikhet i den icke kända toleransen för de båda faktorerna. Meyerson använder emellertid i detta fall — hans enda jämförelse mellan en arbogahillebard och en hälsingehillebard — en för sin liknande åsikt ofördelaktigare bedömningsgrad, mot vars värde han dock reserverar sig, då han på grund av sitt förut

⁴² Se Svea livgardes historia, 2, s. 599, s. 603, s. 606 och s. 615.

⁴³ Meyerson har med praktiska exempel velat belysa (s. 57, not 26), till vilka felaktiga resultat man kommer med den av honom förmenta metoden!

⁴⁴ Materialsatsen för hälsingehillebarden utgjorde 1565 10 10/19 markpund, 1575, 1577, 1583, 1593 och 1605—1612 10 samt 1597—1599 11,1 markpund järn. Stålmängden anges blott 1577 och 1597—1599 och uppgick till 0,5 respektive 5/9-dels markpund, men 1593 förklaras att "stålet skall räknas in på järnet i arbetet". (Landskapshandlingar, Hälsingland, 4/1565, 4/1575 och 5/1577 och Faktoriräkenskaper, Hälsingland 1597—1599 och 1604—1612, Strödda faktoriräkenskaper, Kammararkivet, och Riksregistraturet den 17 april 1583, Riksarkivet).

omtalade misstag uppfattar materialmängdsskillnaden (s. 131, not 21) såsom identisk med skillnaden mellan de färdiga vapnens vikter. Man känner emellertid dessutom icke varaktigheten av 1575 års förordning för Arboga faktori — ett av författaren icke omtalat faktum — men det förefaller sannolikt, att materialsatsen något ökats i samband med tillkomsten av 1592 års bestämmelser för vapentillverkningen, enligt vilka stötklingan och skenorna på hillebarden skulle ökas i längd (se Meyerson, s. 128). Förmodligen var det likartade förhållanden, som framkallat den höjning av materialsatsen för hälsingehillebarden med 1,1 markpund, vilken framträder åren 1597—1599 men måhända inträtt något tidigare. I brist på verklig kändedom om materialsatsen vid 1592 års arbogahillebard lämpar denna sig följaktligen icke för en jämförelse med hälsingehillebarden från slutet av samma decennium.

Av teoretiskt intresse är emellertid att konstatera, att vid vapentillverkningen inom ett och samma faktori kan en ännu lägre materialmängdsskillnad än den förut angivna om 2 markpund bevisligen innebära skilda typer av ett vapen. När alltså tillverkningen av "hakar" (gevär) inom Hälsingland 1606 utökades med en ny typ, omdöptes den äldre, förut kallad blott "hake", till "gemen hake" och den nya modellen benämndes "stor hake", och mellan dessa olika typer förefanns en materialmängdsskillnad om blott 1,6 markpund eller cirka 0,54 kg.⁴⁵ Detta tal borde emellertid för att kunna användas vid resonemanget om hillebarderna nedproportioneras med hänsyn till att vid framställningen av gevären krävdes drygt den dubbla eller tredubbla materialmängden mot vid tillverkningen av hillebarder. Enklaste sättet att komma till något resultat i den avhandlade frågan torde vara att identifiera någon hälsingesmeds tillverkningar, i vilket sammanhang den förut omtalade smedsstämpeln I. N., som av initialerna att döma icke kan ha tillhört någon arbogasmed, ånyo tilldrager sig intresset.

Till bestyrkande av sin åsikt, att någon egentlig skillnad icke torde ha rått mellan arboga- och hälsingehillebarden, anför Meyerson vidare (s. 128), att faktorn i Hälsingland vid ett tillfälle uttog en hillebard i Arboga, som skulle tjäna hälsingesmederna som mönster. Därmed är dock icke med säkerhet bevisat, att denna hillebard var av en liknande typ som arbogahillebarden av samma årgång, ty vid faktoriet framställdes modeller för vapentillverkningen. Meyerson har emellertid till det parti i texten, vari överlämningen av nyssnämnda hillebard utvecklas, fogat en not (s. 128, not 22), vari han omtalar Tord Östenssons förut anmärkta tillverkning av fyra mönsterhillebarder för att omedelbart tillägga: "Kontakten mellan Arboga och Helsinglands faktori var även för övrigt mycket intim." Läsaren suggereras onekligen härigenom att tro, att också dessa mönsterhillebarder gingo till Hälsingland. I verklig-

⁴⁵ Se Svea livgardes historia, 2, s. 603. De olika typerna av musköter benämndes samtidigt "gemen" eller "halv" och "stor" eller "dubbel".

heten inlevererades de samma år jämte ytterligare tre dylika till Lilla arkliet i Stockholm, varest de kvarlägo ännu 1617.

I sin framställning av arbogahillebarderna berör Meyerson blott i förbigående vissa specialtyper av dessa, såsom "drabanthillebarden", "stora hillebarden" och "dubbla hillebarden". Vad särskilt beträffar drabanthillebarden, förbigår författaren alldeles resultaten av vissa forskningar, vari påvisats existensen av tre olika samtida avbildningar av vapnet: en på kopparsticket över Johan III:s bisättning och en på bilderna över samme konungs begravning samt en på den förut omtalade vadstenamålningen.⁴⁶ I en egen studie har Meyerson likvisst identifierat vissa av deltagarna i processionerna vid Johan III:s begravning, vilka voro beväpnade med hillebarder, såsom drabanter,⁴⁷ men i här berörda verk (s. 130, not 20) har han omdöpt drabanterna till hillebardjärer — en konventionell term för vanliga knektar med hillebarden som huvudvapen. Det lätt skönjbara syftet med denna tillrättaläggning av ett eget forskningsresultat, varigenom drabanthillebarden i fråga förvandlats till en trupphillebard, har varit att utnyttja de på bilderna framträdande hillebarderna, som ägde en konvex yxa, såsom ett led i bevisföringen för just denna yxtyps förhärskande ställning, och för ett dylikt ändamål skulle drabanthillebarden i dess egenskap av en specialtyp icke ha lämpat sig. På liknande sätt har författaren (s. 119) låtit vadstenamålningen föreställa en "krigare", ett lösligt begrepp, ehuru ett äldre forskningsresultat, som sagt, angiver en drabant. Det är därför blott i stil med det hela, då Meyerson i anknytning till sin förut omtalade jämförelse mellan Philpus-hillebardernas andra grupp och hillebarden på vadstenamålningen om den förra kommer med reflexionen (s. 128): "Huruvida man får sammanställa typen med handlingarnas — — 'drabanthillebarder' — — kan ännu icke avgöras." I verkligheten har ju författaren gjort en sådan sammanställning, fastän han icke vill vidgå detta.

Beträffande den "stora hillebarden" har tidigare av mig ifrågasatts, om den icke utgör en föregångsform till 1580-talets drabanthillebard, alldenstund tillverkningen av den förra hillebarden upphörde efter tillkomsten av den senare.⁴⁸ Meyerson har emellertid velat undanrycka grunden för en sådan problemställning genom att påstå (s. 115 och not 11), att ehuru typen är "sällsynt förekommande i räkenskaperna", fortsatte likvisst "tillverkningen av

⁴⁶ Jfr Svea livgardes historia, 2, s. 588, s. 626, s. 631, s. 650 ff., s. 670 ff., s. 676 ff., s. 717 och s. 731 ff. Gardeshistoriken påvisar med anförandet av urkunder, att slutsatserna om bildernas vittnesbörd bestyrkas av ceremoniföreskrifter för och berättelser om högtidligheterna med särskilt angivande av drabanternas roll i dessa samt de dräkter drabanterna bevisligen buro vid tillfällena i fråga.

⁴⁷ Å. Meyerson, Johan III:s begravning och hans blodsfana, i LivRustKammaren 1:6, Sthlm 1938.

⁴⁸ Svea livgardes historia, 2, s. 612 f.

'stora hillebarder' till 1607". Bortsett från en fullständig lucka i faktoriräkenskaperna för åren 1594—1602, som alltså för bevisföringen saknar betydelse, kan det fastslås, att tillverkningen av stora hillebarder upphörde i början av året 1583 eller året före den ifrågavarande drabanthillebardens framträdande i räkenskaperna. Året 1606 upptogs emellertid tillverkningen av den förut omtalade "dubbla hillebarden", men denna typ förändrades året därpå till "stor dubbel hillebard" — alltså av en helt annan typ än 1577—1583 års "stora hillebard" — vilken framställdes till och med 1612.⁴⁹ Meyersons påstående stämmer följaktligen icke med faktoriräkenskapernas vittnesbörd. Ännu mer besvärande för författaren är, att den välkände Philpus Osterreichts tillverkning av 103 stycken drabanthillebarder 1584 redovisades som "store drabantehillebårder", varigenom den av Meyerson tillbakavisade hypotesen än uttryckligare bekräftas.⁵⁰ Vad man i Sverige förstod med "stor" hillebard är icke känt. Termen har av anmälaren påträffats blott i beskrivningen av en i en fransk vapenkatalog avbildad "grande hallebard" av italienskt ursprung, och denna äger en konkv kraftig yxa av en svag månskärans form och en likaledes kraftig rak och elegant hake.⁵¹

Beträffande den dubbla hillebarden, som redan behandlats ovan, förråder Meyerson sin obekantskap med typen (s. 128) genom att ifrågasätta en sammanställning av denna hillebard med hillebarderna inom den andra Philpusgruppen. Typen karakteriserades, såsom redan tidigare av mig påvisats,⁵² av att den besatt två yxor — "zwei Beilen" eller "doble-axed" — den ena i stället för haken. Exemplar av dylika hillebarder av tysk prägel finnas inom Livrustkammaren.⁵³

Meyersons kortfattade behandling av bardisanen har delvis berörts ovan. Författaren har emellertid icke uppmärksammat, att vapnet från och med 1617 framställdes i två typer: "stor bardisan" och "bardisan".⁵⁴ Han har reproducerat tvenne bardisaner av väsentligt olika storlek (s. 126) och av en

⁴⁹ Se Faktoriräkenskaper, Arboga 1606—1611; Landskapshandlingar, Västmanland 6/1612, Kammararkivet.

⁵⁰ Se Faktoriräkenskaper, Arboga 1584—1585, Kammararkivet. Tillsammans framställdes 1584 137 "store drabantehillebårder".

⁵¹ Se Le cabinet d'armes de Maurice de Talleyrand-Péricord, duc de Dino, pl. XVIII. Några andra utländska museer äga dylika hillebarder.

⁵² Se Svea livgardes historia, 2, s. 609 och s. 614. Jfr J. Skelton, Engraved illustrations of ancient arms and armour from the collection at Goodrich court, Herefordshire, II, pl. XC.

⁵³ Livrustkammaren, nr 2337 — reproducerad av T. Lenk i Svenska Kulturbilder, 1—2, s. 109, nr 2 — och nr 5021 m. fl. Typen är ganska vanlig i utländska museer. En synnerligen elegant S-formad dubbel hillebard finnes i kejsrerliga vapensamlingen i Wien.

⁵⁴ Se Faktoriräkenskaper, Arboga 1617, i Landskapshandlingar, Västmanland 13/1617, Kammararkivet. Meyerson har själv avtryckt (bil. 9) en förordning rörande priser på vapen vid Arboga faktori 1618, och i denna urkund återfinnas de förbisedda typerna "stora bassaner" och "små bassaner".

yngre typ än de förut avhandlade, och de representera måhända de nyssnämnda olika modellerna. Piken, fotfolkets viktigaste tunga vapen, som under den äldre vasatiden efter den tyskspråkiga termen "Langspiesse" benämndes "långspets", omtalas av Meyerson blott i förbigående på följande för lekmannen obegripliga sätt: "Av andra stångvapen kan nämnas spetsar — —" (s. 117). Vapnet har likvisst tecknats på ett utmärkt sätt av Erik XIV,⁵⁵ och en förändring av den äldre typen kan spåras i 1592 års vapenförordning — av Meyerson utnyttjad beträffande andra vapen — vari föreskrives: "Samelede spitzerne lengre och skarpere på vderne och icke så tvertrobbet som här till skedt ähr".⁵⁶

Trots att Meyersons arbete i många stycken uppkallar till gensagor, syns det mig dock angeläget att till slut ge honom ett odelat erkännande för den djärvhet, varmed han kastat sig in i de vapenhistoriska problemen. Författarens arbete skänker en intressant inblick i verksamheten vid Arboga fabriker under den äldre vasatiden.

Bertil C:son Barkman.

⁵⁵ Se reproduktion i Svea livgardes historia, 2, s. 11. "Udden" på piken är kort och trubbig.

⁵⁶ Se Faktoriräkenskaper, Arboga 1584—1588, Kammararkivet.

Nattvardspolletter i stormakts- tidens kyrka

Ett reformert inslag i svenskt fromhetsliv

Av Hilding Pleijel

Die Annunciationis, d. v. s. Marie Bebådelsedag, år 1663 höll vice pastorn i Filipstad Simon Skragge sedvanlig sockenstämma med sin församling för att rådgöra och besluta i åtskilliga viktiga angelägenheter. Såsom vanligt var under stormaktstiden upptog man då till avgörande åtskilliga problem av både internt religiös karaktär och mera utåtriktad disciplinär natur. Protokollets olika paragrafer bära vittne om den detaljerade noggrannhet, varmed stormaktskyrkans ortodoxa församlingsherdar övervakade menighetens lära och leverne.

Man beslöt att iordningställa kyrkans inventarier, man utsåg diverse sockenfunktionärer och man stadgade straff för olika förseelser. "Drick under predikan", heter det t. ex. i femte paragrafen, "eeder, afwundzmän, försmädare och the som befinnas dricka dygnen och nätterna öfwer eller dubbla eller eliest öskickeliga ställa sig, skulle oppenbarlig anklagas sedan the, en eller annan gången förmante, med sådant intet wille ophöra och afståh." Vidare förbjöd man, att till faddrar vid barndop kallades "berycktade och oppenbara ogierningzmän, wannwetingar eller omyndige, eller the som icke kunne sin christendomb."

Märkligast är emellertid protokollets sista och nionde paragraf, som fördenskull må anföras in extenso:

"Item påbödz at wid alla kiyrkier skulle hwar husfader eller moder med sin ugnom och tienstfolk framkomma rotetahls till chatechismi förhör och examen hwar söndag, dock synnerlig i fastan; och ehn blypänning gifwes medh påstämpel Signo Calicis et Crucis them til witne som af ugndomen kunne swara til sin christendomb och nu woro admitterade första gången til S.S. communionen."¹

¹ Filipstads sockenstämmoprotokoll 1634—1716, i Göteborgs landsarkiv.

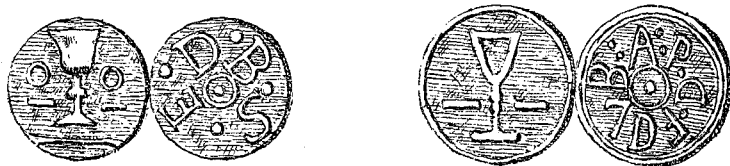

Fig. 1. Nattvardspolletter från Frankrike. Polletten t. v. visar å ena sidan en kalk, två bröd och två ringar samt bär å andra sidan inskriften E. D. B. S., d. v. s. Église de Beaussais. Polletten t. h. visar å ena sidan en kalk och två bröd samt har å andra sidan inskriften A: F. D. F. L. B.; d. v. s. Assemblée protestante des fidèles de la Brousse. Efter H. Gelin.

Sockenstämman i Filipstad beslöt alltså att till årets konfirmander utdela en pollett av bly, i vilken graverats en inskrift på latin: "I kalkens och korsets tecken".

Vad är nu detta? Den arkivsyste kyrkohistorikern Herman Lundström, som först uppmärksammat detta märkliga sockenstämmobeslut, har nöjt sig med att konstatera, att en dylik pollett "är en nog så egendomlig attest om kristendomskunskap."² I själva verket möta vi här en för Sverige säregen men eljest alls icke ovanlig företeelse, såsom den följande utredningen vill visa.

Det bör då först uppmärksammas, att de unga kommunikanterna i Filipstad erhöilo sin blypenning icke så mycket till bevis på ådagalagd kristendomskunskap som fastmera till intyg om att de hädanefter ägde tillträde till Herrens nattvard. Dylika nattvardspolletter voro icke okända i samtiden. De voro tvärtom mycket vanliga inom de *reformerta* kyrkorna.

Företeelsen kan återföras på ingen mindre än reformatorn Jean Calvin. I sina *Ordonnances ecclésiastiques*, som blevo en grundlag för de reformerta kyrkosamfundet, såväl i Frankrike som annorstädes, föreskrev han bildandet av ett konsistorium, som skulle handhava kyrkotukten inom församlingen. Konsistoriet fick sålunda även till uppgift att meddela eller förvägra tillträde till nattvarden. I ett brev till sina anhängare i Frankrike, troligen skrivet omkring 1561, utvecklade Calvin dessa nattvardspolletters innebörd.³ De skulle utgöra ett medel att uppehålla kyrkotukten. Den som icke erhöil någon pollett fick icke tillträde till nattvarden. När man vägrar någon att deltaga i nattvarden, skriver Calvin, så innebär detta icke att man utesluter denne för alltid och icke heller att man vill bringa honom till förtvivlan, utan avsikten är att

² H. Lundström, i *Kyrkohistorisk årsskrift* 1908, s. 284 f.

³ För det följande se H. Gelin, *Le méreau dans les églises réformées de France*, i *Mémoires de la Société de statistique, sciences, lettres et arts du département des Deux-Sèvres*, 3e série, tome VIII, 1891, s. 111 ff.

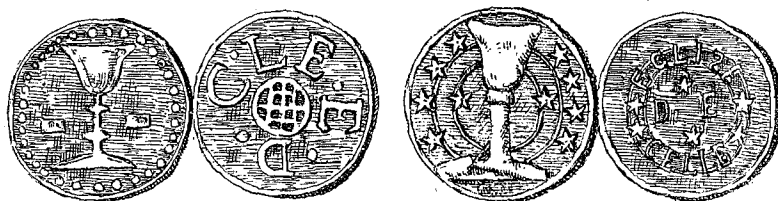

Fig. 2. Nattvardspolletter från Frankrike. Polletten t. v. visar å ena sidan en kalk och två bröd och bär å andra sidan inskriften *E. D. C. L. E., d. v. s. Eglise de Celles*. Polletten t. h. åger fullständig inskrift: *EGLISE DE CELLE*. Efter H. Gelin.

den skyldige skall ödmjuka sig och att de övriga må taga lärdom därav. Calvins råd följdes på många håll, och seden att använda nattvardspolletter vann så snabb utbredning, att de flesta kalvinska församlingar i Frankrike antagit den redan mot slutet av 1500-talet.

Det blev konsistoriet, d. v. s. pastorn och de äldste, som fick åtaga sig detta delikata uppdrag. På bestämda dagar sammanträdde konsistoriet för att uppgöra en lista på dem, som till följd av sitt uppförande skulle uteslutas från nästa nattvardsgång och därför icke kunde erhålla någon pollett. Nattvarden firades fyra gånger om året, och vid dessa tillfällen hade några av de äldste i uppdrag att utdela polletterna, andra av de äldste att insamla dem. På somliga ställen skedde utdelningen vid ingången till kyrkan, på andra håll — särskilt på landet — utdelades polletterna ute i hemmen av de äldste samtidigt med att de uppbyro församlingsavgifterna.

Metoden att straffa församlingsmedlemmarna genom att vägra dem nattvardspolletter visade sig snart vara mycket effektiv. Ingen ville gärna ådraga sig den nesa, som detta utestängande innebar. Därför sökte församlingsmedlemmarna att åtminstone i det yttre iakttaga ett gott uppförande och även fullgöra sina ekonomiska skyldigheter gentemot kyrka och prästerskap.

Bruket spred sig till andra kalvinska länder och blev en fast institution, särskilt i Skottland. Där tjänade polletterna en dubbel uppgift: att identifiera dem som tillhörde det egna samfundet och att utgöra ett skydd mot förrädare. Med de anglosachsiska och franska kolonisterna fördes bruket av nattvardspolletter över till Nya Zeeland och Canada.⁴ Där höll det sig kvar orubbat ända till slutet av 1800-talet. Då uppstod på många håll en så stark reaktion mot detta fiskaliska handhavande av församlingsvården, att polletterna kommo ur bruk.

⁴ W. A. Craik, Canadian communion tokens, i *The Numismatist*, 25 (1912), s. 199 ff. Jfr även notisen Communion tokens of New Zealand, i *The Numismatist*, 50 (1937), s. 1108 f. och notisen The controversy over Communion tokens, i *American Journal of Numismatics*, 43 (1908—9), s. 61.

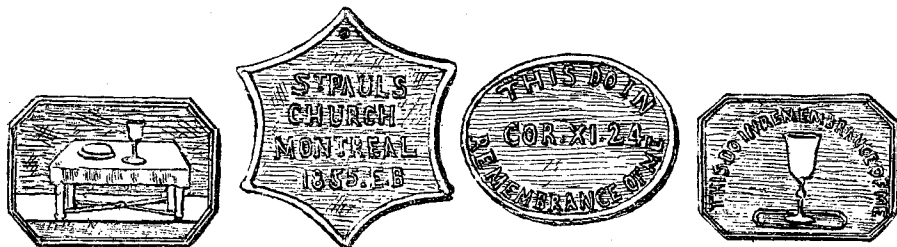

Fig. 3. Nattpolletter från Montréal (Canada). Efter H. Gelin.

Det är tydligt, att det var något i stil med det skisserade reformerta bruket som förespeglade sockenstämman i Filipstad, när den beslöt införa en pollett av bly att utdelas till dem som första gången deltog i nattvarden. Men — kan man med skäl fråga — är det möjligt att uppvisa något historiskt samband mellan stämmobeslutet i den lutherskt ortodoxa bergslagsstaden och bruket bland Frankrikes reformerta kretsar?

I själva verket föreligger här ett direkt sammanhang, som förklarar huru tanken på detta inom ortodoxt fromhetsliv eljest aldrig förekommande bruk uppstått uppe i den värmländska menigheten.

Filipstad var vid denna tid ännu ett ganska nytt samhälle.⁵ De värmländska bergsmännen i den starkt uppblomstrande bruksbygden behövde en marknadsplats för att byta ut sitt järn mot spannmål och andra livsmedel. År 1606 bestämde Karl IX, att denna plats skulle förläggas till den stora sjöleden "ut på udden, där de kunna komma till med båt, eftersom allmogen själv haver begärt."⁶ På denna udde vid sjön Daglösens norra strand skulle också byggas en kyrka. År 1611 erhöll denna marknadsplats stadsprivilegier under namn av Filipstad och blev med tiden huvudorten i den värmländska bergslagsbygden.

Till denna värmländska bergslag invandrade i början av 1600-talet en skara valloner, vilka fingo anställning som smeder vid hammarbruken. Den egentlige förmedlaren av denna invandring var Paschilius Dionysius Chenon, i svenska handlingar känd som Påke Gilliusson eller Påke harnesktryckare.⁷ Han torde ha fått Karl IX:s uppdrag att värva valloner för de värmländska bruken. I dåtida handlingar från Nykroppa bruk ej långt från Filipstad möter man tolv "fransoser, som Påke Gilliusson hade inbestälat till H.K. Maj:ts behov". Som belöning för sina tjänster fick denne anställning som harnesktryckare vid Nykroppa-Fors, där vid denna tid en stor vapentillverkning bedrevs.

⁵ J. Furuskog, *De värmländska järnbruken, Filipstad 1924*, s. 103 ff. Jfr även G. Kallstenius, *Filipstad 1611—1911, Filipstad 1911*, s. 5 ff.

⁶ Citerat från Furuskog, a. a., s. 123.

⁷ B. Boëthius, Chenon, i *Svenskt biografiskt lexikon*, 8 (1929), s. 420 ff.

När dessa kronans bruk överlämnades till privat företagsamhet, upphörde emellertid vapentillverkningen och sannolikt även manufaktursmidet. Vallonernas arbetskraft var då mindre behövlig, och den lilla värmländska vallonstammen spriddes åt alla håll.⁸ Vi veta föga eller intet om de enskilda familjernas senare öden.

Om deras ledare Chenon är det emellertid dokumentariskt fastslaget, att han år 1615 "förpassades" till det nyanlagda Filipstad av änkedrottning Kristina, som förestod hertigdömetns förvaltning under Karl Filips minderårighet. Där påträffas han i skattelängderna från 1630-talet under namnet Påke Gilliusson. Han torde ha tillhört det mindre burgna skiktet bland borgerskapet. Om hans sista år berättar traditionen, att han "föfnötte sin tid i mycken torftighet och dog i Filipstad, där han själv grov upp sin egen grav".⁹ En son till honom blev råd- och handelsman i Filipstad, och denne i sin tur fick fyra döttrar, som blivit stammödrar till bekanta värmlandssläkter.

När man nu finner en skara franska valloner spridda i östra Värmland och deras ledare bosatt i Filipstad ett par årtionden före det i början av denna uppsats omnämnda sockenstämmobeslutet, behöver man icke anse bestämmelserna om nattvardspolletter i enlighet med fransk reformert sedvänja såsom en oförklarlig händelse. Man kan i den nämnda åtgärden spåra ett inflytande från dessa reformerta invandrare.

Det kan invändas, att dessa valloner till följd av sin reformerta tro säkerligen isolerat sig från sin lutherska omgivning och sålunda föga kunnat påverka denna. Härvid bör man emellertid hålla i minne en omständighet av icke ringa betydelse. E. W. Dahlgren har i sina forskningar om denna märkliga vallonemigration från norra Frankrike till Sverige påvisat, att motiven icke i första hand voro av religiös utan av ekonomisk natur.¹⁰ Trakten kring Liège, som utgjorde de svenska vallonernas ursprungliga hemort, blev under 1500-talet centrum för den europeiska järnindustrien. Så småningom uppstod emellertid överbefolkning, och därmed följde snart arbetslöshet och försämrade levnadsvillkor. Det var denna lågkonjunktur, som lockade de till sin existens hotade arbetarna att pröva lyckan på de nya arbetsfält, som öppnades för dem.

Om det nu främst var en fullt naturlig strävan efter förbättrade levnadsvillkor, som ledde vallonernas invandring till Värmland, är det tydligt, att de icke sökte bevara sin fäderneärvda tro med samma energi, som om de varit religiösa flyktingar. Därtill kommer, att myndigheterna i det dåtida ortodoxa

⁸ Furuskog, a. a., s. 99.

⁹ Citerat från Boëthius, i Svenskt biografiskt lexikon, 8, s. 424.

¹⁰ E. W. Dahlgren, Louis De Geer, Sthlm 1923, s. 423 ff. Jfr samme förf., Ett bidrag till valloninvandringens historia, i En bergsbok — — — tillägnad Carl Sahlin, Sthlm 1921, s. 81 ff.

Sverige noga vakade över att ingen utländsk trospropaganda fick insteg i landet.

Just från Filipstad äga vi ett belysande exempel därpå. År 1647 erhöi den dåvarande landshövdingen Christer Bonde order från regeringen att förbättra lönevillkoren för kyrkoherden i Filipstad.¹¹ Motiveringen var de därvarande svåra religiösa förhållandena. Om nämligen lönen, heter det, var för snävt tilltagen, kunde det falla sig svårt för församlingen att "få niuta och behålla någon skickelig och lärd man, som lickwål på dän orthen wål tarfues och är aff nöden, hälst för dhe åthskillige där traffiquerande främmande aff andre nationer och religion, hwilke lätteligen där ibland dän gemene man något ondt skulle kunna vthsprijda, huar där en stadig, alffuarsam, skickelig och lärd man icke wore, som sådant med flijt och maner förhindrade." Notisen är lärorik. Den visar dels, att den ovan omtalade valloninvandringen ännu på 1640-talet var en icke oviktig faktor i det östvärmändska samfundslivet, dels att de svenska myndigheterna icke försummade att i praktisk handling verka för sitt energiskt fasthållna program om "enhet i religionen".

Om sålunda de reformerta invandrarna knappast d i r e k t kunnat utbreda sina sedvänjor i den nya främmande miljön, är det intet som hindrar att de eller någon av dem i n d i r e k t givit den ortodoxe Filipstadsprästen impulsen till bruket av nattvardspolletter. Det fanns i själva verket i det dåtida ortodoxa kyrkolivet vissa förutsättningar för ett dylikt bruk.¹² Det är nog att erinra om den stränga kyrkotukt, som utövades av de kyrkliga myndigheterna i olika instanser och som synnerligen konkret framträder i samma protokoll, som omnämner dessa nattvardspolletter. Med kraft och stränghet krävde kyrkans män icke blott, att menigheten skulle omfatta den rena läran, sådan denna framställdes i den ortodoxa lutherdomens gestalt, utan även och icke mindre att varje medborgare skulle iakttaga ett rättfärdigt liv i noggrann åttlydnad av kyrkans fastställda bud och stadgar. Det är lätt att tänka sig, att en samvetsgrann och nitisk församlingsherde fann idén med nattvardspolletter vara ett ypperligt medel att även på detta område ge uttryck åt kyrkans övervakande och tuktande uppgift.

Den här framförda synpunkten bestyrkes av en omständighet, som ställer in bruket av nattvardspolletter under ett större perspektiv. Detta ursprungligen reformerta kyrkobruk möter nämligen icke blott i ett sockenstämmoprotokoll i den undangömda landsända, som Filipstad ändå var, utan skymtar även i den diskussion om kyrkolagens gestaltning, som vid denna tid var så aktuell. I början av 1650-talet hade biskop Joh. Matthiae framlagt ett kyrko-

¹¹ Kungl. brev till Christer Bonde om kyrkoherdens i Filipstad underhåll, daterat Stockholm den 4 augusti 1647, i Riksregistraturet, Riksarkivet.

¹² H. Pleijel, i Svenska kyrkans historia, 5, Sthlm 1935, s. 92 ff.

lagsförslag, till vilket Uppsala domkapitel med sin gamle ärkebiskop Joh. Canuti Lenaeus har fogat sina kommentarer och ändringsförslag.¹³ Där handlar det sjuttonde kapitlet om "Form eller Sätt medh berädelse till then Helgha Nattwarden eller Schrifftermål". I detta kapitel förekommer bl. a. följande för vår undersökning viktiga stadgande: "När Predikanten thetta [= skriftermålet] hafwer förrättadt, och communicanterne ordentligen then ene effter then andra afträda, så gifwer han them hwar i synnerhet ett serdeles signum eller kennemärkie, hwilket dhe sedhan wijdh communionen ifrån sigh lefwerera skole, och dermedh förständigha, att the hafwa sigh christeligen beredt och waridt till schriff." "

Detta stadgande har emellertid ändrats till följande mer detaljerade bestämmelse: "När predikanten thetta etc. etc. så gifwer han them som han i förstone twijflade om och sedan äre blefne tillätne, såsom ofwanb[enäm]nt är, hwar i synnerhet et kennemerke, hwilket the sedhan wijdh Herrans bord ifrån sigh lefwerera skola, och på thett medh sådane kennemärken icke lätteligen må skee något missbruk, skall presten allenast skrifwa sitt eget namn, med åhr och dagh på hwar zedel; hwar så hände att någon som sådant kennemärke fådt hafwer, dett enom androm bortsäljer eller gifwer, skole de begge wara faldne vnder kyrkestraff. Dett samma skall och wara förståndet om den som en orett zedhel framlegger, och skall presten wijdh nattwardzens bruk granna acht gifwa vppå alla sådana zedhlar, för än han vthdelar sacramentet."

I kanten är tillagt med ärkebiskopens karakteristiska handstil: "Synnerligha behöffues it sådant märke om Påske tidh när man i faste tidhen haffuer förhördt vngdomen, at dee icke må tillåtas som icke haffua lärdt sin christeliga tros huuudstycker, icke heller wilia lära".

Vad som kan fastställas är alltså följande. I sitt förslag till utformandet av olika kyrkoceremonier har Johannes Matthiæ först framfört tanken på särskilda märken som kontroll av nattvardsgästerna. Det är inte förvånande, att det just är Matthiæ, som kommer upp med detta förslag. Inför denne kyrkoman kan man — för att tala med hans senaste biograf — "icke undgå att känna fläkten av en åskådning, som hämtat stoff från utomlutherskt håll".¹⁴ Under sina årslånga studieresor, i England och på kontinenten, hade Matthiæ kommit i nära kontakt med reformerta strömningar och även tagit intryck därav. I hans ovannämnda kyrkolagsförslag har nattvardsgudstjänsten fått

¹³ Dessa aktstycken äro samlade i en volym sign. K. 71 i Uppsala universitetsbibliotek. Docent S. Kjöllnerström har haft vänligheten fästa min uppmärksamhet på dem.

¹⁴ Hj. Holmquist, Johannes Matthiæ Gothus och hans plats i Sveriges kyrkliga utveckling, Upsala 1903, s. 152.

Fig. 4. Minnespenning (nattvardspollett?) i mässing från Göteborg 1717.
Efter B. E. Hyckert.

en kalvinistisk utformning,¹⁵ och det är därför icke alls ägnat att förvåna, att han även medtagit den reformerta seden att giva kommunikanterna ett "signum eller kennemärke".

Märkligare är emellertid, att detta Matthiæ's uppslag icke endast godtages utan även närmare utföres i detalj av det ortodoxa Uppsalakapitlet med dess gamle ärkebiskop Lenaeus som ledande man. Nu föreslås, att detta signum skall vara en "sedel", d. v. s. ett stycke papper, på vilket prästen skrivit sitt namn och datum. Det föreskrives vidare, att prästen noga skall granska sedlarna framme vid nattvardsbordet, och det stadgas slutligen straff för den som säljer eller bortskänker den honom tilldelade sedeln. Dessutom har ärkebiskopen med egen hand tillagt en bestämmelse, att sedlar skola utdelas som kontroll av deras kristendomskunskap, som första gången ärna sig till Herrans nattvard. I sistnämnda stadgande möter således samma tankegång som i sockenstämmobeslutet i Filipstad: sedeln är ett intyg om att de unga hädanefter äga tillträde till nattvardsbordet.

Motivet till Uppsalakapitlets och Lenaeus' intresse för dessa nattvardssedlar ligger i öppen dag. Här gavs ett utmärkt tillfälle att förverkliga den övervakande och straffande uppgift, som enligt gällande lag ålåg kyrkans män och som ovan påpekats. Naturligtvis var det ingen av dessa ortodoxa kyrkmän, som tänkte på eller hade någon kännedom om att här förelåg en reformert importvara. På det teoretiska området, i de interna lärofrågorna, hölls gränsen skarp mot kalvinisterna; i fråga om praktisk kyrkotukt var den ortodoxa stormaktskyrkan lika energisk som någonsin de reformerta konsistorierna.

Nu kan man fråga sig, om icke nattvardspolletterna i Filipstad, som omnämnas år 1663, tillkommit som en följd av det uppslag som möter i biskoparnas kyrkoförslag ett årtionde tidigare. Detta synes mig emellertid icke troligt. Blypenningen med den latinska inskriften "Signo calicis et crucis" mot-

¹⁵ S. Kjällerström, Striden om 1571 års kyrkoordning under 1600-talet, i Svensk teologisk kvartalskrift 1940, s. 361.

svarar i detalj de reformerta polletter, som finnas bevarade i Frankrike (méreaux) och i anglosachsiska länder (tokens), fig. 1—3. Nattvardssedeln, sådan Matthiæ och i mera utförd form Leneaus beskriver den, har i viss mån en annan karaktär: den ansluter sig — med prästens namn och datum för utfärdandet — helt till det kyrkliga övervakningssystem som rådde inom det dåtida ortodoxa Sverige. Själva uppslaget är antagligen via Matthiæ hämtat utifrån, men utformningen har skett i anslutning till svenska traditioner.

Förslaget om nattvardssedlar ledde emellertid till ingen åtgärd. I de följande kyrkolagsförslagen saknas denna detalj fullständigt. Huruvida beslutet om nattvardspolletter i Filipstad motsvaras av liknande bestämmelser i andra församlingar är omöjligt att säga. Det kan endast en grundlig undersökning av dåtidens sockenstämmoprotokoll ge svar på.

Ej heller har det hittills gått att uppsåra någon dylik pollett i våra muséer. Men detta kan också bero på, att man icke haft kännedom om innebörden av dessa polletter och därför icke kalalogiserat dem som en särskild grupp. Möjligen kan man dock i detta sammanhang tänka på den "minnespenning", för vilken B. E. Hyckert redovisat, fig. 4.¹⁶ Den utgöres av en pollett, gjuten i mässing, som på åtsidan visar en kalk samt namnet ISAAC LJCTOUJUS och på fransidan inskriften "GUSTAUUIJ DOMKIJRCKJA. 1717". Isaac Lithovius var vid ifrågavarande tid domprost i Göteborg, och det är känt, att kalvinisterna sedan gammalt haft försänkningar i den livliga sjöstaden vid Västerhavet.¹⁷

Syftemålet med denna uppsats är nu att fästa såväl hembygdsvetenskapens som museimännens uppmärksamhet på den egendomliga sporadiska företeelse i vårt land, som dessa nattvardspolletter utgöra.

Résumé

Le méreau dans l'Eglise luthérienne de Suède

Dans les églises réformées on a employé, depuis les temps de Calvin, une sorte de contre-marques appelées méreaux pour contrôler l'admission à la Sainte Table. Seuls ceux qui avaient obtenu ces méreaux et pouvaient les présenter étaient autorisés à prendre part à la communion. Cet usage a gagné tous les pays réformés, c'est-à-dire l'Ecosse, le Canada, la Nouvelle Zélande — les méreaux s'appelaient en anglais communion tokens — où ils se mainte-

¹⁶ B. E. Hyckert, Minnespenningar öfver enskilda svenska män och kvinnor, i Numismatiska meddelanden, 17 (1905), s. 147. Filosofie licentiat N. L. Rasmusson har jag att tacka för påvisandet av detta textställe.

¹⁷ H. Almquist, Göteborgs historia, 2, Göteborg 1935, passim.

naient jusqu'à la fin du dernier siècle où ils furent abolis à cause de l'opposition à ce procédé fiscal.

Un procès-verbal de 1663 de l'assemblée municipale de la ville de Filipstad située dans la province de Värmland notifie qu'on y avait décidé d'introduire une sorte de contre-marque avec l'inscription "signo calicis et crucis" qui devaient être distribuées aux jeunes gens qui étaient admises pour la première fois à la Sainte Communion après avoir été interrogées au sujet de leur connaissances religieuses; justement comme on voit l'usage qui était si commun dans les églises réformées. Comme, à cette époque, la Suède était un pays d'une orthodoxie luthérienne très prononcée et se défendait avec beaucoup d'énergie contre toute influence calviniste, la décision que nous venons de citer est un cas très curieux bien digne d'attention.

Il s'explique peut-être par le fait que la population de l'est de la province comprenait une proportion assez forte de Vallons qui ayant quitté leur pays réformé aux environs de Liège avaient émigré en Suède pour gagner leur vie dans cette région minière de Värmland si riche en forges et hauts fourneaux. L'homme le plus éminent d'entre ces Vallons, Paschalius Chenon, s'était établi dans la ville même de Filipstad, une dizaine d'années avant le procès-verbal cité. Il s'agit donc d'une influence, peut-être inconsciente, sur la vie religieuse d'un peuple luthérien. Une telle influence pouvait s'exercer d'autant plus facilement qu'à cette époque le luthéranisme suédois se servait d'un système de discipline et d'examen pour surveiller les membres de l'église.

Un pareil usage se recontre aussi dans un projet de loi ecclésiastique qui date du milieu du 17me siècle. On y propose que le pasteur distribue à ceux qui font leur première communion une note, c'est-à-dire un morceau de papier où sont inscrits le nom du pasteur et la date. Cette contre-marque devait être présentée à la communion. L'inspirateur de ce projet était l'évêque de Strängnäs, Johannes Matthiae, qui avait été influencé par le calvinisme. Mais la loi fut formulée définitivement par l'archevêque Johannes Canuti Lenæus dont le luthéranisme orthodoxe n'est pas contesté. Sans considérer, ou sans savoir, que c'était un usage réformé il y voyait un moyen excellent de contrôler les paroissiens.

Il s'est préservé un seul exemplaire (v. notre illustration n:o 4), dont la signification, pourtant, n'est pas bien claire. Il est toutefois possible qu'il y ait des méreaux dans nos musées, quoique on ne les ait pas classifiés parce que leur vrai caractère n'a pas été reconnu.

Alskogaren

En gotländsk glasmålningsmästare av norsk-engelsk skola

Av Johnny Roosval

Vid en nyss fullbordad inventering av det medeltida glasmålningsförrådet på Gotland visar det sig att omkring 90 rektangulära fält med figurframställningar voro bevarade och detta i regel i mycket gott skick, vad själva glaset angår. Blyinfattning och skyddsanordningar voro visserligen ofta bristfälliga och ropade på åtgärder.

Det mesta befann sig på sina platser i kyrkfönstren. Ävenså alltjämt *in situ* äro en mängd ornamentfält, vars kvantitet är svår att uppgiva, emedan enheterna ofta bestå av rundlar, femhörningar, tresidingar o. s. v., som fylla rosverken högst upp i de stora gotiska fönstren. Grovt beräknat mäta dessa ornamentala glasmosaiker väl knappast fjärdedelen så stor yta som de bevarade figurmålningarna. Den sammanlagda ytan av Gotlands glasmålnings-skatt kan härmed i runt tal helt summariskt beräknas till omkring 30 m². Då i en enda fransk katedral, Chartres, 200 mycket stora fönster äro fyllda med glasmålningar, av vilka fönster enbart de tre hjulformiga i gavlarna mäta vardera över 11 meter i bredd, så kan siffran för vår gotländska skatt icke synas så ansenlig. Men Chartres är världens största monument av detta slag! Och vidare kan den gotländska siffran bli förmånligare, om vi beräkna vad Gotland en gång haft. 50 kyrkor ha ännu i dag kvar större eller mindre *fragment*, alltså ha säkerligen alla de omkring 100 landskyrkorna varit rustade med glasmålningar, och detta skulle motsvara, i hastig beräkning, en samlad yta av cirka 2000 m². Denna siffra *kan* nämnas, må vara endast i en kvantitativ jämförelse, vid sidan av giganten i Frankrike. Men därtill kommer, att även den gotländska *kvaliteten* icke sällan kan försvaras i jämförelse med det bästa i Tysklands, Frankrikes och Englands domkyrkor, ehuru givetvis den lilla skalan i småkyrkorna utesluter de oerhörda orkestrala effekterna, som endast kunna uppstå i de rymder av luft och ljus, som jättekatedralerna erbjuda.

Glasmåleri i domkyrkoskala har naturligtvis funnits även i Sverige och utgjort det ledande skiktet inom denna konstgren. Bevarade fragment och en-

staka äldre avbildningar bevisa det. Även utom Gotland förefalla småkyrkor ha haft glasmålningar, att döma av spridda bevarade fält i Sverige och Finland och av tillvaratagna skärvor. Fil. kand. Berit Wallenberg har i det utomordentligt grundliga inventarium, som hon utarbetat åt Lovö kyrka, förtecknat c:a 575 skärvor av målade medeltidsfönster, som hon upptäckt under sin verksamhet som kontrollant vid restaurering, på riksantikvariens uppdrag.¹

Men verkligt ännu funktionerande större enheter av denna underbara medeltida konstutövning bjuder oss i Sverige, ja, i hela Norden, endast Gotland. Och på Gotland endast landskyrkorna. Hur måtte icke Visbykyrkornas fönster strålat i glasmosaik! Men därav är intet lämnat. Alltså, medan man för övrigt i världen, när glasmålerier nämnas, endast citerar namn på huvudstäder, stora katedraler och mäktiga klosterkyrkor, står på Sveriges lista, med heder, en rad av små landsförsamlingar.

Dessa gotländska målade fönster synas ha kommit till omkring 1230—1400. Av ett äldre skikt finnas spår, men inga glasfragment ha ännu upptäckts. Mest produktiv var den verkstad, som vi brukat kalla *Dalhemsskolan* efter dess särskilt förnämna verk i Dalhems kyrkas kor.² Den arbetade under övergångsstilens tid i en från nordvästra Tyskland utgången bysantiniserande stil. Den behärskade ön och genomgick vissa skiftningar i sin färg och teckning under två till tre generationer. Dess makt började ebba under senare delen av den ungotiska arkitekturperioden (som jag räknar omkring 1250—omkring 1290). Då uppträdde diverse förtjänstfulla nya krafter av helt annan art. De saknade emellertid den enhetlighet i stil och den kraft i produktionen, som utmärkt Dalhemsskolan. Först något in på 1300-talet, i en framskriden tid av den högotiska perioden, får återigen en enhetlig verkstadstyp ett välde, som kan jämföras med Dalhemsskolan. Det är *Lye-mästaren*, så kallad efter hans bäst bevarade opus i Lye kyrka, vars eleganta form liknar samtida engelskt måleri. Lye-mästaren efterträdes i sin tur omkr. 1350 av konstnärer ur skilda läger med mest nordtyskt eller, i slutet av seklet, öst-tyskt-böhmiskt påbrå.

Här skall en av de mästare betraktas, som tillhör det ungotiska interregnum mellan "Dalhemsskolan" och "Lye-mästaren".

Figurfält av hans verkstad finnas i *Alskog*, *Klinte* och, i en varierande art, i *Träkumla*, och vi kalla honom helt enkelt *Alskogaren*.

Det är endast hälften kvar av det ursprungliga innehållet i Alskogs tre östra korfönster. Det bevarade är av praktiskt-dekorativa skäl nu fördelat på de mest synliga delarna av muröppningarna ovanför altarpupsatsen. Där

¹ Jfr B. Wallenberg, *Gammal är kyrkan...*, i *Julhälsning till församlingarna i ärkestiftet 1936*, s. 30.

² En summarisk översikt av glasmålningsskolorna finnes i J. Roosval, *Den gotländske ciceronen*, Sthlm 1926. *Goda avbildningar i Sveriges Kyrkor, Gotland, I*, Sthlm 1931.

Fig. 1. Nattvarden. Alskog. Foto A. Edle 1939.

Fig. 2. Kristus som smärtornas man, Klinte. Efter akvarell av Gustava Meukow 1891—92.
Foto N. Lagergren 1935.

skimra de som en självlysande persisk matta, skönast på morgonen, när solen ännu står på östra himlen.

Här i altaretrakten är kyrkorummets andakt mest förtätad. Här utbildades redan i gammalkristna kyrkoarkitekturen en tradition med ett klimax av ljusglans förenad med symboler av den Högste. Absiden välvde sig klädd med mosaik av färgat glas och guld, återkastande vaxljusens sken från altaret. En gud i majestätisk triumf framställdes där, ensam bland paradisflockerna och lammen eller som en romersk kejsare med sina underkejsare, en *Augustus* beledsagad av sina två *Caesarer*: Paulus och Petrus. De romanska kyrkorna upptogo samma idéer i muralmålningens teknik. Gotiken upptog traditionen men stegrade apoteosen genom att ersätta den artificiella ljusglansen från altaret med dagsljusets hundrafalt mäktigare ström utifrån, silad

Fig. 3. *Ängeln Mikael, Klinte. Efter akvarell av Gustava Meukow 1891—92.
Foto N. Lagergren 1935.*

genom glasmålningar. I grund och botten är det en både andens och materiens släktskap mellan absidmosaik och transparent glasmåleri. Även i mosaiken verkar transparencen. Ljuset går tvärsigenom glastärningarna och träffar den underliggande ljusa eller rentav guldbelagda botten och återvänder till åskådaren genom glaskuben. I båda fallen alltså en effekt av genombestrålat färgat medium. Denna mystiskt rika verkan av ett genomlysande medium har stått kvar i målarkonsten in i oljefärgernas tid. In i våra dagar har lasyrernas ljusning förtrollat konstälskarens öga. I glasmåleriets teknik finns en egenhet, som särskilt räknar med transparencen genom en viss glastjocklek. Jag menar den vanan, att *linjer* målas på *framsidan*, *schatteringar* på *baksidan* av glaset. De förskjuta sig alltså efter åskådarens eller efter ljusets rörelse: målningen lever.

Vad innehållet beträffar, så är i glasmåleriet liksom i mosaiken huvudsaken, för denna trakt av kyrkan, *Kristi triumf*. Det må eljest vara hela serien av hans liv, som skildras — så är det i Alskog — men i högsta och mittersta fältet skall historien mynna ut i en triumfatorisk scen: en Uppståndelse, en Himlafärd eller en Majestas Domini, d. v. s. Herren som tronande världsdomare.

De rektangulära fälten (eller "infattningarna") i Alskog äro vart och ett för sig ett sammanhållet färgkompositionellt system. Den gemensamma idén är denna: som omramning stå pärlstavar och baldakiner, uti vilka — förutom en bred allra yttersta *vit* zon — det *gula* färlhärskar och lyser gulddlikt emot den inre zonens *blå* fond. Alltså en klar tvåklang av komplementfärger. I inre zonen fyllas fält ut av figurer och accessoarer, vari en annan tvåklang, *rött* och *grönt*, regerar här och var, lättad av *vita* inslag.

Det myckna vita och gula är vad som framför allt skiljer denna unngotiker från Dalhemsskolans dunklare tonalitet. Dessutom finns här mer grönt än hos den gamla skolan.

Färgmosaikerna i de tre östfönstren *som helhet* har givetvis också haft sitt system. Men det är nu tyvärr förvanskad, därigenom att de bevarade fälten, oberoende av ursprunglig anordning, som sagt, av praktiska skäl, placerats ut i alla tre muröppningarnas övre delar. Men systemet förefaller kunna rekonstrueras i teorien i så måtto, att man märker ett högre mått av vitt och gult i dramats triumfscen, Uppståndelsen, högst i mittfönstret; ävenså märker man, att ursprungligen detta fönster i allmänhet hade mera ljus, isynnerhet mera guldgult, medan de två sidofönstren höllos mera kompakta i färg och ton.

Bland de bibliska scenerna finna vi *Nattvarden*, fig. 1. Apostlarna trängas bakom bordet, vid en kortända presiderar Kristus, Johannes har lagt sitt huvud vid hans bröst. Frälsaren räcker brödet till Judas, som gnomaktigt förkrympt sitter på ett slags pall, ensam vid bordets hitre sida. Han har en ful uppsyn med intryckt näsa, men håret är anmärkningsvärt skönlockigt. Flera växlande hårtyper förekomma för övrigt, alla olika Dalhemsskolans. Kristus har uppåtkammat hår och saknar den för honom eljest obligatoriska mittbenan. Hos flera apostlar ser man en rad snäckartade bollar i pannan samt, i varandra flätade s-former utmed örat, för övrigt bakåtkammat hår.

Genom att para dessa frisyrformer med huvuden i Klinte, fig. 2 och 3, bevisas Klintefönstren tillhöra samma mästare. De äro eljest olämpliga till jämförelse, emedan helt annorlunda till anordning och innehåll. I Klinte blev nämligen belysningen i öster ordnad på ett modernare sätt än i Alskog. Klinte representerar genombrottet till gotikens storfönstrighet, under det att Alskog med dess tre staplade, smala muröppningar står kvar i en tradition från 1100-talets cistercienserkyrkor. I Klinte genombrytes östgaveln av en enda muröppning, som redan genom sin storlek och formen på sitt spröjsverk bildar

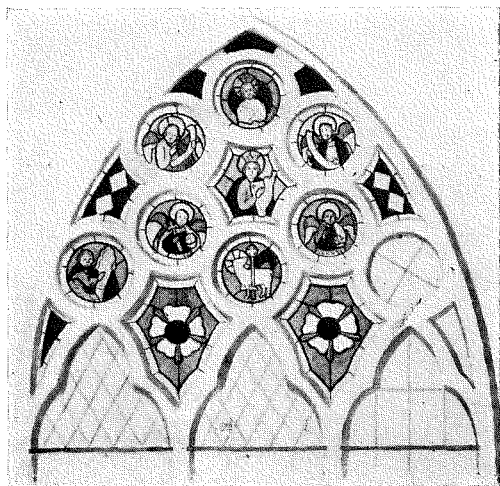

Fig. 4. Masverket i Klinte altarfönster. Efter akvarell av P. A. Sève 1864. Foto 1936 S. H. M.

ett stiliserat dagsljusknippe, fig. 4. Mellan poster och stavar av sten stiga de fyra ljusbanorna uppåt och bära, som stänglar, det rikt indelade överpartiet — själva spetsbågen — som är lik en yppig blomma i geometrisk omteckning och därför mycket riktigt har namnet *masverk* (Mass = mått = geometriskt) eller *rosverk*. Häruppe passa inga regelbundna biografiska scener. Här lämpa sig blott apoteoser, drömmar och symboler. Apokalypsens text erbjuder sig. Den Yttersta domen är sinnebildligt framställd genom Kains och Abels halvfigurer med offergåvor i uppsträckta händer. Kain betyder den orätta gärningen och osaligheten, Abel rättfärdigheten. Han saknas emellertid och har vid en restaurering ersatts med en kopia av Kain i spegelbild! Så långt bort har man nu kommit från fordran på förståelse av innehållet i kyrkonkonsten. Restauratorn har tydligen tänkt att om han kopierade Kain, finge han en precis balanserande motvikt i kompositionen och därmed vore allting bra, eftersom formen betyder allt, innehållet intet. Detta är riktigt, så länge åskådaren icke blir allvarligt intresserad och ser på enskildheter. Då får konstverket en bismak av humbug, som icke är lätt att bortse ifrån. Den kristne, som läser i bibeln, minnes, hur Frälsaren själv gör Abel till en symbol av domen, sägande: "...så skall över eder komma allt rättfärdigt blod, som är utgjutet på jorden, ända ifrån den rättfärdige Abels blod..." (Matt. 23: 35).

Lammet i mitten är en "figur" av Kristi offerdöd och hör i Apokalypsen till sceneriet vid domen enligt Uppenbarelseboken 5:6. Världsdomaren i mänsklig gestalt syns därovan, en naken Kristus med korsfästelsesåren, fig. 2.

Fig. 5. Bröllopet i Kana. Alskog. Foto A. Edle 1939.

Fig. 6. Detalj ur *Bebådelsen*. Altarmålning för Fets kyrka i Norge. Efter Andreas Lindblom.

Sålunda ses Han i de stora Yttersta-doms-framställningarna på franska katedral-tympana. Det är ur bilden för senmedeltidens "Smärtornas man" eller "Imago Pietatis", men fylld av en helt annan mening än dessa. Hans blod skall icke inspirera medömkan, utan motivera domarens rättvisa hårdhet. Så lyder åtminstone de medeltida teologernas kommentar. "Såren skola visas", säger Jacobus de Voragine, "emedan därigenom bevisas, huru rättvist det är att förkasta de dömda, nämligen emedan dessa föraktat den stora skatt, som Kristi blod utgör". En sådan hård juridisk åskådning ligger till grund för programmet i Klinte-fönstret, men i utförandet se vi en vek, nästan barnsligt uppfattad Kristus, som blödande, mild och sorgsen blickar ned över kyrkorummet. En harpospelande konung representerar de 24 äldste, som på detta sätt utstyrda omgiva Domaren i de stora Yttersta-doms-relieferna. Han ser märkligt mild och ung ut för att vara en officiant vid Yttersta domen. Men hans ungdom är icke exempellös. Det finns prejudikat i den stora katedralkonsten. Bland de "24 äldsta", skulpterade i Sant Jago di Compostella, är också ynglingåldern representerad.

Änglar fylla de övriga rummen i rosverket i Klinte, fig. 3. Bland dem ses de lockiga halvprofiler vi nyss jämfört med Alskogshuvuden.

Denna krönkomposition är allt vad som återstår i Klintefönstret. Otvivelaktigt ha de 4 längorna därunder varit fyllda av bibliska scener. Alltså kunna vi i tankarna se denna strålände bildvävnad, som fyllde en yta av omkring 1,5 m bredd och 3,5 m höjd i fonden av Klinte kyrka, icke dämpad av någon massiv uppskjutande altartavla, ty vid denna tid voro dylika prydnader okända. På altaret stodo blott ljus och krucifix, möjligen en låg bågformig ställning av trä eller metall vid altarets bakre kant.

I södra fönstret i koret är nu något bibehållet av bladmönster i grisaille.

Fig. 7. Kain med sädeskärven.
Klinte. Efter akvarell av Gustava
Meukow 1891—92. Foto N.
Lagergren 1935.

Enligt analogier från andra håll, ur alla andra gotländska perioder, bör där ha stått ett helgon i varje fönsterlänga, vilken därutöver fylldes av bladmönster samt baldakinen över den heliges huvud. Mesta parten av fönstret var alltså vitt eller ljusgrått, m. a. o. ymnigt ljusinsläppande. Interiören som helhet var alltså mycket ljusare, än vad väl de flesta föreställa sig under begreppet medeltidskyrka med glasmålningar.

I brist på berättande scener, bevarade i Klinte, återvända vi till dem i Alskog och se på *Bröllopet i Kana*, fig. 5.

Då vinet begynte fattas, sade Jesu moder till honom: "De hava intet vin". Det är rörande, hur Alskogaren tecknat detta, med Marias bevekande ögonkast och hennes hand, som sträcks upp mot sonens kind till en smekning. Enligt Johannesevangeliet 2: 5 är hon också så säker på sin övertalningsförmåga, att hon — trots Kristi åtminstone temporärt avböjande svar: "Min stund är ännu icke kommen" — uppmanar tjänarna: "Vadhelst han säger till eder, det skolen I göra". Kristi befallning härefter: "Fyllen krukorna med vatten", är uttryckt i ögon och handrörelse, och vattnet rinner redan i de sex krusen.

Denna bild av ett innerligt samförstånd mellan två halvprofiler, lutande mot varandra, återkallade i tankarna en berömd målning i Norge, *Bebådelsen* i Fets kyrka, fig. 6, skapad av den engelsk-bildade konstnär, som Andreas Lindblom döpt till "Maître de l'Annonciation".³ Det förekommer, som om Kana-bröllopet tecknats med bistånd av ett skissboksblad efter "Maître de l'Annonciation". Alskogaren var kanske hans lärjunge? Denna likhet kan visserligen ha uppstått på hundra andra sätt. Men vi finna andra släktdrag: Kristus' ovanliga uppåtkamning motsvaras av samma frisyr hos *Bebådelsens* Gabriel. Övriga frisyrier i Alskog kunna icke jämföras, eftersom Gabriel är det enda obe-

³ La peinture gothique en Suède et en Norvège, Sthlm 1916, s. 127 f.

Fig. 8. Gisslandet. Alskog. Foto A. Edle 1940.

täckta huvud vi känna av "Maître de l'Annonciation". Kain i Klinte, fig. 7, erinrar om Marias silhuett i Fet. Dräkternas vecklinjer, som i regel hos Alskogaren bildas genom från två håll inklatschade svagt buktade streck, som sluta med en liten omböjning, äro lagda på tämligen lika sätt

i den norska bebådelseängeln samt i många figurer av en annan samtida målare i Norge, "Maitre de l'Adoration". Det finns inget direkt hinder för bestämningen av Alskogaren som lärjunge till den eller de engelskartade norr-männen. Han för med sig norsk-engelsk stil i en förenklad och uppmjukad form. Hans hakor äro visserligen mindre, hans händer primitivt tecknade i jämförelse med hans lärares spänstigt och livfullt formade, hans nästippar mera avrundade. Han har givetvis sin egenart jämte sina lärospån.

En norsk-engelsk anknytning är ytterst trolig i ungotisk tid, då den norska, engelsk-färgade konstutvecklingen var så uppseendeväckande rik. Kunde Alskogaren lärt känna bebådelsemästaren i Bergen? Kanske norrmanen varit engagerad i Linköping eller vid något av de stora kyrkobyggena i Visby, därom veta vi intet. Och givetvis kan den frändskap vi funnit bero på samband med någon närstående, som vi icke känna. I varje fall måste våra iakttagelser visa i rätt riktning.

Kristi gisslande hör till de mest engelskt betonade kompositionerna. Den karikatyrmässiga bödelsprofilen med papegojnäsa är ett engelskt påhitt, England är karikatyrens ur-land i Europa.⁴ Den egendomliga valvbågen å Kristi sarkofag är också en ofta i England förekommande form. Ävenså en dräkt-detalj: de lindade smalbenen, fig. 8.

En *Uppståndelse*, fig. 9, är det enda fält som räddats i Träkumla kyrka som toppfält i den lilla kyrkans smala östra fönster. Det äger Alskogarens egenskaper, men i en mindre energisk upplaga och med vissa former negligerade på grund av det mindre formatet. Ansiktet med det ängsligt spända uttrycket i de punktlika pupillerna har en annan typ. Det är en annan hand som målat, men inom Alskogarens verkstad. Vi måste för hans, liksom för andra medeltida verkstäder, antaga, att han icke alltid utförde beställningen själv utan lät en medhjälpare kopiera en mönstermålning. De båda väktarna bära de från utgrävningarna i Korsbetningen kända lamellrustningarna. I Bengt Thordemans grundliga utredning av dessas historia finnas två exemplar i bild, från Tyskland och Danmark, från resp. omkring 1280 och omkring 1300, som väl överensstämna med dem i Träkumla.⁵

Thordeman anser, att dessa rustningar funnits på Gotland och i Tyskland, men att de icke iakttagits i England. Detta är ett av tecknen på att Alskogarens verkstad trots sitt engelska påbrå anknyter till gotländsk tradition. På detta finns det andra bevis. Se *Intåget i Jerusalem* i Alskog, fig. 10. Där rider Frälsaren på kvinnovis eller så som ofta förekommer i Orienten för båda könen. I England var för denna scen en vanlig grensle ridställning bruklig (t. ex.

⁴ Se avbildning hos E. G. Millar, *English illuminated manuscripts of the 14th and 15th Centuries*, Paris & Brussels 1928, pl. 91, 53 och 97.

⁵ B. Thordeman, *Armour from the battle of Wisby 1361*, 1—2, Sthlm 1939—40, fig. 290 och 297.

Fig. 9. Uppståndelsen. Träkumla. Foto A. Edle 1940.

på en muralmålning från omkring 1225 i Winchester).⁶ Men på Gotland i Dalhemsskolans fönster ses alltid Kristus vid intåget i Jerusalem med båda benen åt en sida. Flera exempel härpå äro bevarade! Här och var ha också bärdmönster och bladformer ur Dalhemsverkstaden blandats in i Alskogarens verk. Så t. ex. är fotlisten under Nattvarden, fig. 1, och överdelen av tornet högst uppe i Intåget, fig. 10, ett bärdmönster, som alltid använts i Dalhemsskolan. Och det halva akantusblad, som ligger under en tunica på marken i Intåget, illustrerande "strö palmer, bred ut kläder", tillhör eljest uteslutande

⁶ Avbildad i T. Borenius und E. W. Tristram, *Englische Malerei des Mittelalters*, München 1927, pl. 8.

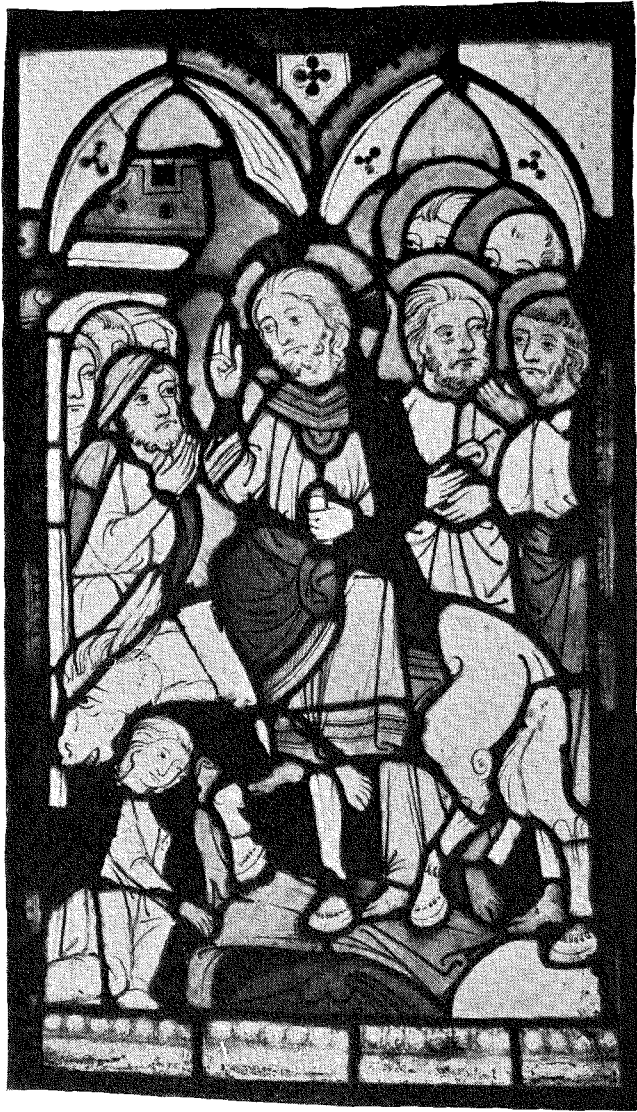

Fig. 10. Kristus rider in i Jerusalem. Alskog. Foto
A. Edle 1939.

Dalhemskolans ornamentik. Det förefaller, som om Alskogaren i sparsamhet begagnat överblivna glasbitar i Dalhems-verkstaden. Utan att vara säker på att Alskogaren enligt sedermera godtaget recept *konserverade* den eventuellt befintliga änkan, som ägde den gamla firman, kan man hålla för troligt, att han fick inträde i verkstaden och slutligen övertog denna, säkert i Visby belägna

värdefulla lokal, som ägde brännugnar, glasförråd, en reserv av bårder och bladornament och en fast förbindelse med kundkretsen i landskyrkorna. Huruvida han redan förut behärskade glasmålningsteknik eller om han vid inträdet i Visbyverkstaden endast var en vanlig altartavlemålare, kan icke sägas. Inträdet bör ha skett på 1270-talet att döma av de data, som tidigare av mig i Den gotländske ciceronen blivit satt vid Alskog, Klinte och Träkumla kyrkors slutgiltiga invigning: "unggotisk", "omkring slutet av 1270-talet" och "1287" precis (enligt byggnadsinskrift i koret i Träkumla). Till dessa data fogar sig Andreas Lindbloms uppskattning av "Maître de l'Annonciation" i Fet: "omkring 1275". Troligen räckte Alskogarens lyckliga tid på Gotland knappast längre än mellan omkring 1280 och 1288, ty det detta senare år rasande kriget mellan stad och land måste ha lamslagit konsten, enkannerligen konsten i landskyrkorna utövad av en Visbymästare. Detta ödesdigra 1288 är just en av orsakerna till att intervallen mellan Dalhems- och Lye-mästarena är så heterogent och *jämförelsevis* så sparsamt utrustad med glasmåleri-arbeten.

Summary

A Gothlandic Master of Glass-painting of the Anglo-Norwegian School

Among the famous glass-paintings of the country churches of Gothland the so called "Dalhem Shop" controls the production of the period 1220—1280, approximately, the "Lye Master" the period 1320—1350. These two ateliers exercised a very powerful influence, and the styles of their leaders absolutely dominate their respective periods. The interval, between 1280 and 1320, is characterized by a rather heterogeneous series of independent masters. One of them is studied in the present article.

The provincial name of this anonymous artist is *Alskogaren* ("the Alskog man"), after one of the two churches he decorated. The other one is Klinte church. By comparing the design, especially that of the faces, the author proves the common artistic origin of the Alskog and the Klinte glasses. At Träkumla church, fig. 9, he finds a pupil of this master.

By comparing both Alskog and Klinte with an altar painting of the church of Fet in Norway, figs 5 and 6, he claims the Alskog man to be a pupil of the Anglo-Norwegian "Maître de l'Annonciation" or of someone closely allied to him. This master is defined by Professor Andreas Lindblom in his work "La peinture gothique en Suède et en Norvège", Stockholm 1916,

where the *panneau* in question is placed at about 1275. The activity of the Alskog man in Gothland is, by the dates of the churches mentioned above, limited to the 1280:ies. In his Gothlandic glasses Anglo-Norwegian figural design is sometimes accompanied by ornamental elements from the Dalhem shop.

One is tempted to consider the Alskog man as one "married into" this great old workshop, who in this way found not only a stock of ready-made ornamental borders etc. but also an access to the art market of the flourishing island.

An English influence is quite natural in the glass-painting of the Gothic style in Gothland, where many churches and monastic buildings are more or less marked by English architectural taste. This is also the case with the Cathedral of Linköping, to the diocese of which Gothland belonged.

MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Folkkulturkunskap som undervisningsämne i seminarier

Av *Sigfrid Svensson*

I anslutning till den förra året av Kungl. Maj:t igångsatta utredningen av vårt lands undervisningsväsen har Nordiska museets nämnd till statsrådet Gösta Bagge överlämnat en den 30 januari 1941 daterad skrivelse angående hembygdskunskapen i skolundervisningen. Under hänvisning till anförande i statsrådsprotokollet av den 22 november 1940 framhåller nämnden inledningsvis, att den begränsning av lärostoffet, den fördjupade kunskap och den fostran till svenskhet som statsrådet här åsyftat enligt nämndens mening skulle kunna befrämjas bl. a. genom att folkundervisningen mer än tidigare ägnade sin uppmärksamhet åt studiet av hembygden. Att Nordiska museet yttrar sig i denna fråga motiveras med att museet självt alltid strävat efter att genom skrifter, utställningar och föreläsningar vara en folkbildningsanstalt med vidgad hembygdskänedom som främsta mål. Museets verksamhet härvidlag bygger på en tradition, som grundats av Artur Hazelius, som icke blott var Nordiska museets och Skansens skapare utan också den främste medarbetaren vid tillkomsten av det betydelsefulla verket "Läsebok för folkskolan".

Endast summariskt beröres i skrivelsen läroverksundervisningen, i fråga om vilken nämnden livligt understryker de riktlinjer beträffande kulturhistoriens plats i historieundervisningen, som redan framförts av 1931 års läroverkssakkunniga.¹

Även folkhögskolornas undervisning omnämnes med framhållande av att studiernas nära anknytning till hembygden här redan på många håll torde vara genomförd, en utveckling som möjliggjorts av den frihet, som denna skolform äger i fråga om både undervisningsplanen och anställandet av lärarkrafter. Nämnden framhåller önskvärdheten av att lärarna i humanistiska ämnen vid

¹ Se Wilhelm Carlgrens artikel i Rig 1933, s. 94 ff.

folkhögskola ha akademisk examen i folklivsforskning eller i annat för hembygdsundervisningen grundläggande ämne.

Huvudpartiet i Nordiska museets skrivelse gäller undervisningen om hembygden i folkskolan och den härför erforderliga lärarutbildningen vid seminarierna. I skrivelsen säges bl. a.: "Framhävandet i 1919 års undervisningsplan av hembygdens plats har för visso haft stor betydelse i folkskoleundervisningen som ett verklighetsbetonande inslag och bidragit till att bortarbeta ovidkommande, främmande och alltför teoretiskt lärostoff. Ändock är det icke svårt att konstatera, att hembygden icke kommit att spela den roll i folkundervisningen, som upphovsmännen till 1919 års undervisningsplan tänkt sig. Men dessa torde icke heller ha fullt gjort klart för sig, hur undervisningen om hembygden skulle ske, så länge den härför erforderliga lärarutbildningen vid seminarierna saknades." Nordiska museets nämnd anser därför, att seminarieutbildningen nu bör upptagas till förnyad prövning: "seminarieundervisningen borde i högre grad än vad nu är fallet omfatta våra bygders nutida och forntida materiella struktur liksom befolkningens levnadsförhållanden under olika tider och inom skilda samhällsklasser." Ändamålet bör vara, att folkskolans lärare skola kunna ge sina elever "en åskådlig uppfattning om förutsättningarna för deras egen bygds och befolknings mångtusenåriga utveckling fram till vad som nu är." Skrivelsen fortsätter: "För folkskolans elever skulle en undervisning av denna art, rätt bedriven, skapa ökad förståelse för och större kärlek till hembygden och måhända därmed kunna bidra till att motarbeta den flykt från landsbygden, vars allvarliga konsekvenser Herr Statsrådet särskilt påtalat i sitt yttrande. Genom undervisningen i ämnet skulle folkskollärarna själva efter hand erhålla vidgade förutsättningar för att utanför skolan kunna främja hembygdsvården och det frivilliga folkbildningsarbetet. För den lärares del, som fått sitt kall förlagt till en för honom främmande ort, skulle tvivelsutan en inlevelse av här antydd art i den nya hembygden ge möjlighet till bättre kontakt med dess människor med därmed följande större utsikt för honom själv att bli rotfast. Den på detta sätt vunna hembygds kunskapen skulle sålunda i viss mån kunna sägas kompensera den 'infödingsrätt' för lärarkåren, d. v. s. det föreskrivna samband mellan födelseort och verksamhetsområde som ännu 1825 års skolkommitté bibehöll vid skolor, 'där den spädare ungdomens vård äger ett givet samband med kändedomen av varje landsorts särskilda folklynne, seder och bruk'."

Nämnden framhåller till sist, att goda förutsättningar för att vid seminarierna erhålla lärare, som i sin akademiska utbildning förvärvat särskild kompetens att fördjupa hembygdsundervisningen, finnas numera genom den akademiska undervisningen i folklivsforskning eller folkkulturforskning, arkeologi och konsthistoria.

Nordiska museets nämnd har alltså i sin här refererade skrivelse med styrka framhävt värdet av att studiet av hembygden får en mera framträdande plats än tidigare i folkundervisningen. Men däremot har nämnden icke — vilket är lättförståeligt — velat ge några anvisningar om hur denna fråga praktiskt skall lösas i framtida undervisningsplaner. För seminarieundervisningens del skall här nedan framläggas ett förslag.

Att i seminarieundervisningen införa hembygdskunskap som ett särskilt ämne skulle givetvis vara en orimlighet. Flertalet av de redan befintliga ämnena, såsom geografi, biologi, historia och modersmålet, skapa ju inom sina skilda områden viktiga förutsättningar för hembygdsundervisningen i folkskolan. I 1937 års undervisningsplan för seminarierna upptagas också anvisningar härom. En översikt av de svenska dialekterna ingår sålunda i kursen i modersmålet för klass 1. För nästa klass omnämnas folkvisorna. Här kunde man dock ha väntat att även folkdiktningen i allmänhet hade omtalats, liksom man i samband med den språkhistoriska översikten i klass 3 efterlyser ett omnämmande av huvudgrunderna för våra ortnamns uppkomst. I geografikursen är studiet av hembygden särskilt framhävt. I första årets historiekurs ingår forntiden, och i samband härmed bör läraren givetvis också ge en översikt av de svenska fornminnena. Då folkskolans undervisningsplan särskilt framhåller, att barnens uppmärksamhet skall fästas vid betydelsen av skyddet av våra kulturminnen, bör man kunna räkna med att också den svenska fornminneslagstiftningen särskilt föres på tal i seminarieundervisningen. I teckningskursen för klass 3 upptages slutligen en orientering i konsthistoria, och under de båda sista läsåren skola musei- och utställningsbesök ingå i teckningsundervisningen.

Denna översikt ger på ett påfallande sätt för handen, att *det är en sida av hembygdstudiet, som fullständigt saknas* i den förberedelse den blivande folkskolläraren erhåller vid seminariet, och starka skäl kunna anföras för att just denna är den allra viktigaste. Jag syftar på *studiet av folklivet och livsföringen*. Inkonsekvensen kommer fram i seminariernas nu gällande undervisningsplan, när det för sista årets geografiundervisning angives, att en översikt skall lämnas av den geografiskt betonade delen av folkskolans kurs i hembygdsundervisning. Den andra delen, den etnologiska-historiska, som speciellt borde handla om hembygdens människor, omtalas däremot icke. Att kunskaper om bygdens folkliv dock äro avsedda att bibringas i folkskolan, antydes redan — om ock väl lekmannamässigt formulerat — i 1919 års undervisningsplan: "I den mån så ske kan bör den historiska berättelsen utgå ifrån eller anknyta sig till i hembygden förekommande kvarlevor av minnen från förgångna tider, såsom gamla vägar och broar, åkrar som sedan urminnes tid burit skörd, minnesmärken, fornminnen, sedvänjor, folkvisor, sagor m. m." För den hembygdskunskap, som man officiellt an-

givit att folkskolan skall bibringa, finnas alltså endast delvis förutsättningar i utbildningen vid seminarierna. Man skulle rent av våga påstå, att den nära 20 år äldre undervisningsplanen för rikets folkskolor delvis är modernare än undervisningsplanen för folkskoleseminarierna av 1937. Här synes obestridligen vara plats för en reform, som bör bestå i att *folkkulturkunskap upptages som särskilt ämne i seminarierna* (ämnet skulle också kunna få namnet folklivskunskap — den andra benämningen framhåver dock, att det här gäller så väl vad man populärt brukar kalla materiella som andliga folkminnen²). Av lärare i ämnet skulle erfordras betyg i magister- eller licentiatexamen i nordisk och jämförande folklivsforskning eller i nordisk och jämförande folkkulturforskning.

Vid seminarierna borde alltså successivt i samband med uppkomna vakanser inrättas lektorstjänster även i folkkulturkunskap i kombination med något eller några av ämnena historia, geografi, modersmålet, kristendomskunskap eller psykologi och pedagogik. Under en mellanperiod skulle säkerligen möjligheter stå till buds att ordna undervisningen provisoriskt. Det nya ämnet borde bl. a. omfatta äldre tiders sociala förhållanden, olika yrkens och näringars historia, bebyggelse, bostad och heminredning, folkkonst, folklynne, folktro, folksed och folkdiktning. Äldre och nuvarande kulturförhållanden skulle ses i sitt utvecklingshistoriska sammanhang och livsföringens skiftningar i olika svenska bygder skulle särskilt uppmärksammas liksom samspelen mellan stad och landsbygd. Framför allt skulle ämnet avse att ge den blivande läraren en metodisk handledning i hur han på sin framtida arbetsplats skulle kunna finna konkreta anknytningar för denna del av hembygdsundervisningen samt lämna honom anvisningar om vilka hjälpmedel och källor, som kunna stå till buds. Att utarbete en lämplig lärobok för seminarierna med huvudvikten lagd på denna metodiska sida av ämnet torde numera icke vålla alltför stora svårigheter. I folkskolorna däremot måste hembygdsundervisningen bli så skiftande, att det här kommer an på varje lärare att själv upplägga en egen läroplan, passande just för hans bygd och skola. Här är icke platsen att närmare behandla dessa problem, men några konkreta antydningar må dock anföras.

Runt omkring i landet finnas hundratals hembygdsgårdar och sockenmu-seer, som just i en anknytning till skolorna ha en stor uppgift att fylla. Studiebesök i dem böra för hembygdsundervisningen bli en motsvarighet till laboratorieövningarna i naturkunnighet. I anknytning till där bevarade redskap skildras näringslivets historia i bygden. En bykarta eller stadsplanen blir utgångspunkten för en skildring av hemsamhällets historia och hur människor-

² Jfr meddelandet om professuren i folkkulturforskning i Lund, Rig 1940, s. 155 ff.

na först tagit bygden i besittning. Redogörelsen för svenskt samfundsskick och självstyrelse av i dag bör göras mot bakgrunden av det gamla byalagets organisation. Bevarad äldre bebyggelse och heminredning kan tjäna den fostern till förståelse för god bygghet och nyttokonst som bör grundläggas redan i skolan. Uppmärksamheten på ortstyper och bygdestil och hur man i äldre tid utnyttjat traktens materialtillgångar kan få en praktisk betydelse för hemslojden. Anskaffandet av byggedräkter har blivit en folklig rörelse av den omfattning, att det även här kan vara av värde att ortens lärare icke står alldeles främmande inför detta problem.

Finnes en herrgård i en ort, är det inte bara dess byggnads- och personhistoria som är av intresse för undervisningen utan i ännu högre grad den roll den spelat för bygdens ekonomiska ställning: arrendeförhållanden, arbetskyldighet, nya jordbruksmetoder etc. Mer än som byggnadsverk har kyrkan betytt som institution i en bygd; den har varit en samlingspunkt för folklivet icke blott vid gudstjänster och familjefesterna utan ofta också vid årshögtiderna. I anknytning till bygdens folkliga sedvänjor bör läraren kunna bedriva propaganda för bevarandet av sådana festbruk, som kunna stärka samhörighetskänslan med hembygden. Av särskild vikt härvidlag är vad som betonats i Nordiska museets skrivelse, att kunskaper om verksamhetsområdet ger också läraren större möjligheter att känna samhörighet med detta.

Vad här exemplifierats torde redan på åtskilliga håll ingå i folkskoleundervisningen. Men att så är fallet beror då främst på personligt intresse hos enskilda lärare, som i vissa fall på egen hand skaffat sig utomordentliga förutsättningar för att undervisa om hembygden. Seminarieundervisningen i folkkulturkunskap skulle ha som sitt främsta mål att mera allmänt väcka ett sådant intresse.

Det är av större vikt, att hembygdkunskapen i folkskolan utgör en princip i undervisningen i dess helhet, än att den eventuellt göres till ett särskilt ämne. I folkskoleseminarierna skulle det nya ämnet folkkulturkunskap komma att i viss mån intaga samma ställning som ämnet psykologi och pedagogik, att alltså ingå som en del i den allmänna förberedelsen till lärarkallet. Såsom läroverksundervisningen nu är lagd behövde det nya ämnet också tillhöra seminariernas studentlinje. Med tanke på vad här sagts om folkkulturkunskapens betydelse för en uppfostrares eget tillrättafinnande i en ny miljö och hans verksamhet utanför skolan, vore det synnerligen berättigat, att ämnet i någon form även ingick i småskoleseminariernas undervisning.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

De danske Kongers kronologiske Samling paa Rosenborg. Kongedragterne fra 17. og 18. Aarhundrede. Av Sigrid Flamaud-Christensen. I. Tekst. II. Tavler. København 1940, i kommission hos Ejnar Munksgaard. Da. kr. 125:—.

Av all den överdådiga prakt, i vilken konungar och andra stormän klätt sig, finnes relativt litet bevarat. Kläder äro förgängliga. De slitas ut, och det som blir över användes till annat för materialets skull. Äro de mycket praktfulla, inbjuda de till ändring för nytt bruk eller också kan sådant hända som då änkedrottning Hedvig Eleonora år 1705 skänkte till Riddarholmskyrkan antependium och mässhake gjorda av kappor från sin framlidne gemäls guldstickade dräkter. Dyrbarheten har icke alltid varit ett skydd utan snarare dess motsats, när man bränt plaggen för att utvinna ädel metall, men i andra fall har prakt varit motiv för bevarandet, där icke händelser av stor historisk räckvidd konstituerat relikter såsom i fallet Karl XII:s Fredrikshaldsuniform i Kungl. Livrustkammaren och liknande. I fråga om rikhaltighet och enskilda dräkters långt gående fullständighet intar den kungliga klädkammarens i Livrustkammaren bevarade material för 1600-talets och det senare 1700-talets vidkommande en rangplats. Vid sidan av denna kan blott dräktsamlingen i De danske Kongers kronologiske Samling på Rosenborg nämnas. Därutöver har man dock det förnämliga beståndet i Historisches Museum i Dresden, som innehåller även 1500-talsdräkter, en av dessa från år 1548, och det i Moskva, som katalogiserats 1884—86. Gemensamt för dessa fyra dräktbestånd är, att de ingå i särpräglade samlingar, som genom sättet för sin tillkomst, sin höga kvalitet, sin slutenhet och sina bestämda gränser konstituera omistliga nationella värden. Utöver dessa samlingar kan man notera drottning Margarettas klänning och Sturekläderna i Uppsala domkyrka, några dräkter i Landesmuseum i Hannover, andra i Nationalmuseet i Budapest, Westminster Abbey m. fl. och åtskilliga i enskild ägo. För 1700-talets vidkommande och tiden därefter har man ett rikare material till förfogande. Ett speciellt intresse äga de medeltida dräkterna från gravarna på Herjolfsnäs (Grönland) i Nationalmuseet i Köpenhamn och en serie ur de furstliga Pfalz-Neuburgska gravarna i Launing (Bayern), som förvaras i Nationalmuseet i München.

Om dräkter har skrivits en hel del. Och dock ha de större dräktsamlingarna

ända tills nu varit opublicerade i sin helhet — om också en och annan dräkt eller ett och annat plagg därur framlagts i tryck med snitt och beskrivning. Den stora nyheten för dräkthistorikerna är nu emellertid, att Rosenborgssamlingens centralt viktiga och utomordentligt rika äldre dräktmaterial är publicerat in extenso. Författare till verket är Dr Sigrid Flamand-Christensen, förut känd särskilt genom gradualavhandlingen *Die männliche Kleidung in der suddeutschen Renaissance*, Berlin 1934. Under en följd av år har hon företagit de minutiösa undersökningar, som äro en nödvändig förutsättning för publicering i den omfattning det här har skett. Förf. har haft ett värdefullt stöd av en redaktionskommitté bestående av direktören för Kunstindustrimuseet Vilh. Sloman, direktören för Fredriksborgsmuseet O. Andrup och Rosenborgssamlingens inspektör G. Boesen. Verket har utgivits till kung Kristians 70-årsdag och är tillägnat honom. Det föreligger i två volymer, en textdel och en med planscher.

Det centrala i detta även till omfånget betydande verk är beskrivningarna och inventarietutdragen rörande de enskilda dräkterna eller plaggen. Beskrivningarna äro gjorda med största noggrannhet, varvid särskilt stoffen, deras material och teknik ha behandlats. Någon mera utförlighet kanske hade varit välkommen när det gäller mönstren, men det är ju en dräktbok, icke en bok om tyger, så förfaringssättet kan försvaras. Här i Sverige ha Sigfrid Svensson och Eva Bergman vant oss vid att finna en skala vid varje mönsterritning och en större fasthet i själva ritningen. Något liknande hade man nog önskat att återfinna i det föreliggande arbetet. Emellertid förtjänar det påpekas, att förekomsten av mönsterritningar är en högst förtjänstfull sida av detsamma och att måtten återfinnas i beskrivningarna. I textbandet och bland planscherna finner man vidare bilder av detaljer, av porträtt på vilka dräkterna äro framställda och annat värdefullt upplysande bildmaterial. Beskrivningarna kompletteras med resonemang om typ, teknik, material m. m.

Serien börjar med Kristian IV:s mantel till strumpebandsordens dräkt av år 1603 eller 1606, den äldsta kända av denna i och för sig mycket sällsynta företeelse. Konungens död inföll ju under Cromwellstiden, vilket torde vara förklaringen till att insignierna icke återlämnades, vilket annars hade varit att vänta. De äro allt fortfarande bevarade på Rosenborg jämte Fredrik II:s av år 1582 och Kristian V:s av år 1662.

Utom ett broderat skärp eller fältbindel finnes av Kristian IV:s kläder bevarad den dräkt, som konungen bar i slaget på Kolberger Heide år 1644, närmare bestämt tröja från omkring 1635, krage och manschett, näsduk, skjorta, bröstduk, tre mössor och ett par tofflor. Denna relativa fullständighet är ju mycket ovanlig. Hos oss har den sin motvarighet i tre Gustaf II Adolf-dräkter och Karl XII:s uniform med tillhörande underkläder och i några dräkter av senare datum.

Tiden före 1600-talets mitt representeras av icke mindre än sex dräkter, alla utom en med kasack eller tröja, byxor och kappa, vilka tillhört den äret före Kristian IV döde tronföljaren med samma namn. Det är idel praktfulla företeelser av brokad eller tyger med rika broderier. Under denna tid kommer det franska dräktmodet till Danmark icke utan ett visst missnöje från gamle kungens sida. Däremot var Fredrik III:s drottning Sophie Amalie en hänförd beundrare av Seine-metropolens smak och parisiska produkter liksom sin herre och gemål. Det franska dräktmodet tar sig också uttryck i de dräkter, som representera Fredrik III på Rosenborg. Fem stycken av denne konungs "polska" rockar utgöra en sällsynt illustration till ett utbrett mode. Om också beteckningen polsk icke alltid kan anses vara adekvat, så får man dock söka ursprunget och förklaringen österut. Förf. jämför dem med Karl X Gustafs persiska rock i Livrustkammaren, som ju dock är drottning Kristinas.

Fredrik III:s dräkter äro närmast att jämföra med det trettioårliga sällsynt fullständiga Karl X Gustafs dräkter, som förvaras i Livrustkammaren. Då den danske monarken levde tio år längre än den svenske och dräkter från slutet av hans levnad äro bevarade, få vi i Rosenborg exempel på den förskjutning i modet till ett större betonande av längden, som resulterar i det senare 1660-talets och den följande tidens stramt åtsittande "juste au corps". Detta slags plagg är företrätt med en magnifik "Karusellkjortel" från 1690-talet, som tillhört Kristian V, Fredrik IV:s brudgumsdräkt av år 1695 och flera andra från 1700-talet. Vi påminnas om kriget i Skåne på 1670-talet genom tre kyller, som burits av Kristian V, det ena mycket elegant med broderade ärmor, och vidare genom sex broderade, summariskt tillskurna, men aldrig hopsyddas stycken till en "juste au corps", som tillhört den blivande svågern Karl XI av Sverige och som under krigets växlingar hamnat på dansk sida. Förf. jämför dessa stycken med en Karl XI:s kapp i Livrustkammaren av liknande material och liknande broderier. Broderierna på styckena äro dock såvitt man kan döma av bilden av annan kvalitet, varför man nog får sätta ett frågetecken för antagandet, att de varit avsedda att bäras tillsammans med kappan i den svenska samlingen.

Utom de rena modedräkterna förvaras på Rosenborg åtskilliga andra, främst bland dessa kröningsskrudarna. Först är att nämna den kungliga manteln, som hör till regalierna och daterar sig från år 1671. De bevarade danska kungliga skrudarna äro — liksom vissa ceremonidräkter både hos oss och anorstädes — sydda med det senare 1500-talets spanska modedräkt som förebild men ifråga om material, besättning och andra detaljer präglade av sin egen tid. De ha alltså inte samma intresse som stoff till modets historia men lämna i den mån man kan vinna upplysningar om tillverkningen värdefulla bidrag till närings- och teknisk historia. Detsamma gäller karusell- och maskeradkläder. Att man för sådana mera tillfälliga behov nedlagt ett betydande

arbete och stora kostnader visa flera nu publicerade dräkter på ett övertygande sätt.

De yngsta utförligt behandlade dräkterna i Christensens bok äro från 1700-talets mitt och tredje fjärdedel. I samband med dem möter en valenciennespets, som tillhört Fredrik V:s första drottning Louise av England. Denna och drottning Sophie Amalies broderade liv från tiden omkring 1640 äro de enda kvinnoplaggen i hela den nu publicerade samlingen. Därmed illustreras det olycksöde som i ofantligt mycket större utsträckning än för mansklädernas vidkommande övergått damdräkterna.

Det sista kapitlet i det föreliggande verket utgöres av en översikt av det europeiska dräktmodets historia under 1600- och 1700-talen. Denna översikt bygger till största delen på Rosenborgsmaterialet. Frågan är dock om icke detta i all sin rikedom är för litet för att man på grundval därav skulle kunna draga definitiva slutsatser och om icke publiceringen av andra samlingar, främst då Livrustkammarens, skulle kunna medföra förskjutningar i resultaten och uppställandet av nya problem. Detta dock icke sagt för att förringa Christensens förtjänstfulla arbete, som har så mycket intresseväckande och värdefullt att erbjuda.

Boken innehåller vidare en förteckning över inventarier, i vilka de publicerade dräkterna omnämnas. De fyra äldsta avtryckas som bilagor. Översikten över de danska kungarna och deras familjeförbindelser med utländska furstehus är välkommen både som uppslag och i sin utformning. Slutligen är boken försedd med förträffliga register och resuméer på tyska och franska. Därémot saknas den litteraturförteckning, som skulle ha gjort detta värdefulla arbete ännu värdefullare. Det slutliga färdigställandet har måst ske under av kända skäl mycket vanskliga förhållanden. Några av bilderna bära nog spår därav, men så är i stället andra så mycket mera värdiga det lysande materialet. Kristian V:s kyller (pl. LVIII), hans röda karuselldräkt (pl. LXIII) och de flesta detaljbilderna äro exempel härpå. Särskilt välkomna äro naturligtvis de vällyckade färgplanschererna.

Kongedrakterne fra 17. og 18. Aarhundrede är oundgänglig för envar, som djupare intresserar sig för europeisk dräkthistoria. Det bör särskilt framhållas, att man här för första gången fått framlagt ett omfattande historiskt dräktmaterial, som är bestämt till tid och rum. Både på grund av detta vetenskapligt tungt vägande material och sättet för dess publicerande är boken synnerligen välkommen, och det är ett nöje att här få ge uttryck åt tacksamhet och uppskattning.

Torsten Lenk.

Min ungdoms strider. Memoarer. Av Fredrik Ström. Norstedt & Söner, Stockholm 1940. 439 s. + 17 planschsidor. Häft. kr. 16:—; inb. kr. 19: 50.

Det är alldeles påtagligt, att den rika memoarlitteratur och de många biografiska arbeten, som på senare tid sett dagen, måste i hög grad komma vår kulturhistoriska forskning till godo. Fråga torde väl emellertid vara, om materialet i allmänhet tillfyllest kommer till sin rätt. Saken är väl nämligen den, att i mångt arbete äro de kulturhistoriska detaljerna ofta nog än inflikade här och var i sammanhanget, än nästan dolda i levnadsteckningarnas virrvarr och händelsernas strida ström. Då jag nyligen i Landsmålsarkivet i Uppsala hade tillfälle att se och studera en — låt vara högst ringa — del av de många väl och systematiskt ordnade svaren på olika "frågelistor", drog jag genast den slutsatsen, att det vore väl, om någon institution hade tid och möjlighet att ur litteraturen excerpera och systematiskt ordna de många uppgifterna av folkloristiskt intresse.

Det är den praktbok, på vilken här uppmärksamheten fästes, som fixerat dessa tankar. Ty i Fredrik Ströms arbete möter såväl mångt koncentrat som spridda uppgifter av allra största etnologiska intresse. Det är ju ej att undra på utan alldeles i sin ordning, att den man som con amore skildrat hembygden, Simlångsdalen öster om Halmstad, har åtskilligt att säga om liv och leverne, tradition och vanor, då han beskriver sin ungdom. Även i fortsättningen lämnar Fredrik Ström aldrig miljön, när han berättar om sin ungdoms strider. Vi skola emellertid här främst fästa oss vid upplevelsorna och livet i den sydhalländska hembygden.

Allt sedan Hugo Hamiltons "Hågkomster" torde näppeligen några publicerade minnen i så hög grad och på ett så skickligt och omedelbart sätt ha skildrat dagliglivets olika faser — ingen jämförelse i övrigt mellan Hugo Hamiltons och Fredrik Ströms arbeten, vilka ju beröra lokaliteter och sociala förhållanden, som äro rätt väsensolika. Författaren är lika skicklig som fyndig, vare sig han skildrar kulturlandskapet med byggnader, odling och landsvägar eller bygdens seder och släktförhållanden. Möjligen skulle man önskat att ha haft tillgång till en utförlig släkttavla för att närmare kunna följa de många olika släktförbindelser, med vilka så många här voro förenade. Alla — prästen, gästgivaren, handlande och storbönder (av vilka Ströms far kallades "patron") — voro besläktade med varandra. Man kan tala om "tjocka släkten" i Breared. Sämjan synes hava varit god, sammanhållningen avundsvärd.

Som naturskildrare och iakttagare når Fredrik Ström högt. Gärna talar han om träden, som han älskar ömt. Därför intaga berättelserna från fädernegården och från det andra hemmet, prästgården, liksom skildringen från landsvägen en god plats i berättelserna.

"Hemma på gården" och skildringen av julen i Simlångsdalen på 1880-talet äro tavlor i ord. Det är inte utan att man vill veta mer: om husgeråd och dagligvanor, om matseder och arbete. Det vore en uppgift för någon av våra kulturhistoriska institutioner att vidare fråga ut Fredrik Ström. Ypperlig är hans skiss av faderns — bondens, postmästarens och handlandens — bod: "Till höger låg handelsboden med mjöl, socker, ost, sirup, fotogen, bomulls- och mollskinnstyger, träskor, stövlar, järnvaror, sill, torkad frukt, amerikanskt fläsk, gryn, kaffe, västgötatröjor, julark, psalmböcker, biblar, frö, porslin, cigarrer, långpipor, plogar, nålar, tråd, nät, hattar, klockor, särkar, skjortor, tagel, fiskredskap, blodiglar, spisar, färger, tidningar o. s. v. om och på varandra."

Men Fredrik Ström märker även de sociala förhållandena och orättvisorna. Den oskäligt långa arbetstiden antecknas. Men det omtalas också, att man gav sig tid att "sova middag". Jäkt och hets voro okända begrepp. Och arbetet gick i viss sävlig lunk. Årscykeln, årets rytm, framträder klart: allt grupperade sig kring midsommaren och julen. Skildringen av julen, som började en månad i förväg, torde bliva klassisk.

Det är givet, att författaren till "Svenskarna i sina ordspråk", "Svenska ordstäv" och "Svenska folkgåtor" kanske främst fäst sig vid tal och seder. Många uttryck äro typiskt lokalfärgade. De flesta förstås med lätthet även av utomstående, men anmeldaren begrep ej utan vidare vad som avsågs med "ottepågar och ottetöser", som vallade byns kreatur om somrarna på Ljungheden.

Den unges värld vidgades efter hand. Vandringar längs vägar och stigar, segel- och fisketurer på havet, roddfärder längs Nissans stränder, botaniseringar när och fjärran, olika andra resor bragte författaren i intim kontakt med Hallands natur och folk. Via Göteborg och Paris gick färden vidare mot stjärnorna. Men det ämnet lämna vi, som sagt, åsido här.

Utomordentliga teckningar, utförda av Olle Hjortzberg, bl. a. över landsvägen över Hjärtevads bro, över den breda muren runt boningshuset, över fororna, som förde skogens bjässar till staden och havet vintertid, pryda verket.

Till slut ett par erinringar! Man skulle vilja veta var och hur alla platser lågo. Jag menar, att ett antal kartor och skisser skulle avsevärt ha förhöjt bokens värde, och jag vågar uttala den förhoppningen, att i en fortsättning av arbetet skadan må repareras. En annan erinran gör sig osökt, också den. Person- och ortsregister måste visserligen i ett så omfattande verk bliva en tidsödande sak och taga drygt utrymme. Men icke förty är dylikt mödan värt.

Måns Mannerfelt.

FÖRENINGSMEDDELANDEN

Föreningens vårsammanträden 1941.

Föreningen för svensk kulturhistoria höll sitt första vårsammanträde den 31 mars i Statens historiska museum under ordförandeskap av statsrådet Thorwald Bergqvist. Härvid höll filosofie licentiat Ingegerd Henschen Ingvar ett med ljusbilder illustrerat föredrag över *Tygtryck under frihetstiden*.

Importerade tryckta tyger voro i bruk i Sverige redan under medeltiden. 1500-talet och 1600-talets början var en tygtrycksfattig period i hela Europa. Med de ostindiska kompanierna kom småningom en allt kraftigare import i gång, framför allt från Indien och Persien. Dylika varor nådde också sparsamt Sverige. Befruktad av dessa orientaliska impulser började mot slutet av 1600-talet och under 1700-talets början ganska snabbt en verklig västerländsk tygtrycksindustri att utveckla sig. Det låg s. a. s. i luften. Sporadiska företag äro kända även i Sverige från senkarolinsk tid. Den delvis med naiva och överdrivna förhoppningar startade nydaningsiver på industrins område, som kännetecknar frihetstiden, kom också att medföra ett snabbt stigande antal större och mindre företag inom tygtrycksindustrien i Sverige. En direkt och tidig följd av Alströmers Englandsresa var grundandet av vår första kattunfabrik vid Sickla 1729 genom den holländska familjen De Broen. Tillverkningen där tilltog snabbt. Toppunkten tycks hava infallit under 1743; efter 1750-talet stupa tillverkningskurvorna brant nedåt, men fabriken lades ej ned förrän långt in på 1880-talet. Det näst största kattunstryckeriet låg i Göteborg och fick privilegium 1736. För övrigt grundades successivt över hela landet det ena företaget efter det andra, där det antingen trycktes kattun, linne, ylle eller siden.

Bismarks tryckeri i Göteborg hade som så många andra modevaran blåtryck som specialitet. Även i mindre städer och på landsbygden grundades tryckerier. I en del städer funnos t. o. m. flera företag i gång samtidigt. Ett myller av namn möter en i handlingarna, av vilka hallrätternas berättelser äro de viktigaste. Många företag fingo längre varaktighet, medan andra blott upprätthöllos under grundarens livstid. Det berömdaste av alla landsortens kattunstryckerier, Alströmers i Alingsås, existerade t. o. m. endast i fantasien!

En viktig gren av tygtrycken var ylletrycken — på cassian, flanel och sarge. Alingsås' yllefabrik t. ex. visar under en följd av år jämna, ehuru rätt

låga tillverkningsciffror. Peter Rudbecks flanelltryckeri i samma stad var betydligt större och fick en hel del dotterföretag av större eller mindre bärkraft ute i landet. Utom på ylle — och naturligtvis på bomull — trycktes mycket på linne och något även på siden. Stockholm var tygtryckets centrum. Flera tryckare arbetade direkt på beställning åt handlande och privatpersoner, medan andra hade stadig sysselsättning att trycka åt bomulls- och ylleväverierna.

De tryckta tygernas användning blev dels för inredningsändamål, dels för kläder. Ehuru bruket av tryckta tyger i högre ständsdräkten var rikligare under gustaviansk tid användes dylika redan rätt mycket särskilt till stubbar, koftor, klänningar och västar. Inom allmoge- och tjänareklassen tilltog bruket ganska snabbt, trots en del inskränkande förbud och överflödsordningar. En kuriös spegling av tidens syn på saken kan man få i Sekreta utskottets akter år 1734, där pigornas och bondfolkets bruk särskilt av kattun diskuterades under ändlöst långa sammanträden mellan högt uppsatta herrar som justitiekanslern, biskop Benzelius och andra. Ett resultat blev, att de tryckta lärfterna — linne — skulle få brukas fritt. De klassiska kattunplaggen mössa, halsduk och förkläde kommo dock i allt rikare bruk. Allmogen liksom herrgårdarna sände i stor utsträckning in sina hemvävda linne- och ylleveror till tryckning hos färgaren i närmaste stad.

Förhållandena på arbetsplatsen voro vid de större företagen omgärdade med stränga regler. Arbetsstyrkan utgjordes både av män och kvinnor. Många kvinnor — mor och dotter, husfru med pigor o. s. v. — nämnas bland småföretagarna. Särskilt vid många av företagens start omtalas utlänningar: tyskar, några holländare, engelsmän och fransmän. Impulserna tekniskt och konstnärligt kommo således från många håll. Inom ylletycket dominerade tyska stilar och metoder, medan inom kattunstryckeriet de engelska och holländska impulserna voro starka. Vid Fredriksdahls tryckeri, som emellertid ej startades förrän 1768, kom fransk stil starkt till synes.

Vid gustavianska tidens inbrott inlöpte tryckeriindustrien delvis i andra fåror både ekonomiskt och konstnärligt.

Föreningens andra sammanträde för året hölls å Nyloftet på Skansen den 13 juni under statsrådet Bergqvists ordförandeskap. Styrelse- och revisionsberättelserna föredrogos, och ansvarsfrihet beviljades. En stadgeändring bekräftades med innebörd, att allenast ett obligatoriskt föreningssammanträde skall hållas varje vår och varje höst. De i tur avgående styrelseledamöterna återvaldes, likaså revisorerna. Till revisorssuppleanter omvaldes registrator O. Bannbers och nyvaldes filosofie doktor Agnes Geijer.

Professor *Andreas Lindblom* föreläste över *Axel von Fersens Löfstad*. Han erinrade om museernas tillblivelse och om den renässans, som åstadkoms i början av 1900-talet dels genom Wilhelm von Bodes insatser,

främst Kaiser Friedrich Museum i Berlin, dels genom de hela hem som efter hand donerades till det allmänna och som kunna anses representera de bästa proven på levande museer. Det är mot denna bakgrund man bör se exempelvis markisen Lagergrens donation av Tyresö slott till Nordiska museet. Ungefär samtidigt hade den siste ägaren till Löfstad i Östergötland, fröken Emilie Piper, förordnat, att Löfstads slott med omgivningar skulle tillfalla Östergötlands fornminnes- och museiförening, medan godset i övrigt skänktes till Riddarhuset. Donationen trädde i kraft 1940, men på grund av tvistigheter med Riddarhuset har det icke förrän just sommaren 1941 blivit möjligt för Östergötlands museum att vidtaga åtgärder för slottets öppnande för allmänheten.

Löfstads slott, byggt på 1650-talet av fältmarskalken Axel Lillie, är en historisk byggnad av hög kvalitet. Från hans tid finns i slottet mycket av arkitekturen kvar, däremot mindre av inredning och inventarier, ehuru en del av Lillies ännu bevarade kartor äro synnerligen anmärkningsvärda. Efter en brand år 1750 ombyggdes delar av slottet i 1700-talets smak av dess dåvarande ägare Axel von Fersen d. ä. Från denna tid och fram till våra dagar har här samlats ett rikt bestånd av möbler och konstverk, som återger skiftningarna i en högadlig svensk miljö under 150 år. Av största personhistoriska intresse äro givetvis de minnen, som knyta sig till Axel von Fersen d. y., som betraktade Löfstad som sitt barndomshem och dit ofta återvände, i varje fall i sina tankar, under sitt kringirrande liv. På Löfstad bodde under ett årtionde också en intressant historisk person, den kände franske emigranten D'Aumont, hertig av Pienne, som efterlämnat åtskilliga intressanta ting. Åt minnet av brodern Axel har hans syster grevinnan Sophie Piper upprest ett vackert monument i parken. Det är med all rätt, som det blivande museet skall bära namnet "Det Piper-Fersenska hemmet". När det nu inom kort blir tillgängligt för svenska folket, så har därigenom landets utan tvivel mest intressanta hemmuseum kommit till stånd.

Vid supén höll filosofie licentiat *M a r s h a l l L a g e r q u i s t* ett kortare föredrag över *Åkerö eller Paris*. Interiörbilder ur Carl Gustaf Tessins i Nationalmuseum förvarade "Figures de Fables", vilka målats av Olof Fridsberg, konfronterades av föredragshållaren med franska gravyrer, som tydligen tjänat Fridsberg som förebilder. Man kan ej utan vidare anlita fabelbokens illustrationer som källmaterial rörande 1700-talets aristokratiska hem i Sverige, alldenstund de franska förlagornas inflytande visar sig synnerligen påtagligt. Föredraget kommer att i sin helhet tryckas i *Fataburen* 1942.

Till sekreterare efter förste amanuens Erik Andrén, som undanbett sig återval, har föreningens styrelse utsett intendent Sigfrid Svensson, som tidigare 1934—38 innehade detta uppdrag.

Till folksagoforskningens metodik

Är den s. k. finska skolans geografisk-historiska
metod numera icke hållbar?

Av Waldemar Liungman

Då på folksagoforskningens område den s. k. finska skolan, grundlagd av Julius och Kaarle Krohn och Antti Aarne samt stödd av Axel Olrik i Danmark och Reidar Th. Christiansen i Norge, numera icke är företrädd vid svenska universitet eller högskolor, vilja vi här söka draga en lans för denna skola och dess strävanden. Det är emellertid icke vår avsikt att fördenskuil bortse från dess brister.

Den finska skolans "geografisk-historiska forskningsmetod" består först och främst i att samla alla befintliga varianter till den saga som skall undersökas, samt att ordna dessa i geografisk och, där äldre litterära källor förefinnas, kronologisk följd. Vid varianternas geografiska ordnande fästes avseende huvudsakligast vid språkområdena. Nästa uppgift är att finna sagans *ursprungsform*. Detta tillgår så, att i sagan förekommande personer, föremål, tilldragelser etc. följas "baklänges" från variant till variant. För varje enskilt drag genomgås hela variantstocken. Man utrensar det mindervärdiga och låter endast det "ursprungliga" kvarstå. På så sätt erfar man småningom "wie das Märchen beim Antritt seiner Reise ausgesehen hat". Härav följer, att ursprungsformen också anger *ursprungsorten*. Sagans *ursprungstid* bestämmas vanligen med hänsyn till sagans innehåll, de kulturella villkoren i den och vandringsvägarna.

Vi övergå nu till ett praktiskt exempel, till en av våra äldsta sagounder-sökningar, C. W. von Sydows undersökning av sagan Titeliteure eller sagan om Flickan, som skulle spinna guld (Aarne-Th. 500).¹ Von Sydow kommer till följande resultat.

Sagan synes honom bäst återgiven i Sverige, varför "endast detta land kan ifrågakomma som dess hemland", även om åtskilliga av de svenska varian-

¹ C. W. von Sydow, Två spinnsagor (Titeliteure och De tre spinnummorna). En studie i jämförande folksagoforskning, akademisk avhandling, Sthlm 1909, s. 1—103.

terna vore att härleda från senare skillingtryck. Den av honom uppställda ursprungsformen följer också närmast de svenska varianterna. Från Sverige har sagan sedan spritt sig i första hand till Finland och — förmodligen över Östersjöprovinserna — till Ostpreussen och "Masuren i Polen" samt till det västligaste Östeuropa.

På grund av långvarig fiendskap mellan Sverige och Danmark, säger vidare von Sydow, försvårades sagans överförande till sistnämnda land, vars varianter "ej obetydligt avvika från de svenska". Varianterna på Fyen och Gotland förråda dock en närmare släktskap, visande tillbaka på den tid, då Gotland ännu lydde under danskt välde. Till Tyskland har sagan spritt sig förmodligen först efter Östersjökustens förtyskande. "Att för övrigt följa sagans vandringar inom Tyskland låter sig knappast göra." Till norra Frankrike torde den troligast ha kommit med den normandiska invasionen. "Detta skulle förklara sagans spridning huvudsakligen längs norra kusten, dess olikhet med de tyska varianterna, dess förvanskning och dess ålderdomlighet." Genom normannernas erövringsståg fördes den sedan till Sicilien och England och därefter till Irland. På Island spårar von Sydow keltiskt inflytande.

I anslutning till och på grund av dessa förmodade spridningsvägar ger han sagan en minimiålder av omkring 1000 år, och då guldtråd och spinning varit kända i Sverige sedan omkring 2000 år tillbaka, sätter han denna siffra som sagans maximiålder.

Läsaren bedes nu jämföra ovanstående resultat med kartan vid s. 104, som avsiktligt är uppgjord med fullkomligt samma material som det av von Sydow framlagda. Den visar helt andra förbindelselinjer. Ett givet fel inom den finska skolan är just den bristande kartläggningen. Bokstavs-beteckningarnas betydelse på kartan framgår av nedanstående

Nyckel till bokstavs-beteckningarna.

A. Hjältinnan (hjärten): a_1 flicka, a_2 hustru, a_3 prinsessa (drottning), b väver, c annat arbetsområde, d_1 lat, d_2 lämnar bort arbete (att väva), e sitter på tak och spinner (guld av halm och lera eller mossa), f är namngiven, g en fattig man, h har en övernaturlig friare, j_1 lovas skatter (eller framgång mot villkor), j_2 lovas att bli vacker (mot villkor), k_1 befrielse från sjukdom, k_2 från annan fara, l vilsegången lovas föras rätt.

B. Arbetsgivaren: a_1 modern, a_2 styvmodern, a_3 annan matmor, b mannen, c_1 bonde, bondson eller annan burgen person, c_2 mjölnare, c_3 ett troll eller annat övernaturligt väsen, d vill ej ha den fula flickan, e slår den arbetande, f ger visst kvantum matvaror att tillvaratagas, g skryter med hjältinnan, h_1 säger hjältinnan spinna visst stort kvantum på viss kort tid, h_2 säger hjältinnan spinna guld (av halm och lera eller mossa, jfr Ae), h_3 uppgiften härom är hennes egen, i det spökar på arbetsplatsen.

C. Hjältinnan får uppdrag hos: a_1 kung, a_2 drottning, b_1 prins, b_2 greve eller slottsherre, c rik herre (son) eller dennes mor, d arbetsgivaren ger uppdraget,

e arbete tillskickas hjältinnan, f hon anställs på grund av förment duglighet, **g**₁ rum med spånadsmaterial skall spinnas, **g**₂ annat stort mer eller mindre bestämt kvantum dylikt skall färdigställas, **h**₁ lovas klenoder, **h**₂ lovas dvärgens guldskägg, **i**₁ lovas bli uppdragsgivarens gemål, **i**₂ vid brudval, **j** lovas bli uppdragsgivaren sons gemål, **k** hotas vid misslyckande med livets förlust, **l** att jagas bort, **m** att ej få gifta sig.

D. Hjälparen: **a** en dvärg (troll), **b** en på visst sätt klädd liten man, **c** djävulen, **d**₁ en jätte, **d**₂ en jättekvinna (fairy, fée, häxa), **e**₂ en (grön) jägare, **e**₃ en havsman, **e**₄ ett annat övernaturligt väsen, **f** fordrar hjältinnan själv, **g** fordrar hennes själ, **h** fordrar hennes barn, **i**₁ fordrar vissa klenoder, **i**₃ fordrar den vävda väven, **j**₁ om ej hjälparens namn gissas, **j**₂ om ej namnet gissas på tre dagar med tre gissningar var gång e. d., **j**₃ namngissningen är ett senare, icke från början uppställt villkor, **j**₄ hjälparens ålder skall gissas, **k**₁ hjältinnan får som trollredskap en ring, **k**₂ stav, spö (kvist), **k**₃ magiska vantar, **k**₄ ett spinnrockshjul, **k**₅ en självsyende nål, **l** trollredskapet skall återlämnas, **m** hjälparens namn nämnes och får ej glömmas.

E. Lösningen: **a** avlyssnas av hjältinnan själv, **b** av den blivande gemålen och uppdragsgivaren, **c** av (fäst)mannen, (hustrun), **d** av jägare, **e**₁ av en herde, **e**₂ av en hovman, (hov)tjänare, **e**₃ av en annan manlig person, **e**₄ av en kvinna, **e**₅ en tråd fästes vid den övernaturliga för att han skall kunna följas, **f** hjältinnan ber om råd hos övernaturligt väsen (gudmor, hund, eremit), **g** hjälparen förråder själv sitt namn, **h** fågel(fåglar) förråder namnet, **i** spinnrockshjul förråder namnet, **j** på jakt, **k** i skogen, **l**₁ vid (i) en hög, **l**₂ vid ett berg (klippa), **m** vid en slottsruin, **n**₁ vid (i, kring) en buske, **n**₂ enbuske (-träd), **n**₃ hagtorsbuske, **n**₄ ett träd, **o** vid en eld, **p**₁ lösningen omtalas för hjältinnan för att roa henne, **p**₂ för att få henne att skratta.

F. Visans sammansättning (rim): **a**₁ weiss—heiss', **a**₂ weit—heit, **a**₃ liknande utan rim, **b** gråter (e. d.) —heter, **c**₁ skratta (lachen, rier), **c**₂ dansa, **d** brygga —mala, **e** i morgon bröllop (e. d.), **f** spandt—vandt, **g** spinn—wind, **h** little does my lady wot.

G. Upplösningen: **a** hjältinnan vet lösningen men gissar i alla fall två gånger fel och sedan rätt, **b** lösningen säges med orden "här har du ((trollredskapet)", varpå namnet nämnes, **c** hjälparen svarar: "Det har djävulen sagt dig" (e. d.), **d**₁ hjälparen försvinner, **d**₂ skriker och springer, **d**₃ faller, **d**₄ går i stycken (i flint), **d**₅ försvinner genom skorstenen, **d**₆ gör åverkan vid försvinnandet, **d**₇ djävulssortie, **d**₈ förstenas.

H. De tre spinnerskorna inblandade: **a** i slutet av berättelsen, **b** i dess mitt.

Denna bokstavs-beteckningsmetod har förf. sedan 1925 tillämpat både på sagor, sägner, folkvisor och folkbruk.² Avsikten med densamma är

1) att i möjligaste mån *konkretisera* drag, begrepp och tankegångar, så

² En traditionsstudie över prinsessan i jordkulan (Aarnes 870), Göteborg 1925; Två folkminnesundersökningar, Göteborg 1925; Jätteleksaken, i Folkminnen och Folktankar 1931, s. 83 ff. (= Das Riesenspielzeug in Zeitschrift des Vereins für rheinländische und westfälische Volkskunde, 1931, S. 57 ff.); Traditionswanderungen Euphrat-Rhein I, II, F. C. C. 118/119, Helsingfors 1937/38, samt (under tryckning) Der Kampf zwischen Sommer und Winter, ibidem, Helsingfors 1941, och Traditionswanderungen Rhein-Jenissei I, II, ibidem, Helsingfors 1941.

att sagans — låt oss säga — timring och fogar mera påtagligt framträda vid den jämförande granskningen,

- 2) att möjliggöra ett lättare *överblickande* av de enskilda dragen,
- 3) att underlätta frånskiljandet av starkt *litterärt* påverkade eller av långväga *enstaka* färdmän överförda varianter,
- 4) att framhäva folkets benägenhet — särskilt på indoeuropeiskt språkområde — att *mekaniskt* återge det berättade,
- 5) att underlätta ett bedömande av sagans vandringsriktningar, så att *ursprungsorten* må kunna utvinnas självständigt *före* och utan ledning av *ursprungsformen*, och denna senare bestämmas i anslutning till den förra och icke tvärtom,
- 6) att i förening med ett mera exakt angivande av varianternas geografiska läge söka åstadkomma en bättre bild av *kulturvägarnas* sträckning,
- 7) att i görligaste mån *borteliminera* det alltid mer eller mindre *subjektiva* bedömandet av vissa drags "ursprunglighet" och det därmed ofta förenade ensidiga *psykologiserandet*.

Vid ett studium av kartan vid s. 104 framträder trakten kring mellersta Rhen som ett sagans naturliga centrum. Bröderna Grimm ha under åren 1811—1822 där, i Kassel och Hessen, upptecknat icke mindre än sex varianter, nämligen V. 37 abcd, V. 38 och V. 39, varav de fyra första äro varandra mycket närstående. Den Grimmska versionen av dessa lyder i sammandrag:

En mjölnare skryter för kungen, att hans dotter kan spinna guld av halm. Kungen för in flickan i ett rum, fyllt med halm och befäller henne att spinna det till guld innan nästa morgon, eljest skall hon dö. Hon kan inte och börjar därför gråta. En liten man kommer då in och spinner det begärda mot att få hennes halsband. Nästa kväll för kungen in flickan i ett ännu större rum, fyllt med halm, som hon skall spinna till guld innan påföljande morgon. Dvärgen spinner det mot att få hennes fingerring. Tredje kvällen förs hon till ett ännu större rum, fyllt med halm. Kan hon spinna det till guld före morgonen, skall hon bliva drottning. Dvärgen spinner det, mot att hon lovar honom sitt första barn. Hon blir drottning, och när hon får sitt första barn, kommer dvärgen och vill taga det. Han lovar dock, att hon skall få behålla det, om hon inom tre dagar kan säga hans namn. Ett bud sändes ut att taga reda på alla tänkbara namn. Hon gissar förgäves första och andra dagen. Tredje dagen kommer budet åter och berättar, att han kommit till ett litet hus i skogen. Därinne hoppade en liten dvärg kring en eld och sjöng:

Heute back' ich, morgen brau' ich,
 übermorgen hol' ich der Königin ihr Kind.
 Ach, wie gut ist, das niemand weiss,
 dass ich Rumpelstilzchen heiss'.

När dvärgen sedan kommer, gissar hon två gånger fel, men när hon säger rätta namnet, ropar dvärgen: "Det har djävulen sagt dig", sticker det ena benet djupt ned i marken, fattar tag i det andra och sliter sig själv itu.

För övriga varianter hänvisa vi till nedanstående enligt bokstavsbeteckningssystemet uppgjorda

Variantuppställningar.

(Varianterna äro upptagna i den ordning och med den lokalisering von Sydow givit dem.)

V. 1. *Skåne*. Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen och svenskt folklied, Stockholm 1884—91 (= Sv. Lm.), V: 1, s. 77.

Aa ₁ d ₁ e	Ba ₁ gh ₂	Ca ₁ g ₂ i ₁	Daf ₁ k ₃	Ebgjn ₂	Fa ₃ bde (Titeliture)	Gd ₄	—
----------------------------------	---------------------------------	---	---------------------------------	--------------------	----------------------------------	-----------------	---

(Trollet flyger i flint, jfr V. 13 i Danmark; uttrycket är på dansk botten vanligt om övernaturliga väsen.)

V. 2. *Blekinge*. Uppteckning av von Sydow (ej närmare lokaliserad).

Aa ₁ d ₁ e	Ba ₁ gh ₂	C[b ₁]b ₂	Dbf ₁ [j ₂]k ₁	E[b]kl ₂ p ₁	Fa ₃ b (Titelitej)	Gd ₅	—
----------------------------------	---------------------------------	----------------------------------	--	------------------------------------	-------------------------------	-----------------	---

V. 3. *Småland*. Västbo hd, uppteckning av von Sydow.

—	—	—	Dbj ₂ k ₄	Ea	F — (lille Vippentur)	—	—
---	---	---	---------------------------------	----	-----------------------	---	---

Jfr Finlands svenska folkdiktning I, A, s. 255 f. (Vippumbur) fr. Österbotten (Närpes).

V. 4. *Gottland*. P. A. Säves gottländska samlingar, I: 36 (Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala).

Aa ₁	Bh ₂ h ₃	Cb ₁ eg ₂ i ₁	Dbf ₁	Ed	Fde { Kär Olsson i Skogen }	Gd ₆	—
-----------------	--------------------------------	--	------------------	----	--------------------------------	-----------------	---

V. 5. *Södermanland*. G. O. Hyltén-Cavallius & G. Stephens handskrivna sagosamlingar, I: 21 a (Kungl. Biblioteket, Stockholm).

—	—	—	—	Eh	F (hårr Vippentu)	—	—
---	---	---	---	----	-------------------	---	---

V. 6. *Södermanland*. Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift (= Sv. Fm. Tidskr.), årg. IV.

—	—	—	—	—	Fa ₃ de (Villereture)	—	—
---	---	---	---	---	----------------------------------	---	---

V. 7 a. *Uppland*. G. O. Hyltén-Cavallius & G. Stephens, Svenska folksagor och äfventyr, Stockholm 1844—49, s. 169.

Aa ₁ d ₁ e	Ba ₁ gh ₂	Cb ₁ g ₂ ik	Daf ₁ k ₃	Ebgjn ₂ p ₁	Fa ₃ bde (Titeli-Ture)	Gbd ₆	—
----------------------------------	---------------------------------	-----------------------------------	---------------------------------	-----------------------------------	-----------------------------------	------------------	---

V. 7 b. *Angermanland*. Sv. Fm. Tidskr. IV.

Aa ₁ d ₁	Ba ₁ gh ₂	Cb ₁	Dbf ₁ k ₃	Ebn ₁	Fa ₃ bde (Tittile Ture)	Gbc ₆	—
--------------------------------	---------------------------------	-----------------	---------------------------------	------------------	------------------------------------	------------------	---

V. 8. *Finl., Österbotten*. Svenska Litteratursällskapets samlingar I, 13 (Helsingfors).

Aa ₁ d ₁ [e]	Ba ₁ gh ₂	Ca ₁ i ₁	Dbf ₁	Ea	Fa ₃ bde (Tuttiri-tuli)	—	—
------------------------------------	---------------------------------	--------------------------------	------------------	----	------------------------------------	---	---

V. 9. *Finl., Sotkamo, Nuasjärvi*. Finska Litteratursällskapets samlingar, J. Mustakallio 104 (Helsingfors).

Aa ₁ d ₁ [e]	Ba ₁ gh ₂	Ca ₂ g ₁ j	Dbf ₁ k ₃	Ebgjn ₂ [p ₁]	Fa ₃ d (Tittilä's Tuura)	Gbd ₁	—
------------------------------------	---------------------------------	----------------------------------	---------------------------------	--------------------------------------	-------------------------------------	------------------	---

V. 10. *Finl., Hausjärvi*. Ibidem, F. O. Rapola 14.

Aa ₁ d ₁ [e]	Ba ₁ gh ₂	Cb ₁ i ₁ k	Daf ₁ k ₃	Ebgjn ₂ [p ₁]	Fa ₃ bde (Tikkilas Tuure)	Gbd ₆	—
------------------------------------	---------------------------------	----------------------------------	---------------------------------	--------------------------------------	--------------------------------------	------------------	---

V. 11. *Finl., Säksmäki*. Ibidem, Hämeenlinnan Normaali koulu X: 9.

Aa ₁ [e]	Ba ₁ gh ₂	Cb ₁ i ₁	Daf ₁ k ₃	Ebgjn ₂	Fa ₃ de (Tittiläs Tuura)	Gbd ₆	—
---------------------	---------------------------------	--------------------------------	---------------------------------	--------------------	-------------------------------------	------------------	---

De finländska katalogerna (ed. 1911—12) upptaga icke mindre än 75 varianter, spridda över hela landet och t. o. m. in över den gamla rysk-karelska gränsen.

V. 12. *Norge, Fosen*. A. Faye, Norske Folkesagn, Kristiania 1844, s. 13.

Aa ₁ h	—	—	Dd ₁ f ₁	Ea	F[d] (herr Dunker)	G d ₄	—
-------------------	---	---	--------------------------------	----	--------------------	------------------	---

- V. 13. *Danmark*. S. Grundtvigs Æventyr Registrant (=Gr. Reg.) 50 d, (Det store Kongelige Bibliotek, Köpenhamn).
 Aa₁h — — Df₁ Ea[c]l₁ Fa₃ (Bimpeltud) Gd₄ —
 Trollet springer i flint.
- V. 14. *Danmark, Falster*. Gr. Reg. 50 b.
 Aa₂ Ba₂i Cdg₂ De₄fj₁ Eal₁ Ff(Rion på Västernäs) Gd₃ —
 Den övernaturliga är en drake med sju horn. Jfr Rion med Ricdonnamnen.
- V. 15. *Danmark, Fyen*. S. Grundtvig, Gamle danske Minder i Folkemunde, Köpenhamn 1854—1861, II, nr 309; Gr. Reg. 50 c.
 Aa₁ Bh₁h₃ Ccf₁ Daf₂ Edl₁ Ff(Trillevip) Ga Ha
- V. 16. *Danmark, Ö. Jyll., Havmose gård, Tvilum*. E. T. Kristensens handskrivna folksagor: E. T. Kr., 2387 (Kongl. Bibliotek, Köpenhamn).
 Aa₁ Ba₃ Cdg₂ Dbfj₃ Ee₁l₁ Ff(Trillevip) Gad₁ —
- V. 17. *Danmark, M. Jyll.* E. T. Kr. 1377.
 Aa₁ Ba₁egh₂ Ca₁fg₁i₁ Dbhj₃ Edg₁ Fde(Rummelskat) Gd₆ —
- V. 18. *Island*. K. Maurer, Isländische Sagen der Gegenwart, Leipzig 1860, s. 42; Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, Berlin (= Zs. V. Volksk.), X (1900), s. 265.
 Aa₂bd₁ Bc₁ Cd Dd₂j₁ Ecgl₂ Fa₃ (Gilitrutt) Gad₃ —
 Arbetet skall vara färdigt "första sommardag" (en på Island vanlig termin; jfr Gylfaginning 41, ed. Finnur Jónsson, s. 49).
- V. 19. *Island*. A. Rittershaus, Die neuisländischen Volksmärchen, Halle a. S. 1902, s. 323, nr 86, 1.
 Aa₁f — Cb₁i₁ Dbf[k₂]m Eb F(Rigdin Rigdón) Gbd₆ —
- V. 20. *Färöarna*. J. Jakobsen, Färøske Folkesagn og Æventyr, Köpenhamn 1898—1901, s. 52.
 Aa₁b Bc₁ Cd — — F(Titil Táta) — —
 Hjältinnan är en trollflicka.
- V. 21 a. *Nederl.* Ons. Volksleven, Te Brecht 1893, V, s. 14.
 Aa₁d₁ Ba₁eg Cce Dbgj₂ Ee₄i Fa₂c₁ (Mispelsteertje) Gad₂ Ha
- V. 21 b. *Belgien, Antwerpen*. L. de Baecker, De la religion du Nord de la France 1854, s. 179; Zs. V. Volksk. X, s. 325.
 — — — — — Fa₂c₁ (Kwispeltolje) — —
- V. 22. *Friesland, Sylt*. C. P. Hansen, Sagen und Erzählungen der Sylter Friesen, Garding 1875, s. 148; dens., Uald' Söldring Tialen, Møgelgånder, 1858, s. 12; Zs. V. Volksk. X., s. 267 (= Am Urquell, Monatschrift für Volkskunde, herausgeb. von Fr. S. Krauss, V, Lemden 1894, s. 249).
 Aa₁fh — — De₃f Eg Fd(Ekke Nekkepen[n]) — —
 Inledningsmotiv: hjältinnan badar förklädd till yngling (!) och hotas bli röjd.
- V. 23. *Friesland*. Hansen, Uald' Söldring Tialen, s. 6.
 Aa₁fhj₁ — — De₃fj₁ — Fde(Ekke Nekkepen) — —
 (fan Raantem)
- V. 24. *Friesland, Sylt*. K. Müllenhoff, Sagen, Märchen und Lieder der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg, Kiel 1845, s. 309, nr 419; Zs. V. Volksk. X, s. 267.
 Aa₁h — — Daf₁ Eal₁ Fde(Ekke Nekkepen[n]) Gd₁ —
 (fan Raantem)
- V. 25. *Holstein*. Müllenhoff, ibidem, s. 308, nr 418; Zs. V. Volksk. X, s. 268.
 Aa₃l — Ch₂ Daf₃ Ee₁g Fa₂(Tepentiren) Gac —
- V. 26. *Holstein*. Müllenhoff, ibidem, s. 306; Zs. V. Volksk. X, s. 268.
 Ag — — Dch Ee₃g Fa₂e(Knirrficker) — —

- V. 27. *Holstein*. Müllenhoff, ibidem, s. 307, nr 417; Zs. V. Volksk. X, s. 261.
 Aa₁ Ba₂ Cdg₁m Dbm Ecgo F (Gebhart) — —
- V. 28. *Holstein*. Müllenhoff, ibidem, nr 594; Zs. V. Volksk. X, s. 270.
 Aa₁fh — — Daf Eag Fa₁ (Hans Donnerstag) — —
- V. 29. *Pommern*. H. Jahn, Volksmärchen aus Pommern und Rügen, Norden und Leipzig 1891, I, nr 1; Zs. V. Volksk. X, s. 261.
 Aa₁d₁ Bc₂gh₂ Ca₁g₁i₁k Dahi₁ — — — —
- V. 30. *Pommern*. Jahn, ibidem, nr 41; Zs. V. Volksk. X, s. 264.
 Aa₃ Bc₃gh₂ Ca₁g₁jk Dahj₃ Edgo Fa₁ (Swaart Hex) Gc Hb
- V. 31. *Pommern*, J. D. H. Temme, Die Volkssagen von Pommern und Rügen, Berlin 1840, s. 256; Zs. V. Volksk. X, s. 267.
 Aa₁h₁j — — Daf₁ Ee₃g F (Doppeltürk) — —
- V. 32. *Ostpreussen*. E. Lemke, Volkstümliches in Ostpreussen, Mohrungen 1887, II, s. 128; Zs. V. Volksk. X, s. 325.
 Aa₁d₁ Bc₁eg[h₂] Ca₁fg₁i₁ Dbf[k₂]m Ebgj Fa₁ (Ettle Pettle) Gd₆ —
- V. 33. *Nied. Sachsen*. H. Harrys, Volksagen, Märchen und Legenden Niedersachsens, Celle 1840, I, nr 5 = C. und Th. Colshorn, Märchen und Sagen, Hannover 1854, nr 29; Zs. V. Volksk. X, s. 267.
 Aa₁hj₁ — — Daf₁ Ece₁gkl₂ F { Holzrührlein, } Gd₁ —
 { Bonneführlein }
- V. 34 a. *Nied. Sachsen*. G. Schambach und W. Müller, Niedersächsische Sagen und Märchen, Göttingen 1854, s. 300; Zs. V. Volksk. X, s. 269.
 Aa₂[h] — — Daf₁ Edgk Fa₁de (Verlefränzchen) Gad₁ —
 Inledningmotiv: Hjältinnan har mot förbud gått ut utan mössa.
- V. 34 b. *Nied. Sachsen*. Schambach-Müller, ibidem, s. 369; Zs. V. Volksk. X, s. 269.
 — — — — — Fa₁e (Hoppentienchen) — —
- V. 35. *Westfalen, Iserlohen*. A. Kuhn, Märkische Sagen und Märchen, Berlin 1843, s. 151, nr 154; Zs. V. Volksk. X, s. 261.
 Aa₁ — — Daf[j₁] — F [Hoppentinken] Gc —
- V. 36. *Westfalen*. Kuhn, ibidem, s. 298, nr 337; Zs. V. Volksk. X, s. 261.
 Aa₂d₁ Bb Cdg₂ Dah₁j₁ Ebcgil₂ Fa (Zirk Zirk) Gd₁ —
- V. 37 a, b, c, d. *Hessen*. Brüder Grimm, Kinder und Hausmärchen, 5. Ausg., Göttingen 1843, I, nr 55; Zs. V. Volksk. X, s. 260.
 Aa₁[a₂] Bc₂gh₂ Cag₁i₁k Dbhi₁j₃ E[b]dg[j]o Fa₁de (Rumpelstilzchen) Gacd₄ —
 Man ser också Rumpenstinzchen, Rumpenstünzchen och Rumpelstilt.
- V. 38. *Hessen*. Grimm, ibidem III, s. 94; Zs. V. Volksk. X, s. 261.
 Aa₁e — Cj Dbh Ee₄go — — —
- Den övernaturliga rider på en slev.
- V. 39. *Hessen*. Grimm, ibidem III, 95; Zs. V. Volksk. X, s. 269.
 Aa₂[l] — — Dahj₃ Ecl₂ F (Flederflitz) — —
 Slevar hänga i grottan hos den övernaturliga.
- V. 40. *Harz*. H. Pröhle, Kinder und Volksmärchen, Leipzig 1853, nr 23; Zs. V. Volksk. X, s. 266.
 Aa₁j₁ — — Dcg₁ Ee₃go F (Hipche) — —
- V. 41. *Harz*. H. Pröhle, Märchen für die Jugend, Halle 1854, nr 20; Zs. V. Volksk. X, s. 263.
 Aa₁ Bc₁g[h₂] Cag₂i₁ De₁hj₃ Ebgko Fa₁ { Bekehrin, } Ga Hb
 { Frau Wipp }
- Påbud hade utfärdats om ordentliga halmtak.

- V. 42. *Harz*. H. Pröhle, *Unterharzische Sagen*, Aschersleben 1856, s. 210; *Zs. V. Volksk. X*, s. 264.
 Aa₁ Bh₂h₃ Caj De₁h₃ Ebgj₂ Fa₁de (Pumpernelle) — Hb
- V. 43. *Harz*. H. Pröhle, *Harzsagen*, Leipzig 1854, s. 193; *Am Urquell V*, s. 248; *Zs. V. Volksk. X*, s. 271.
 Aa₂ — — Dah — Fa₁d (Fidelfitthen) — —
- V. 44. *Bayern, Fuchseckhof*. E. Meier, *Deutsche Sagen, Sitten und Gebräuche aus Schwaben*, Stuttgart 1852, I, nr 65.
 Aa₁ — — Da Ee₃ Fa₁(San-Nefle) Gd₁ —
- V. 45. *Bayern, Altenstein, Altmühlgrund*. J. Sepp, *Die Religion der alten Deutschen und ihr Fortbestand in Volkssagen, Aufzügen und Festbräuchen bis zur Gegenwart*, München 1890, s 314 f.
 Aa₁j₁j₂ Bd — De₂fj₁ — Fa₁(Silfingerl) Gd₇ —
- V. 46. *Bayern, Oberpfalz*. Fr. X. Schönwerth, *Aus der Oberpfalz. Sitten und Sagen*, Augsburg 1858, II, s. 353; *Zs. V. Volksk. X*, s. 325.
 Abgj₁ Bi — Dj₁ Ecg[h] F (Spitzbärtl) — —
- V. 47. *Schweiz*. O. Henne am Rhy, *Die deutsche Volkssage. Beitrag zur vergleichenden Mythologie mit eingeschalteten tausend Original-Sagen*, Leipzig 1874, s. 141.
 Aa₁h — — Dafj₁ Eae₅g Fa₁g { Hans Oefeli } Gacd₂ —
 Chächeli }
- V. 48. *Schweiz, Graubünden, Prättigau*. L. Laistner, *Das Rätzel der Sphinx. Grundzüge einer Mythenge-
 schichte*, Berlin 1889, I, s. 213.
 Aa₁h — — Dafj₁ Eae₅fg Fa₁de (Hans Kacheli) — —
- V. 49. *Tyrol*. J. W. Zingerle, *Sagen aus Tirol*, 2 Ausg. Innsbruck 1890, s. 344; J. N. v. Alpenburg, *My-
 then und Sagen, Tirols*, Zürich 1857, s. 307; *Zs. V. Volksk. X*, s. 270.
 Aa₃k₁ — — Dafin Ee₄gl₂ Fa₁(Hahnenkikerle) — —
- V. 50. *Tyrol, Unterinntal*. Zingerle, *ibidem*, s. 381; *Zs. V. Volksk. X*, s. 270.
 Aa₁h — — Dcjj₁ Ee₃g Fa₁(Kälberfuss) Gd₁ —
- V. 51. *Tyrol*. Zingerle, *ibidem*, s. 81, nr 134; *Zs. V. Volksk. X*, s. 270.
 Aa₁h — — Dbfj₁ Eae₅g Fa₁g (Waldkügele) — —
- V. 52. *Tyrol*. J. W. Zingerle, *Kinder- und Hausmärchen aus Süd-deutschland*, Regensburg 1854, I, s. 5,
 nr 2; *Zs. V. Volksk. X*, s. 268.
 Aa₁j₁ — Ch₁i₁ De₂m Ea F (Cistl im Körbl) Gd₁ —
- V. 53. *Tyrol*. Zingerle, *ibidem* I, s. 225, nr 36; *Zs. V. Volksk. X*, s. 269.
 Aa₂l — Cb₂ Dafj₂ Eag Fa₁(Purzinigele) Cad₁ —
 Inledningsmotiv: Hjältinnans man har rákat vilse.
- V. 54. *Tyrol*. Zingerle, *ibidem* II, s. 278; *Zs. V. Volksk. X*, s. 269.
 Aa₁k₂ — — Dafj₃ Ee₃gl₁ Fa₁(Kugerl) Gad₁ —
 Inledningsmotiv: Tjur angriper hjältinnan.
- V. 55. *Tyrol*. Zingerle, *ibidem* I, s. 225 f.; *Zs. V. Volksk. X*, s. 270.
 Agj₁ — — Dcgj₁ Eafgn₄ F (Spitzbartele) Gd₇ —
 Inledningsmotiv: Lovas villebråd.
- V. 56. *Ned. Österrike*. Vernaleken, *In the land of marvels. Folktales from Austria and Bohemia*, Lon-
 don 1889, s. 11; *Zs. V. Volksk. X*, s. 266.
 Aa₁j₂ — Cai₂ Dafj₁ Edgko F (Kruzimügeli) Gad₈ —
 Inledningsmotiv: Kolaredötter vill bli drottning; brudval. Jfr. V. 57 och V. 61 (Ned. Österrike) samt
 V. 90 (Böhmen).
- V. 57. *Ned. Österrike*. Vernaleken, *ibidem*, s. 344, not; *Zs. V. Volksk. X*, s. 266.
 Aa₁ — Cb₂i₁ Dcm Ed F (Springhunderl) — —
 Inledningsmotiv: Flickan vill bli grevinna

- V. 58. *Ned. Österrike*. Vernaleken, ibidem, s. 344, not; Zs. V. Volksk. X, s. 269.
 Aa₂k₁ — — Dc₂ Ee₁n₄ F (Ziliguckerl) Gd₁ —
 Hjältinnan är grevinna och sjuk (besatt).
- V. 59. *Ned. Österrike*. Vernaleken, ibidem, s. 344, not; Zs. V. Volksk. X, s. 269 f.
 Aa₂k₁ — — Dcm Ee₂go F (Felix) — —
 Inledningsmotiv: Gemålen är sjuk.
- V. 60. *Ned. Österrike*. Vernaleken, ibidem, s. 344 not; Zs. V. Volksk. X, s. 271.
 Aa₁j₁ — — De₁h₁ Ee₂gk F (Siperdintl) — —
- V. 61. *Ned. Österrike*. Vernaleken, ibidem, s. 344, not.
 Aa₁ — Cai₁ Dcm — F (Kolerberabritscherl) — —
 Inledningsmotiv: Flickan vill bli drottning.
- V. 62. [*Tysk-*] *Ungern*. Vernaleken, ibidem, s. 7, nr 2; Zs. V. Volksk. X, s. 267.
 Aa₁ — Cai₁ Daj₁ Ee₂gn₄ F (Winterkolble) — —
 Inledningsmotiv: Flickan överges i skogen, bor sedan hos dvärgen.
- V. 63. *Schlesien*. Zs. V. Volksk. VII, s. 444, X, s. 268.
 Aa₁j₁ — — Dbh₂ Ebgko Fa₁ { Friemel Friemel } Gacd₁ —
 { Frumpenstiel }
- V. 64. *Orkneyöarna*. Folklore, a quarterly review of myth, tradition, institution & custom, London 1890, s. 302.
 Aa₃ Bc₃ Cd Da Ee₄gl₁ F (Peerie fool) Gad₁ Ha
- V. 65. *Skottland*. R. Chambers, Popular Rhymes of Scotland. New ed. London & Edinburgh 1841, s. 72;
 E. Clodd, Tom Tit Tot, An essay on savage philosophy in folktale, London 1898, s. 18; Zs. V. Volksk. X, s. 271.
 Aa₂k₁ — — De₁h₂ Eag F { Whüppity Stoorie } Gad₂ —
 { l. Fittletetot }
- Inledningsmotiv: Sugga är döende.
- V. 66. *Suffolk*. J. Jacobs, English fairy-tales, London 1890, s. 1 ff; Clodd ibidem, s. 9; Zs. V. Volksk. X, s. 258.
 Aa₁ Ba₁fgh₁ Cag₂i₁k Daj₂ Ebgj F (Tom Tit Tot) Gad₂ —
- V. 67. *Cornwall*. R. Hunt, Popular romances of the west of England or the drolls, traditions and superstitions of Old Cornwall, London 1881, s. 239.
 Aa₁d₁f Ba₁h₁h₃ Ccg₁i₁ Dcf₁ Ebfj₂o F { Terry Top. } Ga —
 { Terry Top-Top }
- V. 68 a. *Wales*. J. Rhys, Celtic Folklore 1901, s. 229.
 Aa₂ — — De₁ Ea Fh { Siligo Dwt l. } — —
 { Trwtyn Tratyn }
- V. 68 b. *Wales*. Rhys, ibidem, s. 591.
 Aa₂ Bb Cdg₂ De₁j₁ Eag Fh { Marget Tot } — —
 { l. Marget Totts }
- V. 68 c. *Wales*. Rhys, ibidem, s. 593—596.
 Aa₁[h] — — Da Eag Fc₁ (Gwarwynathrot) Gd₁ —
- V. 69. *Irland*. V. S. Yeats, Fairy & Folktales of the Irish peasantry, London 1888, s. 17—31.
 Aa₁f Bc₁ Cd De₁j₁k₄ Ee₃gn₃ F (Even-trot, Even-trot) — —
- V. 70. *Island*. Rhys, ibidem, s. 593; Folklore 1891, s. 132.
 — — — — Fdeh (Trit a Trot) — —
- V. 71. *Frankrike*. L'Héritier, La Tour ténébreuse, Contes anglais, 1705; Zs. V. Volksk. X, s. 255.
 Aa₁ Ba₁e Cb₁fg₁ De₄k₂lm Ebgjm F (Ricdin Ricdon) Gb —

- V. 72. *Picardie*. E. H. Carnoy, Contes français, Paris 1885, s. 227 = Romania VIII, 222; Zs. Volksk. X, s. 263.
Abg	—	Ch ₁	Dbcg ₂	Eafgkn ₄	F (Dick et Don)	Gad ₆ d ₇	—
- V. 73. *Normandie*. J. Fleury, Litterature orale de la Basse Normandie, Paris 1883, s. 190; Zs. V. Volksk. X, s. 262.
Aa ₁ d ₂	—	—	De ₄ i ₂ j ₂	Eagk	F (Rindon)	—	—
- Jfr. V. 80 (Lothringen) och V. 93 (Litauen).
- V. 74. *Bretagne*. P. Sébillot, Contes populaires de la Haute-Bretagne, Paris 1880, s. 297; Zs. V. Volksk. X, s. 266 f.
Aa ₁ fj ₂	Bc ₁ d	Cdi ₁	Dcfm	Ebchjp ₂	Fc ₁ (Rodomont)	Gd ₆	—
- V. 75. *Bretagne*. Sébillot, ibidem, s. 301; Zs. V. Volksk. X, s. 262.
Aa ₂	Bb	Cdg ₂ k	Dafj ₁	Eagn ₄	Fc ₂ (Rigaut Séné)	Ga	—
- V. 76. *Bretagne*. Revue des traditions populaires, VIII (1893), s. 369; Zs. V. Volksk. X, s. 262 f.
Aa ₂ c	—	—	De ₄ fj ₁	Ebg	F (Mirlikovir)	Gad ₁	—
- V. 77. *Nordv. Frankrike*. Mélusine, Recueil de mythologie, littérature, populaire, traditions et usages, I (1877), s. 150; Zs. V. Volksk. X, s. 256.
Aa ₁ d ₁	Ba ₁ e	Cb ₂ g ₁	Dak ₂ m	Eagp ₁	F { Furti Furtaine }
{ l. Furti Furton } | Gbd ₇ | — |
|--------------------------------|-------------------|--------------------------------|--------------------|-------------------|---|------------------|---|
- V. 78. *Poitou*. L. Pineau, Les contes populaires du Poitou, Paris 1891, s. 131 f.; Zs. V. Volksk. X, s. 256.
Aa ₁ d ₁	Ba ₁ eg	Cci ₁	Db ₂ fk ₅ m	Ebgj	Fde (Racapet)	—	—
- V. 79. *Beauce*. Revue des trad. pop. XIII, s. 633; Zs. V. Volksk. X, s. 263.
Aa ₁	Ba ₃	Cdg ₂	Dbgj ₁	Eagi	Fc ₁ (Virlouvét)	Ga[c]	[Ha]
- V. 80. *Lothringen*. E. Cosquin, Contes populaires de Lorraine, Paris 1886, I, s. 268; Zs. V. Volksk. X, s. 262.
Aa ₂ d ₂	—	—	Dci ₂ j ₁	Eagkn ₄	Fc ₁ (Ropiquet)	Ga[c]d ₂ d ₆	—
- V. 81. *Pays des Basques*. W. Webster, Basque legends, London 1879, s. 56 = Mélusine I, s. 150; Zs. V. Volksk. X, s. 265.
Aa ₁ cd ₁	Ba ₁ eg	Cci ₁	De ₁ m	Ee ₄ gp ₁	F (Marie Kirikitoun)	—	—
- Hjältinnan syr.
- V. 82. *Wälschtyrol*. Chr. Schneller, Märchen und Sagen aus Wälschtyrol. Ein Beitrag zur Deutschen Sagenkunde, Innsbruck 1867, s. 158; Zs. V. Volksk. X, s. 256.
Aa ₁ d ₁	Ba ₁ efgh ₁	Cci ₁	Dacj ₂	Ebgj	F (Tarandandò)	Gad ₁	[Ha]
- Tarandandò är en reminiscens av det klassiska namngissningsmotivet i Tusen och en natts Turandot.
- V. 83. *Mantua*. J. Visentini, Fiabe Mantovane, Turin—Rom 1879, nr 22; Zs. V. Volksk. X, s. 257.
Aa ₁	Ba ₁ fgh ₁	Cci ₁	Dcj ₁	Ee ₃	F (Zorobubù)	—	[Ha]
- V. 84. *Sicilien*. L. Gonzenbach, Sicilianische Märchen, Leipzig 1870, II, s. 155, nr 184; Zs. V. Volksk. X, s. 257.
Aa ₁	Ba ₁ efgh ₁	Cb ₁ g ₂ i ₁	Defj ₁	Ee ₃ p ₂	F (Lignu di scupa)	Gd ₁	—
- V. 85. *Ungern*. W. H. Jones & L. Kropf, The Folktales of the Magyars, London 1889, s. 46 ff.; J. A. Macculloch, The childhood of fiction: a study of folktales and primitive thought, London 1905, s. 26 f.; Zs. V. Volksk. X, s. 259 f.
Aa ₁ d ₁	Ba ₁ eg	Cb ₁ g ₁	Dafj ₁	Ee ₂ gjn ₄	F (Vargaluska)	Gd ₁	Ha
- V. 86. *Ungern*. Jones & Kropf, ibidem, s. 332; Zs. V. Volksk. X, s. 260.
—	—	—	Da	Eo	F[d]e (Panczi Manczi)	—	—
- Dvärgen säges i V. 85 och V. 86 ha särskilt långt skägg.

V. 87. *Slovakiet*. A. Chodzko, Contes des paysans et des patres slaves, Paris 1864, s. 341; Zs. V. Volksk. X, s. 259.

Aa ₁ d ₁	Ba ₁ egh ₂	Cb ₁ g ₁ i ₁	Daj ₁	Ee ₃ go	Fa ₁ e { Kinka[s]ch } { Martinko }	—	[Ha]
--------------------------------	----------------------------------	---	------------------	--------------------	--	---	------

I denna variant har dvärgen stövlar av lusskinn, ett drag som även förekommer i en här icke nämnd böhmisk variant och vittnar om ett nära samband mellan denna och ovanstående slovakiska.

V. 88. *Mähren*. Zs. V. Volksk. X, s. 259 [= Fr. Stránecka, Pohádky z Moravy, Prag 1868, s. 25].

Aa ₁	Ba ₁ eg	Cag ₁	Dahj ₃	Eagjo	Fc ₁ (Tingl Tangl)	—	—
-----------------	--------------------	------------------	-------------------	-------	-------------------------------	---	---

Namnet Tingl Tangl förekommer även i den nyss åsyftade böhmiska varianten; här förefinnes uppenbarligen ett nära samband mellan böhmisk, mährisk och slovakisk tradition.

V. 89. *Mähren*. Zs. V. Volksk. X, s. 272 (= M. Václavec, Valašské pohádky a pověsti (1874) II, s. 60 f.

Agj ₁	—	—	Dej ₄	Eag	F (7 × 777)	—	—
------------------	---	---	------------------	-----	-------------	---	---

V. 90. *Böhmen*. Zs. V. Volksk. X, s. 266.

Aaj ₂	—	Cai ₂	Dafm	Eago	—	—	—
------------------	---	------------------	------	------	---	---	---

Inledningsmotiv: Fattig flicka vill bli drottning, får guldhår; brudval.

V. 91. *Polen*. [Kielce, Pinczow]. Zs. V. Volksk. X, s. 264.

Aa ₁	—	—	Dhj ₃	Ec	F { Ciacia, łacia } { Łup-cup-cup } { po drodze }	—	Hb
-----------------	---	---	------------------	----	---	---	----

Inledningsmotiv: Vadslagning.

V. 92. *Masuren*. M. Toeppen, Aberglauben aus Masuren, Königsberg 1867, s. 138; Zs. V. Volksk. X, s. 262.

Aa ₁ d ₁ e	Ba ₁ gh ₂	Cb ₁ i ₁	Dafj ₁ k ₃	Ebghjk	Fa ₃ e (Titelitori)	Gd ₆	—
----------------------------------	---------------------------------	--------------------------------	----------------------------------	--------	--------------------------------	-----------------	---

V. 93. *Litauen*. A. Schleicher, Litauische Märchen, Sprichworte, Rätsel und Lieder, Weimar 1857, s. 96; Zs. V. Volksk. X, s. 265.

Aa ₂ d ₂	—	—	De ₁ i ₂ j ₁	Eag	F (Bigutte)	Gd ₁	—
--------------------------------	---	---	---	-----	-------------	-----------------	---

Ann. I. J. Boltes och G. Polivkas stora arbete Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm, Leipzig 1913 (I, s. 490 ff.) är materialet väsentligen berikat.

Vända vi oss nu för analys först till länderna väster om Rhen, finna vi, om vi följa kartan, att skrytet över flickan (Bg) kompletteras med en bastonad (Be) för alltför stor "duktighet", och att guldspinningen (Bh₂) får träda tillbaka för enbart "flitigt" spinnande (där det är måttbestämt betecknat med Bh₁). Man spårar härvid inflytande dels från L'Héritiers år 1705 tryckta och mycket spridda version (V. 71), dels från inledningsmotivet till den närbesläktade sagan om De tre spinnerskorna eller spinnungumorna (Arne-Th. 501), återgiven redan i Basiles Pentamerone från början av 1600-talet. Både hos L'Héritier och Basile återfinnes bastonaden. Med L'Héritier ha många varianter dessutom gemensamt, att namnet, en gång nämnt, endast skall ihågkommas (Dm), icke gissas (Dj₁). Hos Basile kompletteras bastonaden (Be) och det måttbestämde spinnandet (Bh₁) med att den glupska dottern trots förbud ätit upp ett visst kvantum matvaror (Bf), medan modern inför den blivande friaren oriktigt uppger orsaken till bestraffningen vara, att "den flitiga dottern" spunnit ett visst motsvarande kvantum garn. På-

verkade härav äro främst V. 82 och V. 83 i norra Italien, V. 84 på Sicilien samt den ensamstående V. 66 i Suffolk. Även i V. 67 från Cornwall spåras visst litterärt inflytande. Övriga engelska och keltiska varianter stå de folkliga franska närmare. Det av von Sydow påstådda sambandet emellan de keltiska varianterna och V. 18 och 19 på Island är, som synes av kartan, icke tillfinnandes. V. 19 är däremot påverkad av L'Héritiers version, där den hjälpanades namn är Ricdin Ricdon och hjältinnans Rosanie, medan de i V. 19 äro *Rigdin Rigdön och Rosamunda*.³ V. 18 stammar från Danmark där typen tydligt återfinnes i en av von Sydow ej uppmärksammas variant.⁴

Vi gå nu tillbaka till de Grimmska varianterna, V. 37—39. Norr och söder om dessa har sagan i V. 22 m. fl. och V. 47 m. fl. (med resp. specialkartor) fått en från de Grimmska varianterna starkt avvikande form. Den har t. o. m. s ä g e n k a r a k t ä r: En flicka får en dvärg till friare (Aa₁h), och kan ej bli fri med mindre hon gissar hans namn (Daf₁), som hon emellertid lyckas avlyssna (Eag, Fa,de). Då hon säger namnet, försvinner dvärgen (Gad₁). — Denna typ sträcker sig i norr till Danmark (V. 13) och Norge (V. 12), delvis täckande området för den besläktade byggmästaresägnen. I något förändrad form är typen även företrädd sydostut, särskilt i Ostalperna, där vi i detta sammanhang också påträffa draget Dm (namnet skall ihågkommas såsom i V. 71). T. o. m. väster om Rhen kan typen spåras. — Men först i och genom inledningsmotivet med den skrytsamma modern (Bg) och dotterns inför friaren påstådda förmåga att spinna guld (Bh₂) får framställningen karaktär av *u n d e r s a g a*, ehuru inledningsmotivet självt snarare tillhör skämtsagan, närmast den typ, där friaren föres bakom ljuset (jfr Aarne-Th. 1450—74). Genom tillfogandet av detta inledningsmotiv tillspetsas situationen, och åhörarna måste med spänning fråga sig, om flickan skall få behålla prinsen eller tvingas att tillhöra dvärgen (Df). Trots den stora roll inledningsmotivet sålunda spelar i sagan, är det just detta motiv, som vi i de västliga varianterna sågo utbytt mot annat liknande stoff, lånat ur De tre spinnernerna. Det kan vara tvivel underkastat, huruvida vi icke med Laistner i den kortare typen böra se en ursprunglig sägen, om också von Sydow som motbevis framdragit, att vissa varianter av denna typ lånat stoff från sagan. Dessa kunna emellertid betecknas som hybrider. Vi se också att denna kortare typ tydligen levat ett självständigt liv.⁵

³ I en isländsk handskrift från 1700-talet återfinnas de franska namnen tämligen oförvanskade (Ricdin-Ricdon och Rosania).

⁴ E. T. Kristensen, *Danske Sagn*, Kbhvn 1892, I, n. 261; även n. 259 hade riktat materialet.

⁵ Med utpräglad förkärlek för det keltiska skriver von Sydow utan närmare motivering i *Nordisk kultur*, 10, Shtlm 1931, s. 228 i viss mån i strid med resultatet i *Två spinsagor*: "Båda dessa sagor är västeuropeiska och torde ha sitt ursprung på keltisk mark, där de äro mera sägenartade, men sin fulla utveckling till sagor har de fått på germanskt område."

I sin längre form har sagan vid sidan av nämnda kortare typ nått Holstein och Danmark, där dock V. 17 och V. 27 måste betraktas som litterärt påverkade, V. 17 av Grimm och V. 27 av L'Héritier med J. G. Müllers tyska edition av år 1790 som mellanhand, i vilken senare de L'Héritierska namnen Rosanie och Ricdin Ricdon ersatts med namnen Rosalien och Göbhard. I V. 27 återfinna vi nämligen namnet Gebhart. Då V. 17 är den enda variant på denna traditionsräcka, som upptar draget om guldspinningen (Bh₂, resp. Ae), har, som kartan visar, detta drag på folklig grund här icke hemortsrätt. Att den längre och kortare typen följt varandra är i och för sig icke något egendomligt. Alternativa versioner och drag följa ofta samma stråk. Förf. har vid flera tillfällen liknat folkets tradition vid ett väl tvinnat rep, vars olikfärgade trådar eller fibrer utgöras av den berättade sagan. Än träda de röda än de gröna än de vita eller svarta trådarna i dagen motsvarande sagans alternativa drag; detta förklarar, att vissa drag stundom försvinna för att sedan åter dyka upp.

I V. 38 (Hessen) sätter sig flickan på stugans tak och spinner guld (Ae). Även i vissa varianter — väster om Rhen — av sagan om De tre spinner-skorna förmärkes en tendens att låta den spinnande flickan sitta på en upphöjd, väl synlig plats. Detta drag möter oss sedan österut icke förrän i V. 92 (i Klein-Jerutten bland polackerna i Ostpreussen, således ej i Polen, som von Sydow uppgivit). Guldspinningen (Bh₂) är däremot förutom i V. 37 abcd företrädd även i V. 42 (Harz), i V. 84 (Slovakiet) samt i V. 30 (Pommern) med tydliga reminiscenser också i V. 41 (Harz) och V. 32 (Ostpreussen). V. 29 (Pommern) är litterärt påverkad av Grimm och har sålunda ingen betydelse i detta sammanhang. Om antalet varianter med guldspinning på kontinenten är förvånande litet, så förekommer draget desto oftare i Sverige och Finland, som gemensamt med V. 92 (Ostpreussen) även ha såväl namnet Titelituri som draget Dk₃ (d. s. v. att hjältinnan får ett par magiska vantar eller handskar, varigenom guldspinningen möjliggöres). Annars är det lyckobringande föremålet en trollstav, ett spinnrockshjul, en ring e. d. De magiska vantarna (Dk₃) finnas icke i V. 32, den andra ostpreussiska varianten, men väl en trollstav (Dk₂). Denna variant står å ena sidan V. 92 och de svenskfinska varianterna nära med sådana drag som B[h₂] (d. v. s. hjältinnan säges "skrapa" mossan från taket för att spinna den, jfr Ae) samt Df och Gd₃ och å den andra den L'Héritierska typen, med vilken den har Be och D[k₂]m gemensamt. Litterär påverkan från denna typ behöver emellertid här ej förutsättas. L'Héritiers variant har en gång varit folklig. Draget Df, d. v. s. bruden skall tillhöra dvärgen (icke såsom hos Grimm lämna sin förstfödda Dh), tillhör V. 92 och de svenska och finska varianterna liksom också den kortare sägenartade typen. Emellertid finnas här ytterligare tvenne jämförelseobjekt, nämligen tvenne varandra närstående varianter från Ober-

lausitz och Lettland, som von Sydow förbigått men som återfinnas där han hämtat kännedomen om sitt mesta material⁶. Båda låta hjältinnan spinna siden av halm eller mossor. Den oberlausitzka varianten har dessutom dragen Be och Daf samt Fc_1 (d. v. s. att dvärgen i sin vers säger, att hjältinnan skulle *skratta*, om hon visste, vad han hette; jfr $Ep_1 p_2$). Dragen förråda en oförtydlig förbindelse med de mera västliga varianterna. Fc_1 finnes i V. 21 a och b i Holland och Belgien, V. 80 i Lothringen, V. 79 i Beauce, V. 74 i Bretagne och V. 68 c i Wales samt dessutom i V. 88 i Mähren men ej hos L'Héritier eller dess omedelbara avläggare. Det folkliga underlaget synes här därför omisskänligt, och en stark förbindelsekedja är slagen från Frankrike till Östersjön.

Den gotländska varianten står, som bokstavs-beteckningarna å kartan visa, icke de danska, som von Sydow påstår, utan avgjort de fastlandssvenska varianterna närmast. Draget Bh_3 (d. v. s. att hjältinnan själv utger sig kunna spinna särskilt väl eller märkligt) finnes icke blott, som von Sydow framhåller, i V. 15 på Fyen. Det uppträder även i V. 42 i trakten av Harz samt dessutom i den av oss ovan nämnda lettiska varianten, för att icke nämna den gotländska varianten av De tre spinnerskorna (jfr även V. 67).

Uniformiteten mellan varianterna i Sverige och Finland är säkert delvis beroende på de många skillingtrycken (från år 1840 och senare). Ett särdrag bör emellertid kanske här framhållas. Med den ovan nämnda märkliga ostpreussiska varianten V. 92 har V. 5 i Södermanland draget Eh gemensamt (d. v. s. att namnet röjes av en fågel, av allt att döma dvärgen i fågelgestalt), och i V. 3 i Småland, som antagligen stått V. 5 nära, förmodas dvärgen av hjältinnan bära fågelnamn. Draget Eh förekommer även i V. 74 (Bretagne), medan i V. 46 (Oberpfalz) en vit duva flyger upp på dvärgens plats. Detta drag bör sammanställas med En_2 och En_4 , enligt vilka dvärgen etc. säges hoppa i, under eller kring ett träd eller från ett träd till ett annat eller kring en "enebuske" (eller som i V. 11 från den *ena* busken till den andra). Dessa drag, En_2 och En_4 , återfinnas snart sagt över sagans hela spridningsområde (i Sverige, Finland, Ungern, Nedre Österrike, Tyrolen, Picardie och Bretagne; Irland har En_3). Dvärgens namn torde en gång varit ett folkligt namn på den sägenomspunna *v i p p s t j ä r t e n* (sädesärlan, ty. Bachstelze, Wippsterz). Därav de engelska, tyska, danska och svenska namnen på Wipp- eller det likbetydande holländska Kwispel-, samt det holländska namnet på -steertje (= stjärt) och det tyska på -stiltz(chen) eller -stilt (eng. stilt, ty. stelze, såsom i Bachstelze). Även messläktet är representerat i namnen på tit- i Tyskland, England och Sverige (sv. tita, eng. tómtit = mes; jfr namnen Titeliture och Tom Tit Tot på dvärgen). Att namnet ursprungligen varit ett fågelnamn visa också Kikeriki-namnen i V. 49 och V.

⁶ Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, X (1910), s. 438.

81, namnet Zirk Zirk (av Zirken = sparvens pipande) i V. 36 samt namnet Holzrührlein (= lockfågel) i V. 33. Däremot synes den av von Sydow på onomatopoetiska grunder föreslagna trasten ej representerad.

I en tidigare undersökning har jag haft anledning formulera följande tes: "En folklig traditions ursprungsort är vanligen att söka där, varest olika grenar av samma tradition stöta samman. På en sådan ort uppstå också lätt från början alternativa versioner och varianter."⁷

Beräffande föreliggande saga synes mig trakten kring mellersta Rhen bäst motsvara innehållet i denna tes. Där ha vi både den kortare och den längre typen och strax västerut De tre spinnerskornas inledningsmotiv, norrut det samma modifierat och österut guldspinningen. I det föregående har också visats, att i sagan en stark förbindelsekedja slagits tvärs över Europa från Bretagne till Lettland samt att varianterna i Sverige och Finland höra till denna grupp. Komme nu sagan österifrån, är det hart när otänkbart att guldspinningen icke skulle ha trängt över Rhen, då så många mindre viktiga drag finnas å ömse sidor om denna flod. Det synes snarare, som om detta drag utgått från trakten av Rhen och följt en mot öster gående traditionsström. Vid en jämförelse mellan versmaterialet på ömse sidor om Rhen synes även det franska, italienska och engelska betydligt fattigare och sinsemellan mera olikartat än det tyska med sitt ständigt återkommande välmotiverade rim på "weiss—heiss", som däremot ej med framgång kunnat återges i de svenskspråkiga varianterna. I Danmark har man t. o. m. sett sig nödsakad gripa till fullständig omdiktning. Detta — jämte de danska varianternas nära släktskap med de tyska och den skarpa gränsen mot Sverige — tyder på att de söderifrån passerat den dansk-tyska språkgränsen. Det sagda ger sålunda vid handen, att *ursprungsorten*, såsom här från början förutsatts, är att söka i trakten av mellersta Rhen, och icke, såsom von Sydow hävdar, i Sverige.

Ursprungsformen för sagan synes därför stå i nära överensstämmelse med den från trakterna av mellersta Rhen stammande Grimmska versionen, dock att draget Dh (det första barnet som byte) möjligen utbytes mot Df (att bliva dvärgens maka). Senare tillsatser synas också mjölnaren (Bc₂), dvärgens båda första besök och de därför som lön erhållna klenoderna (Di₁) vara.

För bedömandet av sagans ålder, d. v. s. *ursprungstiden*, skulle bl. a. kunna framdragas, att vi inom dess ram finna ett i sagor i övrigt tämligen sällsynt drag. I V. 18 och V. 19 (Island), i V. 80 (Lothringen) och V. 74 (Bretagne) förutsättes nämligen i olika sammanhang namnets nedskrivande. Skrivkonsten är visserligen gammal, men att förutsätta den exempelvis hos en bondflicka måste vara ett ganska ungt drag. Ett villkor för att en dylik omständighet skall ha någon betydelse för bedömandet av sagan i sin helhet är emellertid,

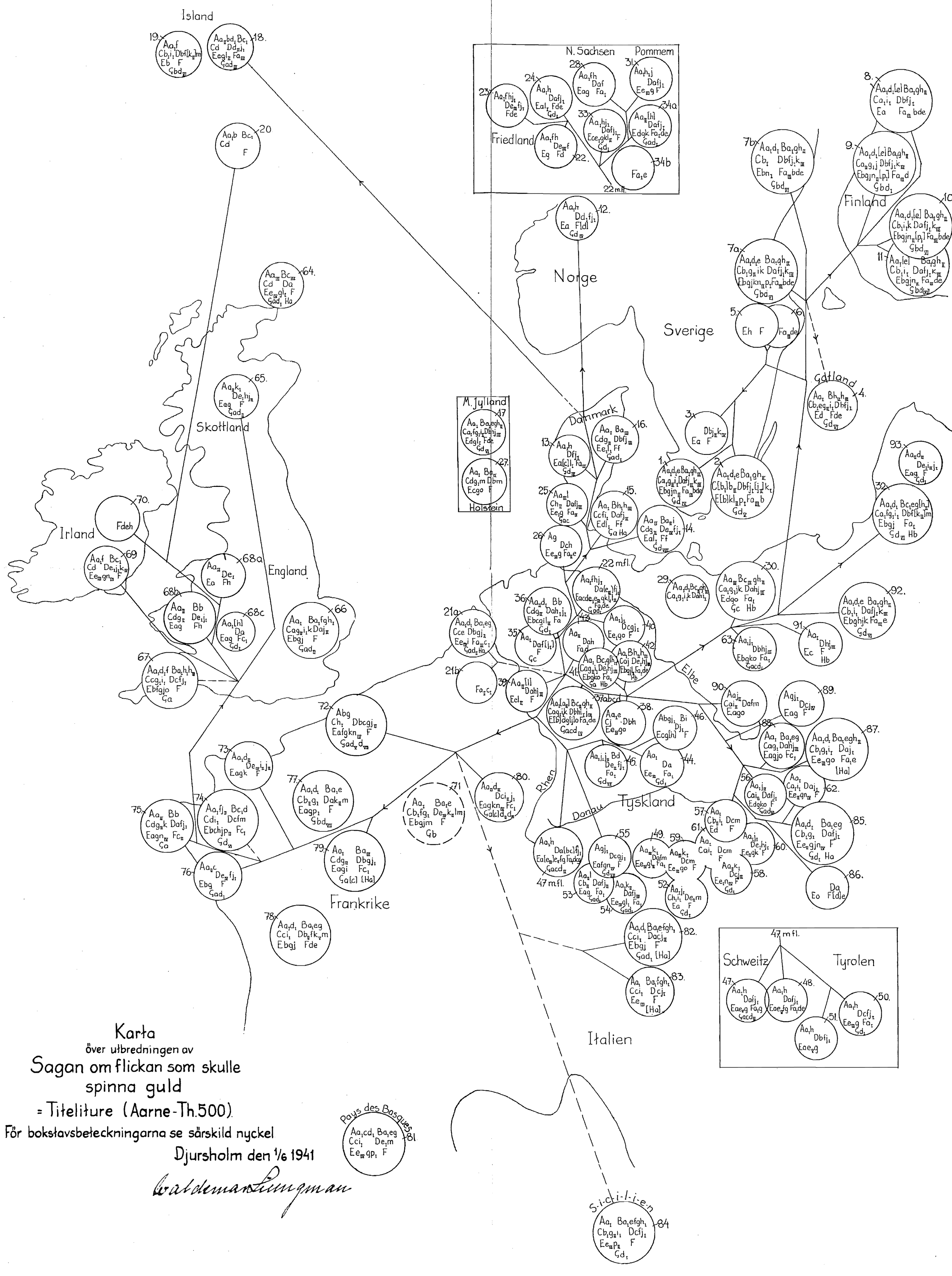
⁷ Traditionswanderungen Euphrat—Rhein, 1, s. 192.

att draget i de olika varianterna är fotat på inbördes traditionssammanhang. Detsamma gäller ett annat drag i sagan. I V. 21 a i Holland, V. 35 och V. 36 i Westfalen, V. 79 i Beauce, V. 76 i Bretagne, V. 68 a och c i Wales, V. 69 i Irland samt V. 32 i Ostpreussen och V. 1, V. 3 och V. 7 a i Sverige förutsättes, att spinningen utföres på spinnrock. Här synes ett verkligt traditionssammanhang föreligga, så mycket mer som spinnrocken i vissa fall fått sig en viss roll i sagan tilldelad. I V. 36 i Westfalen och V. 79 i Beauce är det nämligen icke blott den hjälpanandes egen röst utan även surret av ett spinnrockshjul, som förråder namnet. I V. 69 (Irland) är spinnrockshjulet även trollredskapet och detsamma synes möjligen en gång varit fallet i V. 3 (Småland). Dessutom synes det, som om hjältinnan förutsattes *sitta* instängd i ett rum, medan hon spinner; i ett fall får för linets skull endast flickans säng och spinnrocken plats i rummet (V. 32 i Ostpreussen). Vid spinning med slända spänns dock lika ofta eller kanske t. o. m. oftare *gående* än *sittande*. I vår sagas systemsaga, sagan om De tre spinnerskorna, som väl ävenledes närmar sig skämtsagan och från vilken vår saga redan vid början av sin vandring mången gång inlånat både inledningsmotiv och motivet om de tre spinnummorna, säges den ena av dessa gummor lika ofta ha stor bakdel som mycket stor fot (i 22 av 29 över hela spridningsområdet fördelade varianter). Detta tyder på att sagan i första hand icke alluderar på sländspinning eller spinning vid vevrock, utan på spinning vid spinnrock med trampa.⁸ Vevrocken är känd på kontinenten från 1200-talet, tramprocken tillhör däremot nya tiden. Då von Sydow vidare framhåller den långvariga fiendskapen mellan Danmark och Sverige som orsaken till den stora olikheten mellan de svenska och danska varianterna av sagan om Flickan, som skulle spinna guld, kan man fråga, varför icke en sådan olikhet också förefinnes mellan exempelvis de danska och svenska varianterna av den besläktade Finnsågnen. Bero olikheterna på dylik fiendskap, kunna varianterna näppeligen vara äldre än fiendskapen själv. Unionen mellan Sverige och Danmark kan väl knappast sägas ha spärat gränsen mellan de båda länderna, och i varje fall gick denna gräns först efter 1658 utmed Öresund såsom är fallet med typgränsen mellan vår sagas varianter.

⁸ En finsk variant av sagan om De tre spinnerskorna låter hjältinnan gå invid vägen och spinna på *slända* — sländan har på vissa håll använts ända in på 1800-talet — medan i samma variant en av hjälperskorna fått "stor bakdel och stora fötter av att *sitta å trampa spinnrock*".

De romerska siffrorna å motstående plansch motsvaras i texten av arabiska siffror.

Redaktionellt meddelande.

Karta
 över utbredningen av
 Sagan om flickan som skulle
 spinna guld
 = Titeliture (Aarne-Th.500)

För bokstavsbezeichnungarna se särskild nyckel
 Djursholm den 1/6 1941

Waldemar Lönnman

Pays des Basques
 Aa,cd, Ba,eg
 Cc, De,m
 Ee,qp, F

Sicilien
 Aa, Ba,efgh
 Cb,ga, Dcfj
 Ee,pa F
 Gd,

I själva verket torde också de båda sagorna, av vilka von Sydow ger sagan om De tre spinnerskorna en minimiålder av omkring 800 år och, som ovan nämnts, den här behandlade av omkring 1000 år, ha tillkommit långt senare. De torde ha diktats i samband med det nya arbetssätt, som uppstod genom uppfinnningen av tramprocken. Denna uppfanns (förmodligen av en viss Jürgen i Watenbüttel) i Braunschweig omkring 1530, alltså ej alltför långt ifrån just de trakter kring mellersta Rhen, där vi velat söka ursprungsarten för vår saga om Flickan, som skulle spinna guld. Sedan torde sagorna i viss mån följt tramprockens utbredning. Denna importerades till Sverige redan på 1500-talet och torde ha funnits där jämnsides med vevrocken.⁹

De båda sagorna torde alltså ha uppkommit omkring mitten av 1500-talet och spritt sig över Väst-, Mellan- och Nordeuropa under detta och närmast följande århundraden. Det äldsta belägget för sagan om Flickan, som skulle spinna guld, är, som redan Wilhelm Grimm framhållit, Me D'Aulnoys av 1698 i Contes des Fées (n. 19), icke såsom von Sydow uppger L'Héritiers av 1705. De båda äldsta beläggen av sagan om De tre spinnerskorna är Basiles i början av 1600-talet och Prätorius' av år 1669.

Av ovanstående framgår, att inför den här begagnade skärpta metoden de av von Sydow uppnådda resultaten, varken med hänsyn till vandringvägar, ursprungsort, ursprungsform eller ursprungstid bestått provet. Hans resultat mottogs också utan större entusiasm av de båda stora sagoforskarna Bolte och Polívka.¹⁰ Undersökningen är icke heller den enda av de den finska skolan tillhöriga, som måste undergå en revision. Men därför finnes det ingen anledning att, såsom von Sydow och vissa andra forskare gjort, bryta med denna skola och kasta ut barnet med badvattnet. Utan sådana undersökningar, som den finska skolan uppställer som mål, lär man aldrig känna en sagas innersta väsen, dess upphov och hemort, icke heller de kulturförbindelser, som givit den möjlighet att vandra från det ena folket till det andra. Varje studium av sagornas biologi och därmed sammanhängande folkpsykologi måste, om det skall vara av bestående värde, bygga på erfarenheterna från dylika rätt utförda undersökningar. Utan sådana kan icke heller i sagorna gömd folktro och folksed utnyttjas och lokaliseras. Man har invänt, att den finska skolans sagoundersökningar toge allt för mycken tid i anspråk. Det är ett dåligt argument för en vetenskapsman. Dock skulle inför det omfattande insamlingsarbete, som numera särskilt i Finland verkställts, kravet att samla och ordna allt material kunna något modifieras. Till grund för undersökningen bör emellertid så mycket material läggas att, som förf:s lärare

⁹ J. Böttiger, Svenska statens samling av vävda tapeter, Sthlm 1895, s. 43; Gerda Cederblom, i Fataburen 1909, s. 9; S. Erixon, i Nordiska museets årsbok 1933, s. 262.

¹⁰ Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm, Leipzig 1913, I, s. 498.

Erland Nordenskiöld en gång uttryckte sig beträffande sitt eget arbetsområde, undersökningarnas resultat icke böra kunna rubbas av eventuellt nytillkommande material. En med omdöme gjord gallring må därför vara tillåten. Önskvärt vore, att de unga forskarnas uppmärksamhet i högre grad än hittills bleve riktad på nödvändigheten av att dylika sagoundersökningar komma till stånd. Att därvid bokstavsbeteckningssystemet i förening med kartläggning tillämpas, synes mig också vara i hög grad påkallat. Arbetsbördan torde genom denna arbetsmetod icke bliva nämnvärt större, enär då systemet en gång uppgjorts de olika dragen äro dubbelt lätta att återfinna och överblicka. För en flitig forskare torde uppgörandet av ett dylikt system för en saga som den här behandlade, sedan själva materialet insamlats, icke taga lång tid. Genom bokstavsbeteckningssystemet med kartläggning synes mig folksagoforskningen bäst kunna bringas i överensstämmelse med och hävda sin plats i en på bred bas utförd folkkulturforskning.

Zusammenfassung

Zur Methodik der Volksmärchenforschung

Die „geographisch-historische Forschungsmethode“ der sogen. finnischen Schule, begründet von Julius und Kaarle Krohn und Antti Aarne sowie unterstützt von Axel Olrik in Dänemark und Reidar Th. Christiansen in Norwegen, hat der Volksmärchenforschung die wertvollsten Impulse gegeben. Bei Untersuchungen nach dieser Methode hat der Forscher zuerst alle vorhandenen Varianten zu dem zu untersuchenden Märchen zu sammeln und diese in geographischer und chronologischer Folge zu ordnen, vor allem unter besonderer Berücksichtigung der Sprachgebiete. Die Ursprungsform wird dadurch erreicht dass man in dem Märchen vorkommende Personen, Gegenstände, Ereignisse u. s. w. „rückwärts“ von Variante zu Variante verfolgt. Für jeden einzelnen Zug wird der ganze Variantenbestand durchgegangen. Man scheidet das Minderwertige aus und lässt nur das „Ursprüngliche“ bestehen. Die Variante, die der Ursprungsform am nächsten steht, gibt dann den Ursprungs-ort an. Die Ursprungszeit wird mit Rücksicht auf die kulturellen Bedingungen in dem Märchen und die Wanderungswege bestimmt. Es scheint indessen, als ob diese Methode, in dieser Weise angewandt, oft irre leitet. Ein Beispiel hierfür ist C. W. von Sydows Untersuchung des Märchens vom Mädchen, das Gold spinnen sollte (Titeliture. Aarne-Th. 500 und Grimm, n. 55). Von Sydow verlegt den Ursprungsort des Märchens nach Schweden, da die Ur-

sprungsform den schwedischen Varianten am nächsten stehen soll. Von Schweden hat sich das Märchen dann nach Finnland, den Ostseeprovinzen, Ostpreussen und dem westlichen Europa verbreitet. Nach Deutschland gelangte es erst nach der Verdeutschung der Ostseeküste. „Im übrigen die Wanderungen des Märchen in Deutschland zu verfolgen“, sagt von Sydow, „lässt sich kaum machen.“ Nach Frankreich, England und Sizilien wurde es durch die Eroberungszüge der Normannen geführt, und darnach nach Irland und Island. Das Mindestalter setzt von Sydow im Anschluss an die Wanderungswege auf etwa 1000 und das Höchstalter auf etwa 2000 Jahre an, da zu jener Zeit Goldfaden und Spinnen in Schweden bekannt waren.

Gegenüber dieser Art von Untersuchungen befürwortet Verf. eine Verfahrensweise mit Buchstabenbezeichnung der verschiedenen Züge und Übertragung der Buchstabengruppen auf die Karte (siehe Schlüssel zu den Buchstabenbezeichnungen = Nyckel till bokstavs-beteckningarna, S. 90 und die Karte zu S. 104). Diese Verfahrensweise hat Verf. sowohl für Märchen, Sagen, Volksweisen wie für Volksbräuche angewendet. Durch diese gewinnt man 1) eine Konkretisierung von Zügen, Begriffen und Gedankengängen, sodass Aufbau und Fugen des Märchens augenfälliger hervortreten, 2) einen besseren Überblick über die einzelnen Züge, 3) grössere Möglichkeit stark literarisch beeinflusste oder von einzelnen Fahren den überführte Varianten zu unterscheiden, 4) ein deutlicheres Aufzeigen der Neigung des Volkes zu einer mechanischen Wiedergabe des Erzählten, 5) grössere Möglichkeit die Wanderungsrichtungen des Märchens zu beurteilen, sodass der Ursprungsort *vor* und ohne Hilfe der Ursprungsform gewonnen werden kann, 6) ein besseres Bild von der Erstreckung der Kulturwege, 7) grössere Möglichkeit das Subjektive bei der Beurteilung der „Ursprünglichkeit“ gewisser Züge zu eliminieren und einer einseitigen Psychologisierung entgegenzuarbeiten.

Unter Benutzung dieser verschärften Methode, aber mit dem gleichen Material wie das von von Sydow verwandte kommt Verf. zu einem ganz entgegengesetzten Resultat wie dieser. Das Märchen ist um die Mitte des 16. Jahrhunderts in Deutschland in der Gegend am Mittelrhein im Zusammenhang mit der Erfindung des Tretrockens aufgekommen, die in Braunschweig um 1530 gemacht sein dürfte. Die Ursprungsform folgt deshalb auch am nächsten der Grimmschen Version mit einigen Modifikationen. Von der Gegend am Mittelrhein hat sich das Märchen dann *teils* nach Ostdeutschland und ungarischem und westslavischem Sprachgebiet, den Ostseeprovinzen, Schweden und Finland verbreitet, *teils* nach Dänemark, Norwegen und Island, *teils* schliesslich nach den Niederlanden, Frankreich, England, Irland sowie nach Italien und Sizilien (siehe die Karte).

Man braucht nun nicht, wie von Sydow und gewisse andere Forscher getan haben, mit der finnischen Schule zu brechen und das Kind mit dem Bade aus-

zuschütten. Ohne solche Untersuchungen, wie sie die finnische Schule als Ziel aufstellt, lernt man niemals das innerste Wesen eines Märchens, seinen Ursprung und Heimatsort kennen, und kann auch nicht der in den Märchen verborgene Volksglaube und Volkssitte ausgenutzt und lokalisiert werden. Wünschenswert wäre, dass die Aufmerksamkeit der jungen Forscher in höherem Grade als bisher auf die Notwendigkeit derartiger Märchenuntersuchungen gerichtet würde. Durch das Buchstabenbezeichnungssystem mit Kartenlegung scheint die Volksmärchenforschung am besten in Übereinstimmung mit einer auf breiter Basis ausgeführten Volkskulturforchung gebracht werden und darin ihren Platz behaupten zu können.

Olof von Dalin och tjänstefolksfrågan i Stockholm

Av *Gustaf Utterström*

I "Then swänkska Argus" 1734, n:r 10, ger Olof von Dalin en ypperlig interiör ur tjänstefolkets värld. Inledningsvis nämner Argus, att han trött på politiken vill lämna statssakerna och gå ned i undervåningen för att höra på Balzar och Elsa. Visserligen beger han sig inte gärna "i stinckande samqwäm", men ombyte förnöjer och som flertalet läsare liksom han lära vara trötta vid guldviktsord, torde de inte ogunstigt upptaga, att han sänker sig bland slöddret. Elsa, frustupiga, och Balzar, lakej, föras in på scenen. Elsa för ordet, och med en enastående talförhet utbreder hon sig över husbondfolkets snålhet mot henne både i fråga om kläder, pengar och mat, ställer som bjärt kontrast härtill förhållandena i sitt föräldrahem i Östhammar, där fadern varit skomakarålderman, och framhäver slutligen sina talanger i matlagning och marsöls-söm. Nu har hon beslutat sig för att lämna familjen till påsk och skulle inte förmås att stanna, om man så bjöde henne 100 daler. Balzar hinner inte ens inflicka, att också han tänker lämna sin husbonde till påsk, förrän hustru Brita, husets kokerska, infinner sig. "Hennes talförhet överträffar ännu Elsas och i ett förbittrat och långt yttrande, som Elsa försöker avbryta först med inställsam vänlighet men till slut med skällsord och svordomar, läser hon lagen för henne. Elsas lättja, snålhet, lögnaktighet, tjuvaktighet, fåfånga och svaghet för manfolk erhåller en synnerligen drastisk och hänsynslös skildring, och Brita förtiger icke, att Elsa trots sina böner är nesligen uppsagd. Till slut går Brita utan att ha låtit sina motståndare komma till tals. Elsa befinner sig nu i ett så utmattat tillstånd, att Balzar verkligen lyckas få tala ut och skildra sina egna vedermödor samt ta parti för Elsa." Samtalet riktar sig enligt Dalin mot "tjänstefolks dårskaper", satiren är vass men det moraliska elementet är föga framträdande — avsikten var ju inte, att samtalet skulle läsas av "slöddret" utan av det adliga och storborgerliga Stockholm.

Fredrik Böök, som ingående analyserat samtalet, berör även frågan om eventuella förebilder men avvisar tanken på sådana: skildringen vilar alltigenom på observation och autopsi, språket har stockholmsfärg och omisskännlig äkthet i uttrycken, arket har skrivits "som av en slump", skildringen var "icke konstnärlig, knappast ens anständig enligt tidens föreställningar — såsom ju Dalins urskuldande inledning visar".¹ Ingen vill väl heller förneka, att samtalet bygger på själviakttagelse, låt vara att tjänstefolksskildringar inte saknas i utländska moraliska veckoskrifter.² Som nedan skall visas ställer emellertid det samtida aktmaterialet skildringens tillkomst i ny dager, samtidigt som det närmare belyser dess verklighetshalt.

Tjänstefolksfrågan i Stockholm var aktuell redan vid frihetstidens början. Husböndernas klagomål riktade sig särskilt mot de s. k. dräng- och pigska-farna eller -skafferskorna, i regel äldre sysslolöst folk, som livnärde sig med platsförmedling. De beskylldes nästla sig in hos ungdomen, då den kom till huvudstaden för att taga tjänst, och sedan förleda den till varjehanda oarter. Dessa personer vore även orsak till de täta tjänstebytena och lönestegringarna, då de fingo rundligt betalt för platsanskaffningarna både av tjänstehjon och husbönder.³ Hos Dalin representeras typen av fru Klang. Hon är "ensam et helt Adress-Contoir, ty hon vet alt det, som skier i staden, fast hon liuger så stenarne må låssna". Efter den 6 juli 1732 skulle emellertid hennes verksamhet egentligen ha varit slut, ty då utfärdades den kungliga förordning, som gjorde adresskontoret till ensamberättigad arbetsförmedling för tjänstehjon och husbönder i Stockholm. Detta kontor torde vara Sveriges äldsta offentliga arbetsförmedling — en sådan hade dock förutsetts i § 14 av 1723 års tjänstehjonsstadga.⁴ Inrättningen hade grundats 1731 som ett privat företag av en inflyttad tysk, Albert Giese, efter mönster i Wien, Kassel och Berlin.⁵ Giese försökte sig även som publicist; till hans biografi och karakteristik har O. Sylwan förut lämnat bidrag.⁶

Liksom i de utländska mönsterföretagen var arbetsförmedlingen till en början blott en detalj i adresskontorets verksamhet. Det motarbetades för

¹ F. Böök, Romanens och prosaberättelsens historia i Sverige intill 1809, Sthlm 1907, s. 88 ff. och 127 f.

² G. Svanfeldt, *Posten 1768—1769 och dess författare. Ett litteraturhistoriskt bidrag till studiet av frihetstidens sista skede*, Uppsala 1937, s. 354.

³ Hushålds Råd, april 1734, s. 31 not. Justitiekanslerns memorial till Kungl. Maj:t den 3 februari 1732, justitiekanslersämbetets registratur. Samtliga i denna undersökning berörda arkivalier förvaras i Riksarkivet.

⁴ Årstrycket.

⁵ Se bilagorna till odat. memorial av Giese bland utskottshandlingarna riksdagen 1734, vol. 31 nr 8.

⁶ O. Sylwan, *Sveriges periodiska litteratur under frihetstidens förra del*, Lund 1892, s. 70 ff. och *Svenska pressens historia till statshöfningen 1772*, Lund 1896, s. 122 ff.

övrigt redan då ivrigt av pig- och drängskaffarna. Giese lyckades emellertid av justitiekansler Cederbielke utverka en framställning till Kungl. Maj:t,⁷ som efter att ha hört brand- och politikommissionen utfärdade det nämnda privilegiet jämte instruktion och taxa för kontoret den 6 juli 1732.⁸ Meningen var att det skulle sortera under överståthållaren, när det väl vunnit stadga; tills vidare ställdes det under justitiekanslerns överinseende. Denne skisserade i sitt underdåniga memorial en plan, enligt vilken adresskontor runt om i landets städer skulle stå i korrespondens med varandra och på så sätt göra det möjligt att snabbt överföra överflödigt arbetskraft från en landsända till en annan.

Olika intressen lågo bakom kontorets tillkomst, å ena sidan det privata förvärvsintresset, å den andra myndigheternas önskan att sanera de sociala förhållandena, förminska lösdrivarnas och inhysesshjonens antal samt hämma pig- och drängskaffarnas förmenta dåliga moraliska inflytande och icke minst att genom kontroll av arbetsmarknaden förhindra de mot legotaxan stridande lönestegringarna, som synas ha varit rätt allmänna. Den kungliga förordningen led emellertid av åtskilliga brister, företagets ledning synes inte ha varit den bästa, och allmänheten, som inte hade någon vana vid offentlig arbetsförmedling, hade även skuld i att inrättningen snart blev nästan illusorisk. Den hade också sina fiender.

Förordningen föreskrev visserligen obligatorisk registrering i kontoret av alla tjänstehjon i Stockholm, men däremot stod det husbönderna fritt att vända sig dit eller sluta avtal direkt med vederbörande. Pig- och drängskaffarna skola även strax efter att norrlandsskutorna med nykommet tjänstefolk lagt till vid Skeppsbron ha varit framme och gett sina instruktioner: "Anmäl er först i kontoret och låt anteckna orlovssedlarna där, så skaffar vi sedan plats åt er".⁹ Registreringen gick i varje fall bättre än platsförmedlingen. I åttonde entrevuen av "Förnuftigt och Nöijsamt Samtal Goda Wänner emellan om allehanda saker", en publikation, vars syfte uteslutande var att propagera för kontoret, förekomma intressanta uppgifter om dess verksamhet. En rad yrkesgrupper äro företrädde: kammartjänare, hovmästare, informatorer, inspektorer, bokhållare, skrivare, gårdsfogdar, drängfogdar, lakejer,

⁷ Justitiekanslerns ovannämnda memorial den 3 februari 1732. I Förnuftigt och Nöijsamt Samtal Goda Wänner emellan om allehanda saker, fjärde entrevuen, omtalar Giese sina bearbetningar av justitiekanslern utan att dock direkt nämna denne. Ärendets vidare gång framgår av sekreta deputationens protokollsextrakt den 10 juni 1734, i ovannämnda utskottshandlingar 1734, vol. 31 n:r 8.

⁸ Rådsprotokoll i inrikesärenden den 22 februari, den 20 juni och den 6 juli 1732. Registratur i inrikes civilärenden den 6 juli 1732. Brand- och politikommissionens skrivelser till Kungl. Maj:t. Instruktion och taxa finnas som bil. D—E till Gieses memorial, 1734 års riksdag, utskottshandlingar, vol. 31 n:r 8.

⁹ Förnuftigt och Nöijsamt Samtal, fjärde entrevuen.

taffeltäckare, snickare, jägare, trädgårdsdrängar, husdrängar, gårdsdrängar, kuskar, trädgårdsmästare, kockar, kammarjungfrur, kammarpigor, demoiseller, husjungfrur, hushållerskor, dejor, kökspigor och tvätterskor, ammor, huspigor o. a., sammanlagt 3.246 som registrerade personer.¹⁰ Kontoret hade förmedlat plats åt 104 av dessa, 1.056 uppges ha fått plats genom skaffare och skafferskor eller på annat sätt, 2.086 hade inte i kontoret angivits vara i tjänst. Den ojämförligt största yrkesgruppen är huspigorna, motsvarande siffror äro 1.898 och 65, 691, 1.142, därnäst komma husdrängarna: 241 och 6, 104, 131.

Om orsakerna till kontorets misslyckande har Giese utförligt redogjort i en förvaltningsberättelse, daterad den 2 november 1733.¹¹ Tendensen är tydlig, men i det hela är berättelsen väl dokumenterad, byggd på kontorets kopian och andra handlingar och försedd med en rad bilagor och verifikationer. Den ger en enastående åskådlig bild av "tjänstefolks dårsaker". Ett roande exempel på brott mot legotaxan ger Giese, då han uppgiver, att det ofta hänt, att den arbetssökande under olika förevändningar uttagit adressedlar till bortåt ett tiotal husbönder och sedan gått omkring för att höra, var den högsta lönen kunde fås — en annan avsikt med metoden kunde vara att skaffa plats åt en rad kamrater utan att giva kontoret någon extra ersättning. Berättelsen lämnar också situationsbilder från uppträden i kontoret, och små intervjuer av husbönderna och tjänstehjonen återgivas. De flesta, som anlitade kontoret, gjorde detta i hopp om att få arbete hos förnämt herrskap, där de hade många kamrater och litet att göra. När kontoret hade försökt förmå dem att taga tjänst hos borgare och hantverkare, hade de förklarat, att de i så fall inte behövt vända sig till kontoret och betala härför. Bryggardrängar, som man velat få att stanna inom sitt fack, hade sagt "det de omöjel. kunde med sin goda willia tråla och släpa hos sitt husbondefolk af orsak, at de ändå aldrig kunde blifwa sina egne eller komma på någon grön qvist — utan måste doch omsider se sig om efter andra lägenheter, ehuru det går på tiden, då det torde wara försent at mera kunna förkofra sig." Detta svar hade man även fått från arbetspigor. Det är samma sociala ambition som hos Balzar: "Här går jag i hans tjänst och blir bara nötet, ty jag får knapt så stor frest te studdera och fundera, som medan jag tar mig en kanna öhl."

Det var för kontorets framtid särskilt ödesdigert, att det inte kunde tillfredsställa husböndernas behov av tjänstefolk. De förra skulle själva uppsöka de hjon, varpå de i kontoret fått adress. Det var emellertid mycket vanligt, att tjänstehjonen vägrade träda i tjänst under förevändning att de redan vore engagerade, att de skulle gifta sig, fara ut på landet eller något annat svepskäl.

¹⁰ Statistiken grundar sig för tjänstefolkets del främst på orlovssedlarna. Man lägger märke till distinktionen mellan husjungfru och huspiga. Elsa var mycket angelägen om att kallas jungfru i sedeln.

¹¹ Riksdagen 1734, utskottshandlingar, vol. 31 n:r 8.

Husbönderna berättade, att en del blivit så högmodiga, "at de knapt welat swara på husböndrens giorde tillbod utan fast mera med förachtel. åtbörder bemött dem och förment at de wäl kunde få tienst utan at skynda så fort därmed eller emottaga tienster hos det husbondefolk, som måste wisa sig wara så förlägne och måne om at få tjenstefolk med mera." Bristen på arbetskraft särskilt till grövre arbeten blev så svår, att en del husbönder av borgareståndet till slut dagligen infunno sig i kontoret och uppträdde så hotfullt, att kontorets betjante sade sig frukta, "at deras verbale öfwerfallande torde med tiden stiga alt in till sielfwa reeliteten". Det gör snarast ett komiskt intryck att följa ansträngningarna från Gieses och myndigheternas sida att komma tillrätta med problemen. Giese fyllde sina pressorgan med meddelanden, förklaringar och förmaningar, offentliga kungörelser utfärdades, justitiekanslern infann sig själv i kontoret under inskrivningstiden och höll förmaningstal till de församlade tjänstehjonerna, straffen mot pig- och drängskaffare samt tjänstehjon utan laga försvar skärptes undan för undan, häktningar och införpassningar till spinnhuset hörde till ordningen för dagen.¹² Dettas klientel bestod år 1734 främst av de två nämnda grupperna "i synnerhet en hop gamla kånor — — hwilcka intet annat haft för näringsmedel än wara pigråfferskor, som förleda tjenstefolk att stjäla och hålla nederlag hos dem. Och skola ciämnerscamrarne kunna berätta, att sedan spinhuset blef inrättat en märcklig saknad förspordts på sådant folk".¹³ Omdömet jäwas till sin senare del av Giese. Slutligen indelades hela Stockholm i distrikt, och stadens uppsyningsmän fingo order att noggrant undersöka, om det funnes tjänstehjon, som ännu inte tagit tjänst eller som lagt sig inhyses. Sådana skulle åläggas genast anmäla sig i kontoret och taga tjänst vid risk att förpassas till spinnhuset. Väl infann sig till följd härav en hel del folk, men större delen utgjordes av sådana, som aldrig haft någon plats förut eller också tjänat hos förnämt herrskap — jungfrur och kammarpigor, kammartjänare och lakejer — och de kunde inte placeras, fastän de enträget fordrade detta och framhöllo, att kontoret var ansvarigt, om de av uppsyningsmännen antastades såsom inhyses personer, då de genom kontorets monopoli betagits alla andra utvägar att få städsel.¹⁴

¹² Se utom Gieses berättelse och pressorgan — Nyttigt och Nöijsamt Samtal samt annonstidningen Stockholmske Handels-Mercurius — flera memorial av justitiekanslern bland 1734 års utskottshandlingar, vol. 31 n:r 8; justitiekanslersämbetets registratur den 2 september 1732 och den 28 februari, den 9 och 19 april 1733, inrikes-civilexpeditionens registratur den 19 och 27 januari och den 14 augusti 1733, slottskansliets publikationer den 3 augusti och den 6 september 1732 och den 27 januari och den 8 september 1733 och överståthållarens publikation den 24 februari 1733. Årstrycket.

¹³ Kommerskollegii memorial den 2 november 1734 (referat av spinnhusföreståndarnas utlåtande), utskottshandlingar 1734, vol. 32 n:r 133.

¹⁴ Gieses berättelse; justitiekanslersexpeditionens diarium den 15 mars 1733; justitiekanslersämbetets registratur den 19 april 1733.

Det vore som ovan framhållits utan tvivel felaktigt att söka enda orsaken till kontorets svårigheter i pig- och drängskaffarnas propaganda eller ens i den motvilja tjänstehjonen men även husbönderna kanske inte utan skäl kunde ha mot kontoret. Alltsedan frihetstidens början hade en allmän klagan över brist på arbetskraft gjort sig gällande och föranlett en rad olika lagstiftningsåtgärder. I § 21 av ridderskapets och adelns samt §§ 24 och 85 av allmogens allmänna besvär vid 1734 års riksdag återkommo klagomålen med förnyad styrka, och synnerligen vittgående ingripanden krävdes för att hämma särskilt bristen på manskap till regementena och lantbruket. Adeln framhöll även, "at man wid laga stämmodag-föga kan få något tienstehion, som för löhn efter taxan tiena will". Ärendet remitterades till kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen för utredning, varjämte allmänna besvärdeputationen själv något senare tillsatte ett särskilt tjänstehjonsutskott.¹⁵

Adeln hade i § 21 av sina besvär även begärt, att adresskontoret i Stockholm måtte upphöra, emedan det förorsakade stor oreda i provinserna, där dylika inrättningar inte funnos. Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen samt dess förordningsutskott fick dessutom taga befattning med tre memorial angående tjänstefolksfrågan i Stockholm.¹⁶ Det första, odaterat, var av Giese, som omständligt utvecklade, hur de svårigheter, som mött kontoret, skulle avhjälpas med ständernas bistånd; det andra, daterat den 28 maj 1734 och utarbetat av häradshövding Petter Abrahamsson, bestred, att de i förordningen av den 6 juli 1732 nämnda fördelarna vunnits genom kontoret, och vände sig särskilt mot dettas monopol, som lett till brist på tjänstefolk. Inrättningen kunde möjligen kvarstå som frivillig arbetsförmedling, även om det kunde förutses, att den då skulle själv dö. Det tredje memorialet, daterat den 25 juni 1734, var från Stockholms borgerskaps samtliga elektorer, det riktade sig mot flera av de ovan nämnda missförhållandena och framhöll indignerat, att "samblingen af en myckenhet tjänstefälck wid de påbudne anmälningar på *Adresse-Contoïret* och i dess förmak gie sådant fälck under deras samtahl tillfällen till hederligt och oskyldigt huusbondefälcks *blamerande* och ett oanständigt utförande". Man hörde därför bland stadens invånare en "allmän klagan öfwer många deras sig tilldragande *insolencer*, som nogsam utwisa, att frijheten i *contraherande* emellan huusbonde- och tjänstefälck såsom i sig själf warande naturlig intet tähl något twång eller will någon slijk inrättning wara underkastad". Ett ganska märkligt uttalande mot reglementeringspolitiken redan vid denna tid. Förordningsutskottet och deputationen följde i sina

¹⁵ Allm. besvärdeputationens protokoll den 5 och 26 augusti och den 5 september 1734, utskottshandlingar, vol. 18 n:r 2, fol. 69, 273 f. och 355 f.; adelns allmänna besvär i samma vol., n:r 6.

¹⁶ Utskottshandlingar 1734, vol. 31 n:r 8.

betänkanden¹⁷ den linje, som angivits av häradshövding Abrahamsson, och deputationens lades sedan till grund för allmänna besvärdeputationens betänkande den 11 augusti 1734.¹⁸ Genom de tre högre ståndens beslut avskaffades adresskontoret som obligatorisk arbetsförmedling,¹⁹ ständernas skrivelse i ärendet utfärdades den 13 december 1734,²⁰ kungligt brev den 17 juni 1735; den 19 november samma år²¹ följde slutligen slottskansliets publikation, att var och en tillåtes utom adresskontoret själv eller genom andra lovliga medel städja sig tjänstefolk. Dettas registrering i kontoret gjordes frivilligt.²²

Elsas och Balzars dialog, som just utgör bakdanteri av husbondfolket, tilldrar sig visserligen inte i adresskontorets förmak, men att Dalin haft klagomålen över vad som passerade där i tankarna, när han skrev arket, är väl mer än troligt. Allmänheten har nog också förstått, att uppskatta — om ej realismen och det frejdiga humöret i skildringen, vilket dock synes mig troligt — så åtminstone Dalins ställning i den aktuella tjänstefolksfrågan. Hans inledande ursäkt att ha tagit upp ett så lågt ämne är endast en väl funnen inledning, i viss mån påminnande om orden i Sagan om hästen, att den tillkommit blott för att "roa barnen för en spiseld om winterqwällen", må vara att de senare orden även ha ett annat än formellt syfte.

Resumé

Olof von Dalin et la question de domestiques à Stockholm

Dans l'hebdomadaire suédois "Then swänska Argus" qui s'occupait de questions sociales et morales, Olof von Dalin, le pionnier suédois du classicisme français, donne un tableau de la vie quotidienne des domestiques sous la forme d'une conversation entre un valet, une femme de chambre et une cuisinière, conversation qui en réalisme et en force comique est sans égal dans l'ancienne littérature suédoise. Elle doit son origine à l'émoi qui agitait maîtres et domestiques en raison d'un bureau de placement qui venait d'être organisé. En 1732 on avait créé, sous le nom de l' "adresse-contoir", une entre-

¹⁷ Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens protokoll den 22 juli och den 23 augusti 1734, utskottshandlingar, vol. 29 fol. 47 ff. och 181 f.; deputationens betänkande den 20 augusti 1734, utskottshandlingar, vol. 31 n:r 36.

¹⁸ Utskottshandlingar 1734, vol. 18 n:r 11.

¹⁹ Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll från och med år 1719. D. 8, 1734:2, s. 349 f; Prästeståndets protokoll den 9 december 1734; Borgarståndets protokoll den 12 oktober 1734.

²⁰ Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll från och med år 1719, 8, 1734:2, s.

²¹ Inrikes-civilexpeditionens registratur.

²² Årstrycket.

prise moitié privée moitié sous le contrôle de l'Etat, à laquelle on avait concédé le monopole de placer les domestiques de Stockholm, qui tous furent obligés de s'y faire enregistrer. En organisant ce "contoïr" les autorités avaient en vue de diminuer le nombre des vagabonds, de réduire les gages des domestiques et de supprimer les "embaucheurs de bonnes et de valets", généralement de vieilles femmes qui gagnaient leur vie comme agents de placement et qui exerçaient, à ce qu'on disait, une influence néfaste sur leur clientèle en favorisant les changements fréquents et l'augmentation réitérée des gages. La lutte qui s'ensuivit entre, d'un côté, le "contoïr" et les autorités et les "embaucheurs" et la plupart des domestique de l'autre, finit par aggraver la manque de main-d'œuvre, assez pénible déjà à cause de la guerre de 1700—1721. En 1734 le monopole du "contoïr" fut aboli. — Les documents qui concernent le "contoïr" nous donnent beaucoup de renseignements, parfois assez amusants, sur les relations entre les domestiques et les maîtres. Ceux-ci rappelaient que tout le monde se plaignait que les domestiques, étant obligés de se rendre au "contoïr" pour s'y faire enregistrer eussent une occasion de se rencontrer et de dénigrer leurs maîtres. C'est une conversation de cette espèce que Dalin nous présente, et il la transcrit avec l'exactitude d'un phonographe. Cette conversation fut très populaire et elle a été publiée plusieurs fois en forme d'un petit pamphlet bon marché.

Älgen som busdjur — en kultur- historisk kuriositet

Kring en notis i E. M. Arndts svenska reseskildring

Av Uno Willers

Den omfattande reseskildring, i vilken Ernst Moritz Arndt redovisat sina intryck och iakttagelser från en färd genom Sverige 1803—1804, är en rik, ännu icke tillräckligt beaktad källa till dåtidens svenska kulturhistoria.¹ Skulle man emellertid från just denna synpunkt rikta en anmärkning mot arbetet, så blir det utan tvekan, att Arndt bygger sina beskrivningar av svenskt folk- och samhällsliv i stor utsträckning på för oss ännu i direkt form tillgängligt källmaterial. Hans egna iakttagelser trängas på så sätt av det omfattande stoffet något åt sidan; det har uppenbarligen varit för det skriftligt dokumenterade materialet, som han hyst den största respekten. När han refererar egna intryck, är det ofta ett eller annat kuriosum, som förmått fånga hans intresse.

När författaren sålunda giver en framställning av boskapsskötseln i Ångermanland på två och en halv sida, så dröjer han en hel sida vid en kuriositet i ordets egentliga bemärkelse, dock icke inom detta landskap. Det står ej heller i något samband med ångermanländska lokala förhållanden. Arndt diskuterar här till en början renens användning som husdjur. Därefter följer den av mig åsyftade passusen, vilken här trots sin längd må citeras in extenso, då källan icke är lättåtkomlig:

„Auch mit dem Elenn oder Elg hat man es ähnlich versucht. Man hat zahme Elenne gehabt und mit ihnen gefahren. Aber es sind fürchterliche Thiere, theils wegen ihres schnellen Laufens und Springens, theils auch wegen der Unart der Tücke und Verdrossenheit, worin sie das humane und verständige Pferd sehr übertreffen. Wenn sie von dieser Tücke ergriffen werden, so schlagen sie wie das Ren das ganze Fuhrwerk in Stücken, wären auch wohl im Stande über ihren Gebiets herzufallen, der bei ihren Hufen und ihrem Geweih sich nicht wohl befinden würde. Das Haupthindernis würde

¹ Reise durch Schweden im Jahr 1804, 1—4, Berlin 1806. Jfr härom U. Willers, Några notiser om Ernst Moritz Arndts svenska reseskildring, i Rig 1937, s. 177 ff. och där anförd litteratur.

aber immer das Laufen seyn, worin sie keine Gleichheit beobachten, sondern in ungleichen Sprüngen, zum Theil in ungeheuren Sätzen, Schlitten und Mann mit sich durch die Luft reissen. Herr Prof. Afzelius in Upsala erzählte mir von einem Bauren, der ein solches gezähmtes Elenn hatte und damit fuhr aber jedesmal, dass er es gebrauchte, bekam er von dem gewaltigen Druck der schnell bewegten Luft einen Blutsturz.”²

En av Arndts sagesmän, den ende namngivne, är en av de vid denna tid som akademiska lärare vid Uppsala universitet verkande bröderna Afzelius: språkmanen Adam A., kemisten Johan A. eller medicinaren Pehr A.

Den företeelse, som Arndt här berört, är emellertid icke någon helt isolerad företeelse. Realiserade och icke realiserade projekt att tämja älgar och taga dem i bruk som drag- eller riddjur kunna spåras långt tillbaka i tiden och dyka för övrigt då och då ännu i dag upp i pressen. Det har synts mig som om en kronologisk sammanställning av några av de belägg, som finnas rörande detta experimenterande inom boskapsskötselns område, icke skulle sakna intresse.

Redan Olaus Magnus berör i sin 1555 utgivna Historia om de nordiska folken företeelsen, väl att märka utan att sätta in det i något utilitistiskt sammanhang. Han skriver i adertonde boken på tal om älgar bl. a. följande: ”Älgkalvar, som av skickliga jägare fångats, bliva med tiden så tama, att de stundom, när törsten driver dem, dricka ut väldiga stänkor med öl, som bjudas dem vid bordet av gästerna. Men efter vilken lag sådant plägar ske, därpå svare de omätliga dryckeskämparna själva.”³ Som synes återger författaren icke upplysningen utan en viss reservation, vilken — som vi nedan skola finna — kanske icke var absolut pakallad.

I äldre framställningar, vilka senare i annat sammanhang skola anföras, förekommer ibland en uppgift, att Karl XI skulle ha använt sig av älgar som riddjur för kurirer och att han t. o. m. skulle ha planerat uppsättandet av älgberidna kavalleriregementen. Älgarnas användande som riddjur skulle dock ha förbjudits med anledning av att efterspanade förbrytare med detta fort-skaffningsmedel satt sig i säkerhet utanför landets gränser. Denna uppgift har tagits upp i en av senare upplagorna av Brehms Tierleben⁴ och på så sätt fått internationell spridning. F. Flohr har så bestämt tagit upp den i en större vetenskaplig undersökning om husdjur och herdekulturer, att han karaktäriserar den som ”eine bekannte Tatsache” och ett av flera andra återopade ”vollkommen eindeutige Belege für die Elchzucht”.⁵ För de övriga exemplen,

² A. a., 3, s. 61 f.

³ Olaus Magnus, Historia om de nordiska folken, svensk upplaga utgiven av Mikaelisgillet, 4, Uppsala 1925, s. 38.

⁴ A. Brehm, Tierleben, Die Säugetiere, 4, Leipzig 1922, s. 108 f. Passusen något utförligare, även med anförande av senare svenska exempel i Brehm, Djurens liv, 2: 2, Sthlm 1924, s. 56 f.

⁵ F. Flohr, Haustiere und Hirtenkulturen, i Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik, 1 (1930), s. 149.

Fig. 1. Tam älg, drickande ur stånka. Efter Olaus Magnus.

vilka samtliga äro hämtade ur äldre reseskildringar från Ryssland, Sibirien och de baltiska provinserna, må här blott hänvisas till Flohrs avhandling. För det anförda svenska exemplet har det icke varit oss möjligt att finna sådana belegg, att man kan instämma med författaren angående sakens entydighet. Däremot kan den härmed icke helt avvisas. Vi skola i följande översikt söka visa, att frågan inom vårt land varit föremål för ett tidvis mycket flitigt projekterande, såväl teoretiskt i lantbrukslitteraturen som i praktiken.

Det ligger i sakens natur, att det framför allt är under frihetstiden, som dessa tankar och försök kunna spåras. Ämnet förefaller vara nästan idealiskt upplagt för fysiokratiskt inriktade skriftställare.

I Stockholms weckoblad publicerades 1759 en längre anonym insändare från en i Österbotten bosatt person, vilken med utgång från vissa från nämnda landskap hämtade exempel utförligt ventilerar möjligheterna att erhålla en ersättning för hästen som dragdjur i rikets nordligare provinser. Författaren ställer sig över huvud taget skeptisk till hästens lämplighet i dessa trakter och framkastar en fråga: "Om icke högdjuret elgen wore därstädes til kiörslor tienligare, och äfwen til den ändan stode at erhållas och inrättas?" Författaren uppger sig vid ett av rikets universitet ha hört frågan belysas i en föreläsning med andragande av en del historiska exempel.⁶

Insändaren uppkallade inom kort en viss Johan Hedberg till replik i samma tidning.⁷ Med stöd av uppgifter från vice presidenten Sten Bielke, känd bl. a. som en av Vetenskapsakademiens stiftare, bestred Hedberg älgarnas lämplighet. Argumenteringen synes antyda, att rätt ingående försök med älgäm-

⁶ Stockholms weckoblad, n:r 2—4 (januari) 1759.

⁷ Ibidem, n:r 9 (den 3 mars) 1759.

jande skulle ligga bakom de negativa erfarenheterna. Det är bekant, att Bielke på sin moders gård Lövsta i Funbo socken bedrev vidlyftiga odlingsförsök med ut- och inländska foderväxter; hans experiment inom boskaps-skötselns område torde däremot vara obekanta.

En av denna tids mera kände skriftställare i lantbruksfrågor, assessorn i Kommerskollegium Carl Leuhusen (1724—1795) kom in på samma fråga i ett några år senare utgivet arbete, i vilket han bl. a. skriver: "Naturen tycks hafwa förseet hwart och ett land med den hjälp, som det nödwändigast behöfwer, torde man kunna sluta af föregående. Således tror jag at i Sverige betjäna sig af älgar til hushålds syslor, wore naturligare än med oxar och hästar. Älgen är stark och snar och har således både hästens och oxens egenskaper hos sig förenade; huruwida han är duglig till Åkerbruk, skall jag en annan gång wid hand gifwa; men at man eljest kan bruka honom til foror och körslor kan jag af förfarenhet intyga."⁸

Betydligt utförligare är en annan författare, en av frihetstidens mest utpräglade fysiokrater, Johan Fischerström. Denne betraktar frågan med en optimism, som då och då onekligen får en viss anstrykning av omedveten humor. Han klagar över att svenskarna så föga förstätt att draga nytta av älgen, vilken enligt hans förmenande ägde ett snart sagt oskattbart värde. "De orientalske folkslagen skryta af sina Elefanter och Cameler. Wi behöfwe icke sådan Djur i vårt land. Wi hafwe Elgar. De kunde skaffa oss oändelig båtnad i vårt land — — — —. Försynen har ännu icke ansedt nyttigt at gifwa mig ägodelar, men hade jag förmögenhet, skulle (ibland flera inrättningar, jag åstundade göra til mitt Fäderneslands tjänst) äfwen Elgerier blifwa inrättade. Jag skulle införskrifwa Italienska Åsne-Hingstar (les Mulets) hwilka skulle få accouplera sig med våra Norländska Elgkor. Deraf skulle blifwa et nytt och besynnerligt slag af kreatur, hwilket torde kunna skaffa oss i vår hushållning owäntade förmåner."⁹ Fischerström har emellertid icke velat inskränka sig till blott detta spörsmål. Han diskuterar även möjligheten att tämja och som husdjur utnyttja bl. a. uttrar och vargar.

Vi ha ovan funnit, att projektet vunnit beaktande även inom kretsen kring Vetenskapsakademien. Det var också i full överensstämmelse med akademiens karaktär, att frågan även inom institutionen togs upp till diskussion.

Första gången frågan, såvitt jag kunnat finna, berördes här, var då åboprotefforn Pehr Adrian Gadd 1761 tog sitt inträde i akademien med ett föredrag över klimatet i Finland och dess inflytande på landets hushållning.¹⁰ Gadd påpekade, att älgen i Finland borde kunna komma till användning som

⁸ C. Leuhusen, Tankar om de rätta och sanskyldiga medel till Sweriges wälmåga, 1, Sthlm 1761, s. 36. Om Leuhusen jfr bl. a. E. H. Thörnberg, Nationalekonomiens historia, 1, Sthlm 1924, s. 72.

⁹ J. Fischerström, Den enfaldige naturforskaren, 1, Sthlm 1769, s. 140 ff.

husdjur. Även han har uppgiften, att den i Sverige utnyttjats för postförseln. För likartade frågor ställning i akademiens äldre verksamhetsprogram må här endast hänvisas till B. Hildebrands stora monografi.¹¹

Vid akademiens sammanträde den 4 februari 1775 ägde presidiebyte rum, varför även konungen, Gustav III, var närvarande. Akademiens dagbok¹² relaterar bl. a.: "Hans Majestet ankom, då man började uppläsande af vissa deputerade utarbetade täflingsämnen till Sahlgrenske Premierne för åren 1776, 1777, 1778, 1779 och 1780, hvilka Hans Majestet i nåder och äfven K. Academien gillade, undantagandes ett enda, som på Herr Sahlgrens eller rättare dess mågs, Hr A. Alströmers trägna begäran, af Herrar Deputerade var ogärna uppfördt, neml. för den, som ville försöka at tämja älgar. Hans Majestet förklarade detta ämne med skäl för mindre tjenligt, och tillstyrkte, at man häldre skulle med Premier söka uppmuntra Häste-afvelen. Frågan om Älgarne blef derföre utesluten."

Man hör, att protokollisten halvt ursäktar akademien för att ett dylikt förslag ens kunnat bliva väckt. Den kände göteborgsköpmannen Niclas Sahlgrens intresse för saken har naturligtvis ägt sin stora betydelse med tanke på hans stora, just här berörda donation till akademien för premiering av skrifter i lanthushållningsfrågor.

Den fråga, som 1775 blivit avvisad, skulle emellertid betydligt senare återkomma i akademien. I dess handlingar för år 1819 publicerade nämligen en av akademiens ledamöter, godsägaren Isak af Darelli (1756—1834), en längre uppsats med titeln "Berättelse om elgar, hörande till dessa djurs naturalhistoria." Författaren tycks ha varit den ende, som försökt att i någon större skala sätta dessa projekt i verklighet, och i denna inlaga har han lämnat en utförlig redogörelse för dem.

Darelli var en synnerligen driftig jordbrukare, och hans egendom Vängsjöberg i Gottröra socken, Uppland, blev ett av traktens mönsterjordbruk. Under 1810-talets jordbrukskris deltog han med iver i den finanspolitiska diskussionen. Han hade även utpräglade litterära intressen och uppträdde både som översättare av ett par fransklassiska dramer och som författare till svenska skådespel. I detta sammanhang förtjänar dock främst påpekas en rad arbeten och broschyrer i frågor om boskapsskötseln. Personligen tyckes han ha varit ett stort original.¹³

Ivrig jägare hade han redan våren 1770 infångat en älgkalv, som han "sökte att uppföda med spenvarm komjolk". Den dog emellertid efter ett

¹⁰ Tal om finska klimatet och dess följder i landets hushållning hållet för Kongl. vetenskapsakademien den 14 januari 1761, Sthlm 1761, s. 28 ff.

¹¹ Kungl. svenska vetenskapsakademien, Sthlm 1939, passim.

¹² I Akademiens arkiv, Frescati.

¹³ Biografi av O. Wieselgren i Svenskt biografiskt lexikon, 10, s. 301 ff.

par veckor. Erfarenheten lärde mig då redan, att späda Elgkalfvar icke tåla Komjölken. Den är för söt och verkar utsot och döden. Getmjölken är tjenligare, emedan Geten, till natur och lefnadssätt likare Elgen, hemtar sin mästa föda ur skogen." 1794 upptog han sina försök ånyo, denna gång med större framgång. De relateras mycket utförligt, och i synnerhet uppehåller han sig vid den tydligen mycket svårlösta frågan om deras utfodring. Författaren relaterar en lång rad historiska notiser och praktiska rön i ämnet. Man får sålunda bl. a. veta, att Johan Fischerström besökt Vängsjöberg och med intresse tagit del av realiserandet av sina egna teoretiska spekulationer, samt att Darelli till Gustav IV Adolf överlämnat en tam älg, vilken till den kungliga familjens förnöjelse inlogerades i en älggård vid Drottningholm, som iordningställdt särskilt för ändamålet enligt Darellis anvisningar.

Senare under 1800-talet kom intresset för frågan ånyo att blossa upp, men nu kom den förklarligt nog icke längre att betraktas ur nyttosynpunkt utan helt som en kuriositet. Svenska jägarförbundets tidskrift innehöll under 1860- och 1870-talen i ett flertal skilda årgångar notiser eller kortare artiklar över förekomsten och användandet av tämda älgar i skilda landsdelar.¹⁴

Zusammenfassung

Der Elch als Haustier in Schweden

Der älteste Beleg für die Benutzung von Elchen als Haustieren in Schweden findet sich bei Olaus Magnus (1555). Durch Brehms "Tierleben" sind gewisse unkontrollierte schwedische Angaben über eine mehr systematische Verwendung von Elchen u. a. für die Postbeförderung im 17. Jahrhundert in die internationale Literatur gedrungen. F. Flohr, der eine Zusammenstellung diesbezüglicher Notizen gemacht hat, hat auch diese Angabe aufgenommen. In voller Übereinstimmung mit der im 18. Jahrhundert herrschenden physiokratischen Richtung steht es, wenn die Frage der Ersetzung des Pferdes durch ein einheimisches Tier ernsthaft erörtert wird. Vorläufer auf dem Gebiet der experimentellen Landwirtschaft wie z. B. J. Fischerström und C. Leuhusen haben sich ausführlich damit beschäftigt. Innerhalb der 1739 gegründeten Akademie der Wissenschaften, die in ihrer älteren Zeit eine ausgeprägt utilistische Richtung hatte, wurde das Problem wiederholte Male,

¹⁴ Det kanske mest representativa inlägget i frågan återfinnes i årg. 1865, s. 163 ff.

erstmalig 1761, erörtert. Der Verfasser zeigt, wie durch persönliches Eingreifen von König Gustav III. 1775 verhindert wurde, dass die Akademie die Frage zum Gegenstand eines Preiswettbewerbs machte. — Derjenige, der in grossem Ausmasse dieses Projekt realisiert hat, war der literarisch und praktisch interessierte Gutsbesitzer I. af Darelli, der 1819 die Frage in einer ausführlichen Eingabe zu den Akten der Akademie behandelt hat.

Vintergatan och Noaks ark

Av Karin Ekman-Danver

Hos de flesta folk går vintergatan under ett flertal olika benämningar. I det övervägande antalet fall ha namnen bildats i anslutning till vintergatans mjölkiga färg. En stor grupp av namn betecknar vintergatan som en väg. Benämningarna äro ofta lokalgeografiskt betingade med namn som Londonvägen, Kölnervägen o. s. v. I många fall har vintergatan fått namn efter viktiga vallfartsorter, t. ex. "vägen till Rom", "vägen till Santiago", "vägen till Mecka". Religiöst betingade benämningar på vintergatan förekommer överhuvudtaget i mycket stort antal. Benämningar hämtade ur gamla testamentet äro väl så vanliga som sådana ur nya testamentet.

En av de rikaste samlingar namn på vintergatan, som existerar, erbjuder en avhandling av Hermann Rotzler.¹ Bland den rikedom på sådana namn, som han anför såväl från Frankrike som från andra delar av världen, märkes även "*Noaks ark*". Rotzler säger sålunda: "So heisst im Pendjab die Milchstrasse 'Weg der Arche Noahs'."² På ett annat ställe säger han vidare: "Regenbogen und Milchstrasse werden in Sizilien als 'Arche Noahs' aufgefasst."³

Wilhelm Gundel anför benämningen Noaks ark som namn på en stjärnbild.⁴

Även i Danmark har "mælkevejen" tidigare på en del platser gått under namnet Noaks ark.⁵ Feilberg uppger "arken" som namn på vintergatan.⁶

¹ H. Rotzler, Die Benennungen der Milchstrasse im Französischen, Erlangen 1913.

² Revue des traditions populaires XXI, n. 10, Octobre 1906, Paris 1906, s. 382.

³ Biblioteca delle tradizioni, XVI, Popolari Siciliane, par Giuseppe Pitré, Palermo 1889, s. 55.

⁴ W. Gundel, Sterne und Sternbilder im Glauben des Altertums und der Neuzeit, Bonn och Leipzig 1922, s. 51. Gundel anför fyra källor, däribland Mélusine, Recueil de mythologie littéraire populaire, traditions et usages, publié par H. Gaidoz & E. Rolland, II, Paris 1884—1885, s. 32 och s. 69.

⁵ C. Molbech, Dansk Dialect-Lexicon, Kbhvn 1841. Se under ark! I andra upplagan av detta verk, tryckt 1859, är emellertid denna uppgift ej anförd.

⁶ H. F. Feilberg, Ordbog over Jyske Almuesmål, Kbhvn 1886—1904, s. 30 och s. 689. Se under ark och Noaks ark!

Detta är de enda litterära belägg för benämningen "Noaks ark" på vintergatan, som jag hitintills lyckats finna. Däremot förekommer benämningen Noaks ark rikligt i litteraturen som namn på en molnformation. Med denna folkliga benämning avses c i r r u s m o l n, spridda lätta moln av trådig struktur, av allmogen ofta kallade "faurato" (= fårull) eller baggatalg och som ofta uppträder i s. k. polarband, konvergerande mot horisonterna. Namnet Noaks ark anföres t. o. m. i Nordisk Familjebok som beteckning för dessa moln, jfr nedan fig. 1 och 2.

Denna molnbildning har av ålder spelat en mycket stor roll för den nordiska allmogen som väderleksmärke, vilket avspeglar sig i ett flertal olika talesätt. Feilberg säger i sin ordbok sålunda: "Noas ark...; när den spänder på himlen, får vi godt vejr, med mindre det blåser ind ad enden på den, thi da wælter den og giver regn; den spænder, når de strækker sig over $\frac{1}{4}$ af synskredsen; når skyerna trækker tværs over himlen, siges, att arken 'bygges'; bygges den på nordvest til sydost, betyder det godt vejr, sker det derimod fra sydvest til nordvest, betyder det dårligt vejr."⁷

Eva Wigström säger om samma företeelse följande: "I Asarum träffade jag personer, som berättade, att de sett Noaks ark på himlen. Den beskrevs som ett stort skepp, bildat av mörka moln; kölen svart, seglen ljusare, hela arken 'stor så den upptog hela himlen'. Berättaren tillade: 'Ack ja, arken — veta vi ju — var ett stort skepp!' Denna föreställning har jag aldrig påträffat i Skåne; men jag känner den från Småland. Där säger man: 'Går Noaks ark med vinden, blir det torka'."⁸

Så här uttrycker L. U. F:s⁹ meddelare i Asarum samma sak:

Under våren och sommaren, någon gång även på hösten, uppstår vid sydlig svag vind fjäderlätta, blekt ljusa moln i ofantligt långa sträckor. Tvenne långa strimmor. Egendomliga därför att de följas åt i tvenne parti. Himlen i sin helhet såväl som det smala mellanrummet kan vara blått eller grått. Andra moln förekommer icke samtidigt. Ibland ha dessa bildningar sin största utsträckning i norr och söder. Ibland öster—vester. Sjelva fenomenet kallas: "*Arken*" och om den sades: I da står arken tvärsom strömmarne, i da få vi regn. Detta sades då bildningen var ställd: öster—vester. Visade sig deremot strimmorna N till Syd, sa man: *I da står arken längs mä strömmen, i da blir de grannt.*

L. U. F. 4350, s. 19. Upptecknat av Aug. Holmberg, f. 1860 i Asarum.

⁷ Feilberg har hämtat sina uppgifter ur tidskriften Skattegraveren, som utgavs i Kolding 1884—1889 av E. T. Kristensen.

⁸ Eva Wigström, Folketro och sägner från skilda landskap, i Svenska Landsmålen VIII: 3, Sthlm 1898—1914, s. 5.

⁹ I uppsatsen användas följande förkortningar: L. U. F. (Lunds universitets folkminnesarkiv), U. L. M. A. (Landsmålsarkivet i Uppsala) och I. F. G. H. (Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs Högskola).

Det har säkerligen varit en tillfällighet, att Eva Wigström, när hon gjorde sin uppteckning från Asarum, ännu inte påträffat föreställningen i Skåne, där den är långtifrån sällsynt. I L. U. F. finnas flera uppteckningar rörande denna företeelse. En av dem lyder sålunda:

Ett väderlekstecken man brukade taga märke på var den s. k. arken, vilken bestod av en del vita molnstrimmor (s. k. faurato) högt uppe i luften, vilka samlat sig till en lång strimma. Gick denna molnstrimma från norr till söder ansågs den båda vackert väder, men gick den från öster till vester trodde man, att det blev regn. Detta kallades "arken bygger". Ännu finnes det personer, som taga väderleksmärke när arken bygger, och ibland tyckas spådomarna slå in.

L. U. F. 4407, s. 12. Skåne, Billinge. Meddelat av fru Kristina Wernberg, f. 1863 i Billinge.

Egendomligt nog kände inte heller Rietz till benämningen Noaks ark som namn på denna molnformation.⁹ Han anförde däremot från Varend efter Hyltén-Cavallius uttrycket *Noa-skeppet* med samma betydelse. Hans härledning av namnet ur Noen-Oden, även den lånad från Hyltén-Cavallius, torde dock kunna avfärdas utan vidare såsom ett misstag.

Att Noaks ark har gamla anor som väderleksmärke i vårt land, framgår redan av de litterära belägen. I en 1645 utgiven "Oeconomia" heter det sålunda: "'Om Noe Skepp synes på Himmelen och thet klyfwer sigh i stycke, thet betyder Rågn. Men om thet flyter sin koos heelt thet betyder Torcka.'" ¹⁰

1764 skriver Knut Lenaeus i sitt arbete om Delsbo följande: "Så länge Noæ Ark står om mornar eller aftnar med den ena stammen i norr och med den andra i söder, betecknar det et stadigt torr- och uppehållsväder; men vrider sig Arken någon morgon eller afton, med den ena stammen i öster, och med den andra i väster, särdeles om endera stammen då tjocknar och svartnar i moln, då är man säker, att nederbörd och våtväder icke längre utebliver".¹¹

Rotzler uppger att även de engelska sjömännen kände till Noaks ark i denna betydelse.¹² Att denna föreställning varit levande i England långt fram i våra dagar, framgår av en notis hos A. Buchan.¹³ Han berättar, att en namngiven engelsk vetenskapsman meddelat, att lantbrukarna i Berwickshire säga, att då en lång molnstrimma, vilken de ömsom kalla laxen, ömsom Noaks ark,

⁹ J. E. Rietz, Svenskt Dialektlexikon eller Ordbok över svenska allmogespråket, Lund 1867, s. 13 och s. 470. Se under arka och Noa skeppet!

¹⁰ M. Joh. Coleri *Oeconomia*, thet är Hushåldz Underwijsning. För 40 åhr sedan förswänkad af Isaaco Erics, Sthlm 1683, s. 45.

¹¹ K. Lenaeus, *Delsboa Illustrata* eller Delsbo socken i norra Hälsingland, Sthlm 1764, s. 17.

¹² A. A. s. 43. Efter Sébillot, *Légendes, croyances et superstitions de la mer*, 2, Paris 1886, s. 13.

¹³ A. Buchan, *Meteorologiens första grunder*, övers. av H. H. Hildebrandsson, Uppsala 1874, s. 238.

sträcker sig över himlen från öster till väster så betecknar detta stormigt väder. Sträcker den sig däremot från norr till söder, så är det ett förebud till vackert väder.

Dessa molnbands betydelse för den kommande väderleken har tidigt uppmärksammats och påpekats även av vetenskapsmännen. Buchan själv uttrycker saken sålunda: "Då cirrimolnen tyckas löpa tillsammans i form af en båt, så är detta endast en verkan af perspektivet och molnbanden äro i sjelfva verket parallella. När de sträcka sig från norr till söder eller rättare från NV till SO, så är lufttrycket i allmänhet i normal höjd på omgifvande trakter, och då ingen perturbation sålunda är antydd, kan man hoppas på vackert väder, men om de sträcka sig i band liggande från öster till vester, angifva de tillvaron af ett stormcentrum i SV, och vi hafva sålunda att vänta oväder."

Att spå väder efter "Noaks ark" tycks ha varit en mycket utbredd företeelse bland allmogen, t. o. m. vanligare än konsten att spå väder efter vintergatan. Man spådde på vintergatan om vintern och på Noaks ark på sommaren. Liksom man läste i "Vinterbråtan" om vintern, så läste man i Noaks ark om sommaren.

De som kunde, så spåddes det i vintergatan och Noaks skepp.

I. F. G. H. 4508, s. 31. Slädene, Västergötland.
Meddelat av Karl Olofsson, f. 1872.

Då Noaks ark synes på himlen bådär regn eller torka. Det är ännu här ett tillförlitligt märk. När han synes i nordväst, sydost blir regn, nordost och sydväst torka. Målnen ligger då i strimmor och i båge åt dessa håll. Vintergatan vänder sig efter dessa. Då ser de samma väderleksmärke i den.

I. F. G. H. 3716, s. 40. Fåglum, Västergötland. Meddelat av Johan Andersson, f. 1852.

På vintergatan kunde de se under några vissa nätter på hösten, hur vädret skulle bli under vintern. Lika många avbrott som det var, lika många godväder skulle det bli.

Man kan se på molnen hur vädret skall bli. Går det strimmor ifrån öster till väster, blir det uppehållsväder, men om strimmorna går ifrån norr till söder, så blir det regn.

I. F. G. H. 748, s. 52. Ekshärad, Värmland. Meddelat av Lars Persson, f. 1851.

Det fanns gubbar, som spådde på "bröta" (= vintergatan). Vid jultiden brukade de spå ut hur vintern skulle bli. Och på sommaren spådde de på "säva" ("små moln som gick på himmeln"). Det spåddes efter den riktning de hade eller varåt de gick.

I. F. G. H. 3336, s. 17. Ö. Emtervik, Värmland. Meddelat av Stina Persson, f. 1867.

De var ganska styva att räkna ut hur vädret skulle bli, och en del av de märkena har de i behåll än. Noaks ark kallas ett moln som brukar visa sig på eftersommaren, det är strimmigt

Fig. 1. *Cirrus radiatus* eller *Tracto-Cirrus*, polarband, s. k. Noaks ark. Lägre *Cumulus*-moln skymma delvis "arken". Efter *Atlas International des Nuages*, Paris 1932.¹⁴

och ser bra mycket ut som borden på en båt, och det är därför den kallas så. På Noaks ark brukade de se hur vädret skulle bli. Gick han ifrån öster till väster eller tvärtom så blev det uppehållsväder, men om han gick ifrån norr till söder så blev det regn, för ifrån norr till söder rinna alla strömmar.

L. U. F. 1738, s. 93. Värmland.

Man har fäst stort avseende vid arkens läge i förhållande till vattendragen på platsen. Uppgifterna härom gå ofta stick i stäv mot varandra, vilket framgår av uppteckningarna. Detta förhållande kan naturligtvis delvis vara betingat av de lokala platserna. De enskilda lokala förhållandena äro ofta avgörande för de olika meteorologiska företeelserna.

"Noaks skepp" kallas en molnbildning på himmelen av strimmor, som bilda en figur, som är bredare åt mitten och smalare åt ändarna. När den figuren ställer sig tvärsöver strömmarna här (öster till väster), så blir det torka, men ställer den sig "ännemä" (längs med) strömmarna, blir det vått. Detta gäller sommartiden.

U. L. M. A. Acc. 1415:1. Risinge, Östergötland.

¹⁴ Ett värdsamt tack frambares till statsmetereologen, filosofie doktor Tor Bergeron, som ställt bildmaterialet till förf:s förfogande.

Noabögge var strimmor längs horisonten och derom sades: "Noa eller Noak bögger på arken". Gingo strimmorna i norr och söder hette det att Noak byggde med strömmen och då hade det ingen inverkan på väderleken, men bygde han över strömmen, d. v. s. i öster och väster, då bådade det säkert rägn. Här om hette det även: "Noa bögger bro över Wättern".

U. L. M. A. 1472. Korsberga, Västergötland.

Om det syntes långa smala molnstrimmor, som gingo från öster till väster på himmeln, sade man, att Noak temrar arken över floa. Gingo de från norr till söder, sade man, att Noak temrar arken me floa. Med "floa" menade man åarna, som vanligen brukade rinna mot norr.

U. L. M. A. 6844. Dimbo, Västergötland.

Med "Noak bygger arken" uttryckte man, att molnen höllo på att samla sig, så att den molnformation uppstod, som fått namnet "Noaks ark". Det var emellertid inte endast arkens läge i förhållande till vattendragen, som var det avgörande för väderlekstyckorna. Noaks ark kallades även Noe skepp, Noaksskeppet och molnskutan. Man tänkte sig Noaks ark som ett skepp med för och akter, bord och köl, och alla dessa företeelser kunde i vissa bestämda sammanhang vara av betydelse för väderleksprognoserna, vilket framgår av följande axplock ur uppteckningarna.

"Noaks ark har vändt sig", sades när två vidt skilda, parallella smala molnstrimmor vände sig på himlen, vid ändrad vindriktning tvärt emot som de förut varit, och då troddes, efter innehållande regnväder, att väderleken även ändrade sig.

L. U. F. 439I, s. 5—6. Väsby, Skåne. Meddelat av Emil Jönsson, f. 1861 i Väsby.

"Nae noak bøgger arka, da bli dæ rægn" — d. v. s. när molnen ordna sig i långa strimmor ("båtbord"), som närma sig hvarandra i ändarne.

U. L. M. A. 109:278 f. Otterstad.

Noaks ark eller skepet är en vanlig molnbild. Molnstrimmor drar sig då tillsammans och löpa ihop i båda ändar som en båt. I regel står den ena ändan i en spets vasst uppåt, stäven, den andra är trubbigare. "Stäven" verkar som en vindflöjel. Man visste alltså, att vinden skulle komma från det väderstrecket åt vilket "stäven" var riktad, t. ex. om denna stod åt norr blev det nordlig vind, och man kunde då räkna ut, hurudant vädret skulle bli. Stod t. ex. "skeppet" från norr till söder, blev det vackert väder; var det däremot riktat från nordväst till sydost, kunde man vänta regn.

U. L. M. A. 2846. Torsö, Blekinge.

En molnbildning, som består av två molnstrimmor sträckande sig över större delen av himlavalvet och som tyckas löpa tillsammans i en spets, så att det hela får ett båtliknande utseende, kallas "Noaks ark" eller endast "arken". Man ger då akt på åt vilket håll spetsen (arkens "för") är vänd, ty åt det hållet kommer vinden att blåsa inom den närmaste tiden. Om "fören" alltså är vänd mot sydväst, blir vinden nordostlig.

U. L. M. A. 1488:1. Möja, Uppland.

Noaks ark. Noaks skep, den där molnföreteelsen som de gamla spådde väder efter. Syntes skepet med sidan vändt mot solen, blev det torka. — Sola på tvåra, blir torka i våra. — Var solen så att den sken längs skepet, blev det regn. — När skepet synes om nattetid. Sejlar Noak om natten, blir då inte brest på vatten.

U. L. M. A. 1663. Sjösås, Småland.

När molnen på himlen antaga en långsträckt formation, som sträcker sig över hela himlavalvet från horisont till horisont och som liknar ett välvt skeppsskrov, kallar man denna molnformation för "Noaks ark" (dæ æ noas ark i kvæl). Om så "arken" sträcker sig från öster till väster, så att solen går ned "i stammen", spår man, att det snart blir regn.

U. L. M. A. 2817:6. Lenhovda, Småland.

Det tyder på snart regn, när skyarne formas som en båt (Noaks ark) och når över hela himlavalvet, i norr och söder, det är i strömmarnes riktning. Och särskilt när båten rör sig i riktning mot norr, alltså mot strömmarna, men då är det ju också sydlig vind, åtminstone deruppe.

U. L. M. A. 2697:5. Jät, Småland.

Då Noach är ute med sin ark, det är då mycket högt uppe svävande skyar bildat sig i båtform, som nå över hela himmelen, och vilkens ändar äro spetsformiga vid båda horisonterna. Ibland synes endast en del av arken, ena sidan eller blott en "bräa" — bräda av båtsidan. Men vad eller hur mycket man ser av den, är den bara vänd mer för och akter i öster och väster, säges att Noak ror *över* strömmarna, då blir det vackert väder. Ror Noak i norr och söder, alltså med strömmarna, bådär det nederbörd.

U. L. M. A. 3359:1 a, s. 3. Jät, Småland.

Då långa smala moln i form av en båt sträcker sig över himlen heter det: "Noe bygger ark", vilket bådär regn inom tre dygn.

U. L. M. A. 6878, Tofta, Gotland.

Med Noaks ærk mena vi ett linsformigt moln. Stort. Ingen ser båda ändarna, men antagligen är molnbildningen linsformig. Om ærken e ret: (regn) opvike (torka), så säga de gamle men jag för min del har aldrig lyckats lura ut vilket ærken är ret eller opvike.

U. L. M. A. 8225, Bodsjö, Jämtland.

En molnformation kallades Noaks skepp. Då bildade molnen en båt. Då denna molnformation står jäms med strömmen, d. v. s. i den riktning, som traktens floder ha, blir det aldrig regn. Skär den strömmen, blir det regn från det håll, där molnformationen öppnar sig.

U. L. M. A. 2633:1. Ukna, Småland.

Dom hade märke utav "arken". Det var moln, som gick över himmeln från horisont till horisont. Såg det ut som om den liksom kantrade ut mot sjön, så sa dom att "arken tog in vattne". Då blev det regn.

U. L. M. A. 4975:28. Nordingrå, Ångermanland.

Molnskutan, kallas också skuta, molnarka, noaksark, noaksskuta. Denna molnbildning består av två molnrötter, poler, från vilka utgå molnstrimmar, som möta varandra. Det hela får formen av en båt, eller skuta som går över himlen.

Molnskutan går i riktningen nordväst—sydost *med kölen uppåt*, när den kommer till havet i öster, anser man att den stjälpes där och tager upp vatten, varefter den sedan återvänder — *med kölen mot jorden* — och när den kommer in i landet, upp mot fjällen, stjälpes den ur sig det upptagna vattnet i form av regn.

U. L. M. A. 5507. Grundsunda, Ångermanland.

Flera av dessa uppteckningar visa tydligt, hur folkfantasien skapar fram ett mytiskt händelseförlopp. Molnbildningen Noaks ark har givit upphov till en klart utformad naturmyt. Släktskapen med E. T. Kristensens uppteckningar, vilka anförs av Feilberg, är påtaglig.

Att dessa föreställningar varit gängse i Danmark framgår även av utdrag ur den danska folkloristiska litteraturen. "Arken bygges", säges i Roskilde-trakten, "naar en Mængde smaa Stribeskyer vise sig paa Himlen, hvad der ansees for at være Tegn paa Regn. Naar disse Smaaskyer drive sammen, dannes deraf Arken. — Dette gaaer ud fra den Tanke, at som Noak byggede Arken, medens Regnskyerne trak sammen, saaledes bygges endnu Arken paa Himlen, og naar den er færdig, kommer Regnen. Naar Arken paa Himlen vender i Syd og Nord, saa er det en gal Mand, der ikke tager sit Korn, hvis det er Tørt!"¹⁴

Egendomligt nog tycks icke Noaks ark ha spelat samma roll på det kontinental-europeiska fastlandet som i England och Norden. Däremot finnas såväl på tyskt- som franskspråkigt område benämningar, med vilka avses vissa bestämda molnbildningar, som anses vara av betydelse för den kommande väderleken. I Tyskland gå dessa molnbildningar under namn av "Wetterbaum", "Windbaum", "Windwurzel", "Abrahamsbaum".¹⁵ I Frankrike kallas motsvarande molnbildningar "pied de vent", "l'arbre d'Abraham", "l'arbre de Saint-Jaques", "l'arbre Maccabée", "l'arbre Jessé". Om samtliga de på franskt kulturområde gängse benämningarna gäller, att de även sporadiskt uppträda som namn på vintergatan. Det är även mycket vanligt, att vintergatan får namn efter vissa helgon, som stå i intimt samband med vädret och helt enkelt bilda en grupp av väderlekshelgon. Sådana helgon äro t. ex. S:t Bernhard, S:t Mikael, S:t Georg och S:t Blasius. Den sistnämnde har i Sverige övergått till att bliva ensam intressedominant, när det gäller vädret, på grund av association med verbet blåsa. Vintergatan går dessutom undantagsvis i Belgien även under namn av "l'Arc d'Abraham". Att med de tyska och franska benämningarna avses samma meteorologiska fenomen, cirrus-moln, som i England och Norden kallas Noaks ark, är fullt klart. Moln och vindförhållanden hänga så nära samman, att det inte är förvånansvärt, att en viss begreppsförvirring inträtt på detta område. Något egendomligare är det dock att finna, att vintergatan i många fall dragits in i detta sammanhang.

¹⁴ J. Kamp, Danske Folkeminder, Odense 1877, s. 128 och s. 345.

¹⁵ Linaeus anför även benämningen "wäderrot" på Noaks ark (a. a., s. 17).

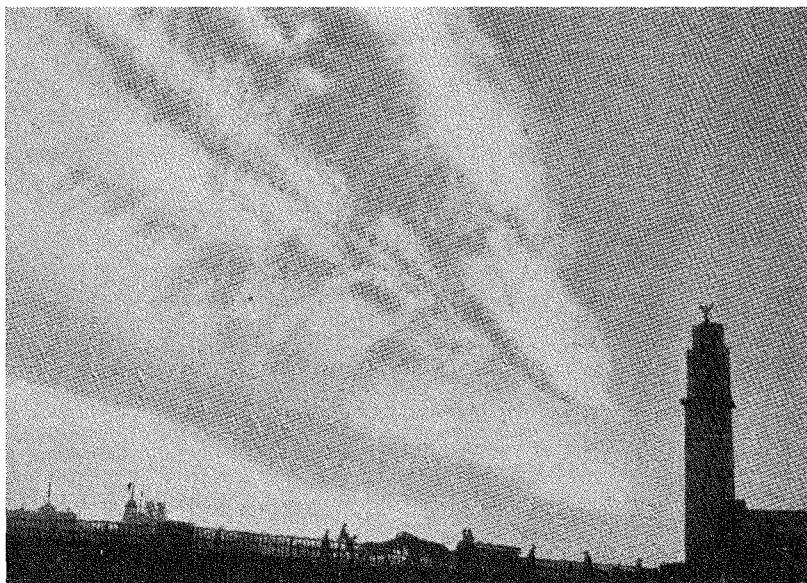

Fig. 2. "Noaks ark", i vilken polarbanden äro sammansatta av hundratals små skaftade fjädermoln. Fotografi tagen i Stockholm 1920. Efter Molnattlas, utgiven av Statens meteorologisk-hydrografiska anstalt och Det norske meteorologiske Institut, Sthlm 1920.

Rödaktiga moln ha alltid spelat stor roll vid väderleksförutsägelseerna. I kantonen Wallis i Schweiz kallas vintergatan för "nuages rouges". Att vintergatans diffusa band ofta uppfattats som en molnbildning av allmogen är klart belagt bl. a. av uppteckningar i L. U. F. Så här formulerar en av L. U. F:s bästa meddelare sin uppfattning om vad vintergatan är:

Det är väl molnen som samlar sig. De är ju på hösten som den börjar synas. Här sto en sån stor vintergata i nor i jaftes. Snögata, de är ju i vintermånaderna. De är tjocka moln. Här staur tjocka snygader, här kommer väl en hob sny. Snyvägga, sekka tjocka snyvägga i öster.

L. U. F. 6572:3. Äspinge, Skåne. Meddelat av Annette Sonesson, f. 1881. Uppteckningen är gjord 1940.

Vintergatan har av ålder av den svenska allmogen betraktats som ett tillförlitligt medel, när det gällt att förutsäga väderleken för en längre tid framåt. Endast i undantagsfall har man dock ansett sig kunna med tillhjälp av vintergatan förutsäga väderleken för hela det kommande året. Man har som regel satt gränsen vid vårfrudagen eller vid midsommar. Under sommaren, då det varit mera aktuellt att dag för dag kunna förutsäga vädret med tanke på grödan och skörden, har man i stället spått väder efter Noaks ark. Så länge

man endast rör sig på nordiskt område är det icke förenat med några svårigheter att hålla isär vintergatan och Noaks ark. Vintergatan har aldrig i Norden givit upphov till den rikedom på namn, som utmärker den i det övriga Europa. För den svenska allmogen har den kort och gott varit "vinterbröta, värgata, snögata eller stjärngata". Några andra beteckningar förekomma knappast, om man undantager Värmland och Dalsland, där den kort och gott betecknats som "broa". På kontinenten däremot förväxlas den ofta med molnbildningar, och detta ger i sin tur anledning till folketymologiska omtydningar av namnen. De franska benämningarna på "arc" kunna ju lika väl vara härledda ur latinets arcus som arca. Rotzler uppger, som nämnts, att vintergatan och regnbågen på Sicilien och i Pendjab gå under benämningen Noaks ark. Till Pendjab har beteckningen antagligen kommit med något av de stora muhammedanska erövringstågen. Att Noak är en för muhammedanerna välkänd person, framgår tydligt av koranen, där han utförligt omnämnes i flera suror. Att regnbågen i de flesta fall har uppfattats som den båge, som i Första Mosebok omtalas som tecknet på Guds förbund med Noak är självklart. Av bibelns ord framgår tydligt att härmed avses regnbågen: "Och Gud sade: 'Detta vare tecknet till det förbund, som jag gör mellan mig och eder och alla levande djur med eder härefter till evig tid: min båge har jag satt i skyn, och han skall vara tecknet till ett förbund emellan mig och jorden. Och så ofta jag drager skyar över jorden, och bågen synes i skyn, skall jag ihågkomma mitt förbund emellan mig och eder och alla levande djur av allt kött, att icke mer någon flod skall komma härefter, till att fördärva allt kött. Och bågen skall vara i skyn, att jag skall se uppå honom och ihågkomma det eviga förbundet emellan Gud och alla levande djur och allt kött, som är på jorden.' Och Gud sade till Noach: 'Detta skall vara tecknet till det förbund, som jag har upprättat emellan mig och allt kött på jorden.'" (Genesis, 9: 12—17.)

Något annorlunda ställer sig dock saken, om man tar fasta på koranens ord.¹⁵ Där omnämnes på flera ställen tecknet i skyn, men ibland äro orden formulerade så, att otvivelaktigt själva arken som sådan åsyftas härmed. I 29:e suran, v. 14, står det sålunda: "Så frälste vi honom och arkens invånare och gjorde den till ett tecken för all världen". I v. 13—15 i 54:e suran, som också handlar om Noak, uttryckes samma sak sålunda: "Och förde honom bort på en sammanfogning av plankor och spikar, som flöt inför våra ögon till lön för honom, som misskänts. Vi hava ju lämnat den till ett tecken."

Hur benämningen Noaks ark på de ovan nämnda företeelserna har upp-

¹⁵ Koranen, övers. av K. V. Zetterstéen, Sthlm 1917.

stått och spritt sig torde väl knappast ännu helt kunna utredas. De litterära källorna äro alltför få och knapphändiga, och vad som eventuellt kan finnas på arabiskt område undandraget sig i stort sett forskningens bedömande. Inte ens det nordiska materialet har ännu varit föremål för någon systematisk undersökning. Att Noaks ark som väderleksmärke spelat en mycket stor roll för allmogen såväl i Sverige och Danmark som i England är emellertid uppenbart.

Jens Lund har försökt giva en förklaring till hur cirrusmolnen kommit att kallas Noaks ark.¹⁶ Han utgår från att man under den första kristna tiden i Norden med bibelns ord om bågen i skyn har avsett dessa moln och deras inverkan på väderleken, och att präster och munkar givit denna molnbildning namnet *Arcus Noæ* (Noaks båge). Han förutsätter, att cirrusmolnen och deras inverkan på väderleken redan varit ett känt och observerat faktum. Sedermera har prästerskapet självt på grund av bristande insikter i latinet givit upphov till förväxlingen med *Arca Noæ* (Noaks ark).

Härmed må nu förhålla sig hur som helst. Otivelaktigt har dock denna molnbildning, som allmänt gått under namn av Noaks ark, såväl i Skåne som Danmark givit upphov till ett verb sv. *arka*, da. *arke*, med betydelse av något som arbetar sig upp, växer o. d. (jfr "arken bygger"!).

Även på mångahanda andra sätt har folkfantasiens tilltalats av Noak och hans ark. På 1400-talet uppfördes första måndagen efter trettondagen i Yorkshire i England, efter vad som framgår av efterlämnade räkenskaper, bl. a. ett intressant Noakspel.¹⁷ Av de bevarade räkenskaperna synes hur stort arvode, som betalats ut till Noak själv och övriga medagerande. Sålunda hade Noak uppburit 1 shilling i betalning, medan innehavaren av Gud Faders roll endast erhållit 6 pence. Även kostnaderna för arkens reparation liksom för den vagn, på vilken arken fördes omkring, äro noga angivna.

På Färöarna berättar man, att på den högsta delen av Kunoy ligger en av plankorna i Noaks ark. Musslor och snäckor ha vuxit fast på den. Säggen berättar, att personer, som i dimman gått vilse på berget, ha kommit fram till den, men ingen, som gått ut i avsikt att söka den, har någonsin sett den.¹⁸

Till sist vill jag dessutom nämna, att åtminstone i Sverige och Finland även andra företeelser än cirrusmolnen gått under benämningen Noaks ark. I

¹⁶ J. Lund, Noaks Ark, i Danske Studier 1912, s. 125 f. Filosofie kandidaten fru Maj Fossenius har haft vänligheten fästa min uppmärksamhet på denna artikel.

¹⁷ Enligt recension av Examples of printed Folklore, collected and edited by Mrs Gutch (Folk Lore Society, Vol. VI, printed abstracts Nr 8), London 1912, införd i Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, 26. Jahrgang, Berlin 1916, s. 103.

¹⁸ Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, 2. Jahrgang, Berlin 1892, s. 143. Jfr även Eva Wigström, Folkdiktning, 2, s. 125.

Västerbotten går *Aconitum septentrionale*, nordisk stormhatt, under detta namn.¹⁹ Och i Södertörn kallas *Aconitum napellus* omväxlande blå duvor och Noaks ark. Det senare namnet är enligt S. Hallquist härlett från det förra.²⁰ "Noa lät en duva flyga ut från arken". På Åland kallar man *Delphinium* för Noaks ark eller Noaks hus.²¹

Summary

The Milky Way and Noah's Ark

In most countries many different names are given to the milky way. In Pendjaub and in Sicily it is called Noah's ark. This used to be the name also at certain places in Denmark. In Denmark, however, the term designated cirrus-clouds. This has been the case also in Sweden and in England.

In Sweden both Noah's ark and the milky way have played an important part in forecasting the weather. In winter it was the milky way and in summer Noah's ark that served as a means of foretelling the weather. In some parts the form of clouds called Noah's ark has given rise to a well defined nature myth. In Germany such clouds are called "Wetterbaum", "Windbaum", "Windwurzel", "Abrahamsbaum". In the French-speaking area these kind of clouds are called "pied de vent", "l'arbre d'Abraham", "l'arbre de Saint-Jaques", "l'arbre Maccabée", "l'arbre Jessé". All the terms current in the French cultural area are also sometimes used as names for the milky way.

The milky way has also in many cases been named after certain saints, who are intimately connected with the weather and form a group of weather saints. In the Canton of Wallis in Switzerland the milky way is called "nuages rouges". In Sweden, too, the diffuse band of the milky way has been regarded as a form of cloud. In Scandinavia the milky way has never given rise to such a number of names as those used of it in the south of Europe. But from time immemorial it has played an important part in forecasting the weather. Only exceptionally, however, have people believed it was possible to forecast the weather for the whole year by means of the milky way. As a rule they regarded Lady Day or Midsummer as the limit. In summer Noah's ark was made to serve instead.

¹⁹ Västerbotten, Västerbottens läns hembygdsförenings årsbok, Umeå 1926, s. 254.

²⁰ Svenska Turistföreningens årsskrift, Sthlm 1916, s. 243.

²¹ Acta societatis pro fauna et flora Fennica, Hälsingfors 1875. Enligt excerpt i Svenska Akademiens Ordboksredaktion.

The French names containing the word *arc* may be derived from the Latin word *arcus* as well as from *arca*. Both the milky way and the rainbow are called Noah's ark. This name occurs, as has already been mentioned, also in Pendjaub, where it was probably introduced by some of the great Moham-medan conquests. Noah is frequently mentioned in the Koran. From the words of the Bible it is evident that the "bow in the cloud" is the rainbow. The terms, however, used once or twice in the Koran clearly show that it is the ark itself that is referred to. It was set up as a sign in the sky.

Also in many other ways popular imagination has been busy with Noah and his ark. There are for instance certain flowers called Noah's ark.

En guldmakare på Värmdön

Av *Bertil Hedenstierna*

Gamla arkivalier förete ofta anteckningar av mycket blandat innehåll och av helt annan art än de kamerala handlingar, bland vilka de påträffas. Mycket vanliga i exempelvis 1600-talets redovisningslängder äro mer eller mindre innehållsrika marginalnotiser, som stundom kunna ge små glimtar av den enskildes levnadsomständigheter eller blotta privata tragedier av olika slag. Större intresse erbjuda emellertid mera utförliga handlingar, som av allt att döma endast av misstag eller slump blivit bevarade och just därigenom kunna lämna inblickar i de samtida förhållandena.

I en under serien Topographica, Värmdö socken, i Riksarkivet insorterad bunt (n:r 468—9) av 1600-tals-akter påträffas sålunda en högst alldaglig räkenskapskladd från åren 1658—1664. Den innehåller diverse anteckningar om en "herr Erichs hemman i Eflinge". Det finns två byar med detta namn i Värmdö socken, den ena belägen på Ingarö vid Säbyviken, den andra på Värmdö, ungefär en kvarts mil sydost om kyrkan, och det är förmodligen den sistnämnda det gäller. Räkenskaperna ifråga upptaga endast summariska översikter av årens debet och kredit men synas ej ha avslutats, och boken är som helhet av ringa intresse. Den som flyktigt bläddrar genom den är därför snart benägen att lägga den åt sidan som en tämligen värdelös handling, särskilt som flertalet sidor i boken äro blanka. På de sista bladen påträffas emellertid några slarvigt uppställda noteringar, som egendomligt nog skrivits bakifrån med boken upp- och nedvänd. Man skulle nästan kunna tro, att skrivaren suttit och plitit med de triviala räkenskaperna för att sedan i något obehagligt ögonblick, när ingen granskande förman fanns tillstädes, vända om boken och ägna sig åt de vida mer intressanta anteckningarna på bokens slutsidor. De handla nämligen om guldmakeri och innehålla bland annat några anvisningar för denna under gångna tider så lockande och mer eller mindre hemligt utövade vetenskap. Emellertid synas de alkemistiska uppteckningarna vara gjorda ett trettiotal år senare än räkenskaperna. Det är därför troligare, att den okände guldmakaren helt enkelt begagnat gårdens gamla räkenskapsböcker som annotationsbok vid sina experiment.

Vem denne alkemist var, kan man tyvärr ej avgöra, enär anteckningarna ej lämna några upplysningar därvidlag. Man kan ej heller med ledning av gårdsnamnet spåra den okände, ty såväl mantalslängder som jordeböcker saknas från denna tid. Förmodligen var det någon herreman, som på sin gård bedrev dessa magiska konster, i likhet med Viktor Rydbergs romanfigur Drake i "Fribytaren på Östersjön". Flera av 1600-talets förnäma herrar ha säkerligen hemfallit åt samtidens ockulta vetenskaper trots sin för övrigt höga bildning och förfinade kultur. Guldmakaren på Eflinge synes till och med ha haft förbindelser med konungen, ty på ett ställe säges, att denne lämnat 6000 riksdaler för att inköpa sand från Holland. Enligt reduktionskommisionens längder skulle Eflinge på 1680-talet ha innehaft av två bröder Blixencrona, och det är tänkbart, att någon av dem är identisk med den okände guldmakaren.

Ifrågavarande alkemistiska anteckningar i Eflinge räkenskapsbok äro ej systematiskt förda utan förefalla mera ha karaktären av dels preliminära beräkningar av kostnaderna för apparater och material, dels anvisningar och recept av mestadels mycket kortfattat innehåll, vartill fogats några iakttagelser från redan utförda experiment. Vanligen voro alkemistiska skrifter oläsbara för de i konsten ej invigda, ty det hörde så att säga till yrket att skriva så svårförståeligt som möjligt. Medeltidens alkemister begagnade nästan uteslutande allsköns obegripliga termer i sina skrifter. Den berömde kemisten Paracelsus, som sades känna till det guldbildande elexiret, talar sålunda om den "röda liljan", när han menar guld. Kviksilver kallar han "vita liljan", svavel heter "röda lejonet" o. s. v. Destillations- och sublimeringsapparater erhöilo det nästan romantiska namnet "brudgemaket", kanske antydande den intima förening de olika kemikalierna där ingingo.¹ Man tillgrep till och med ordlekar och anagram för att förvillla de okunniga. Ett par uns "lura nope cum urbe" ger ingen begriplig mening, men med omkastade bokstäver läser den invigde "carbonum pulvere", d. v. s. kolpulver, och lagar sin blandning därefter.

Något sådant hemlighetsmakeri synes man emellertid ej ha eftersträvat på Eflinge, men anteckningarna äro likväl svåra att förstå på grund av deras orediga uppställning. De första sidorna upptaga olika uträkningar om silvervikten i mynten och blotta därvid en rätt egendomlig manipulation med rikets mynt. Man kan steg för steg följa skribentens resonemang: "1 Rd väger $2 \frac{3}{16}$ lod och holler 14 lödig 1 $\frac{1}{2}$ grain fijnt [= silver]². a 4 pro Cento eller

¹ G. Bugge, Das Buch der grossen Chemiker, 1, Berlin 1929, s. 95.

² Lod som silvervikt = $\frac{1}{16}$ av en lödig mark = 13,2 gram. Varje sådant lod delades vid exaktare finhetsbestämningar i 18 gran. Silverdalern skulle vara drygt 14-lödig, d. v. s. innehålla rent silver till $\frac{14}{16}$ av sin vikt.

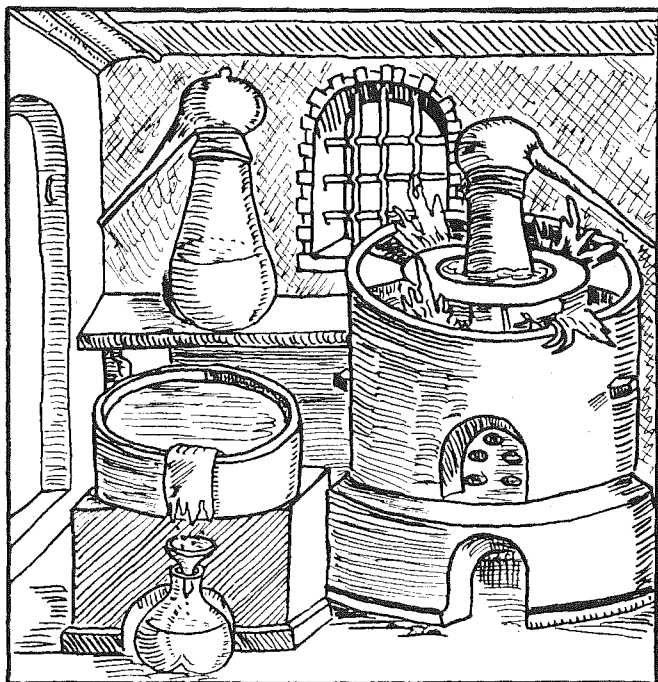

Fig. 1. Apparat för destillation och sublimering från 1500-talet.
Efter Bugge, *Das Buch der grossen Chemiker*.

25 dr koppar kan man växla 100 Rdr som gör 625 dr koppar", skriver han först.

En riksdaler av rent silver, alltså 16-lödigt eller noga uttryckt av 288 gran, existerade ej, och av den 14-lödiga $1\frac{1}{2}$ gran var sålunda endast $\frac{253,5}{288}$ rent silver. Vikten av 100 riksdaler "wedh lodh $2\frac{3}{16}$ " uträknas så till $218\frac{3}{4}$ lod. "Giör altså 100 Rd eller $218\frac{3}{4}$ lodh à 14 lod [= lödigt] $1\frac{1}{2}$ grain, tillsammans grain $55\ 321\frac{3}{4}$ fijnt", d. v. s. 100 riksdaler skulle innehålla så stor halt rent silver. För att få reda på hur många lod rent silver de 100 riksdalerna slutligen innehöllo, skulle man rätteligen dividera med 288, då ju 288 gran var liktydigt med 16-lödigt silver. Emellertid var det dåtida kemiska förfarandet att skilja ut silvret ej fulländat, ty det noteras, att "utij utskedningen blif:r fijnt allenast till 15 lod 15 grain som är 285 grain, altså när $55\ 321\frac{3}{4}$ blifwa divid. med 285 [erhålles som] facit efter utbränningen $194\frac{11}{285}$ lodh". Så rent silver angives kunna säljas för ej mindre än $13\frac{1}{2}$ marker kopparmynt pr lod, vilket gör för hela partiet $2619\frac{1}{2}$ marker koppar eller räknat i daler $654\frac{7}{8}$ daler koppar. Men de 100 riksdalerna hade ju ursprungligen tillväxlats för 625 daler koppar, varför man finner, att vederbörande

genom här skildrade åtgärder gjort en ren vinst på 29 $\frac{7}{8}$ daler, vilket även uträknats i en subtraktion nederst på sidan.

Det synes, som om denna lyckade affär lockat den okände kemisten till nya försök i samma stil, och nu börjar han även laborera med guld och bly. Det sistnämnda tyder nog på alkemistiska konster, och följande uppställning visar hans noggrant bokförda inkomster av arbetet. Av dessa noteringar framgår ej, hur själva proceduren utförts, men experimenten synas mest ha gått ut på att förbättra eller dryga ut en inköpt mängd ädel metall. — De anvisningar, som sedan meddelas, gälla ej denna gren av verksamheten utan mer allmänna försök.

Meitens förslag.

Debet	Credit
10 mkr utbrent silfwer som köpes till det dyresta a 3 d 4 öre lodet, gör för 10 m ^r a 50 dr	sellies i stellet för 10 mr rena 9 mr och beräknas till det ringesta prijs à 54 d och gör altså för 9 mr
500:—	486:—
der till hörer $\frac{1}{2}$ lb bly a 3 d lb:dt	gullet som der af sälies blir 7 Ducater a 12 d 16 öre
1: 16	90:—
2 T:r Kouhl	576:—
1: 5	
skedwatn 10 lb hwar halfpartn kommer till goda och beräknas för 5 lb a 1 d 8 öre	Extra kommer
6: 8	1 lb Test a
508: 29	9:—
	efterskiölning
	6:—
	15:—
Köpes different Guld som föllier	der emot igän at bekomma
10 Dukater a 10 dr	38 Ducater a 14 d
100:—	512
10 dukater a 11 dr	4 $\frac{1}{2}$ Ducat a 10 d
110:—	45
10 ducater a 12 dr	1 Dito
120:—	9
10 ducater a 12: 8	566
122: 16	
10 Cronor a 9 d	på slagar lön a 4 ör
90	på Ducater gör 38
omkostnad 542: 16	4: 24
	570: 24
1 $\frac{1}{2}$ lb Spiessglas a 3 d	
1: 4	
1 faes delar a 9 ör	
: 9	
1 T:a Kouhl	
: 18 $\frac{1}{2}$	
för tillhörige sacker	
: 8 $\frac{1}{2}$	
2: 8	
544: 24	
130 lod a 10 m 4 ör beelöper till det minsta	100 lod der emot säljes at en Guldsmed minst a 13 $\frac{1}{2}$ m
341: 8	337: 16
1 T:a Kouhl 18 $\frac{1}{2}$ degel 9	uth igän 26 $\frac{1}{2}$ lod à 10 $\frac{1}{2}$ m
1: 3 $\frac{1}{2}$	69: 18
vijnsten och salt 3 kest 5 gull 30	407: 2
qwicksilfwer —: 24 allehanda 24	
1: 16	
378: 30 $\frac{1}{2}$	

Debet	Credit
100 lod utom hues a 10 dr/2 lod 262: 16	100 lod förgylt betalar een Guld-
arbetslön a 8 öre lodet 25:—	smed a 13½ mr 337: 16
Stempelpenningar 7	
gull 25:— för qwicksilfwer 24 25: 24	
315: 15	
100 Rd a 5 pro Cento 630:—	12 mr a 55 d 660:—
508: 29	576
544: 24	570: 24
378: 30½	407: 2
313: 15	337: 16
630	660
2376: 2½	2551: 10
Blijf:r till vinst i een väckas	
tijd 175: 7½	
2551: 10	

Guldmakaren hade troligen framgång i sitt arbete, ty vid nästa i boken antecknade försök hade han riskerat material och ädla metaller till ett värde av 2000 daler på en enda gång. Bland gjorda inköp märkas tvenne saltkar för 155 daler, tillsammans vägande nära 50 lod, d. v. s. omkring 650 gram, vidare över hundra speciedaler och för 200 daler karoliner — silvermynt om 1, 2, 4 eller 8 mark.

Största intresset tilldrager sig emellertid en följande uppgift om tidpunkten för detta försök. Det står nämligen antecknat, att "1695 d. 7 Aug insatte Meint i Testen..." Även följande dagar synes arbetet ha bedrivits, ty den 9 augusti har en del viktiga rön noterats. Av de följande sidorna får man för övrigt en aning om hur experimenten tillgick, varför det kan vara lämpligt att anföra valda delar för att i någon mån åskådliggöra guldmakarens arrangemang och tillvägagångssätt.

Först beskrivas tillrustningarna för själva smältningen: "Till Testen³ tages aska som är wähl lutat at ingen skarpheet är meer uti, hwilken kastas hårt in uti ringen, öfwanpå insichtas gransichtat [= fin-] bränt been, och bultas wähl hårt till;". Med ringen, som här omtalas, avses förmodligen en skål — även kallad kapell — som invändigt var klädd med ben- eller träaska och i vilken metallerna lågo under upphettningen. Hur denna tillgick får man även veta: "Ungnen muras ikring, 5 hvarff Tegelsteen högt, och järnpläten sättes inunder 3 st. små Tegelstenar öfr ringen. Kohlen öfwerst på och lijtet ved som glödgas till des Testen blijf:r wähl heet och rööd. Sedan smältes först

³ D. v. s. provet eller avdrivningen, den process, varigenom guld och silver skiljes ut.

något bly, och då sättes silffret småningom ljttet i sänder in, när det steelnar sättes in då och då ljttet bly, och continueras här med till dess all röök och ollia är aldeles borta, observeras at intet mera sätties in än Testen kan draga bly och koppar till sig, när han intet kan draga mera så gifwer sig silffret op wijd breddarne, ollian förtärer stracks järnet så at det fräter bort när man låter det der inuti, till proof om det är fijnt stickes kalt järn in, fastnar det der på så sijr man om det är fijnt”.

En del praktiska anvisningar noterades i samband med nya smältningar ett par dagar senare.

”D. 9 Augusti wijd smältningen observerades

1. Aska tages wijd bloket på Munkelägr⁴ hwilken sedan wähl luhtas och brukas.”

Det sist anförda med anskaffning av särskild aska från någon för ändamålet tydligen lämpad plats, kanhända en galgbacke eller kyrkogård, kan nästan anses tyda på verklig magi med besvärjelser och andra ockulta bruk.

Att arbetet ej var utan sina risker, framgår bland annat av punkt två, där man noga varnas för ”at intet silf lägges in i Testen som är iholigt och intet hål på, ty det gifwer ut stort skått och kan förderfwa den som står hoos och förskingra altsammans”. Vid ihåliga silverpjäser måste nämligen den upphettade luften i hålrummen komma spränga godset, vilket kunde ske nog så våldsamt.

Övriga anvisningar voro av mer praktisk art: ”3. när Guld är ibland så löpa inga Tornar upp. — 4. Till Capellet⁵ tages wähl sightat utbränt been, lutlägges, sedan det sunkit hälles det öfwersta af in i annat wattn, hwilket när det är sunkit kallas och brukas.”

Utskedningen av den ädla metallen, d. v. s. den kemiska behandling, varigenom det rena silvret eller guld⁶ utvanns, utfördes med skedvatten, som bereddades enligt nedanstående recept:

”8 lb saltpetter 12 d:o victril distilleras till skedwatn, och blijr 8 m skedwatn der af och 12 m Caput mortuis. En mark skedwatn är nog till at skeda en mark silfwer med”. Av vad vi ovan sett, kunde dessutom en del av skedvattnet brukas flera gånger.

Själva utskedningen tillgick så, att ”i kiölniska pottor inlättes sönderskrodat silfret, slås skedwatnet der på och sättes på sand i Grytorne, där på sättes glasflaskan å ända.⁶ När utrökt är hälles af i glaas eller andra kiölniska

⁴ Kungsholmen.

⁵ Angående detta ord se ovan s. 141.

⁶ Glaskolvarna upphettades tydligen i het sand för att ej komma i direkt beröring med elden; å fig. 1 synes den högra kolven emellertid stå i ett vattenbad men detta kan mycket väl tänkas utbytt mot sand.

pottor och slås annat skedwatn på igän till des alt silfret är utarbetat och då finnes gullet på bottn."

Genom ovan beskrivna procedur utvanns sålunda gullet, medan silvret löstes i skedvattnet. Närmare anvisningar, hur sedan silvret skulle tillvaratagas, lämnas även, om vi läsa vidare i anteckningarna:

[För] "at fälla av silfret från skedwatnet så öses in uti een kopparkettill, wijd gjord, slås watn dertill så mycket som skedwattn, sedan det har kastat opp och swalats öses af igenom en lärftzpossa och wattnet kokas på nytt igän tillijka med mera tillslagit silfwerwattn, och sedan det åter på samma sät har kokat slås det äfwen så uti påssan, och då kokas wattn aff utan tillagt silf:watn till dess at alt silfret är afhält".

För att kontrollera, att allt silvret utvunnits, "proberas med lijtet salt, granstött, i lijtet watn smält och ihält — blif:r det [=skedvattnet] hwit der af, så är ännu silf:r der udi."

Det var troligen en noggrann herre, som utförde dessa experiment, ty han förmanar vidare, att man skall bruka en borste "till at få silfret wähl ifrån Kopparrannan", och anger även den lämpligaste metoden för att torka silvret: "Sedan wattnet är utur possan afrunnit och uttryckt giöres bollar af silfret, hwilka Torkas på een järnskolla eller skåhl, med glödeld rundt ikring, så at de blifwa wähl Torra inan de sättias in på Testen."

Som ovan framkommit, tycks guldmakaren på Eflinge ej direkt ha sysslat med att söka efter "den vises sten", det underbara elixir, som skulle förvandla bly till guld eller förläna ständig hälsa och ungdom. Det finns inget, som tyder på den sortens verksamhet. Klart är emellertid, att han i något avseende fuskade med myntet och framställningen av guld och silver. Studera vi det s. k. Meitens förslag, ovan s. 140, framgår att han av 10 mark silverskrot och $\frac{1}{2}$ skålpund bly efter tjänlig behandling säljer 9 mark rent silver och guld för 7 dukater eller efter vikt räknat omkring $1\frac{3}{4}$ lod. Förtjänsten den gången synes uppgå till nära 70 daler. Av allt att döma slogos även mynt, ty det talas längre ned på samma sida om "slagarlön a 4 öre på Ducater gör 38... 4:24".

Guldmakarens mer eller mindre ljusskygga verksamhet tycks ha renderat honom en vinst på omkring 175 daler på en vecka, enligt vad den gjorda hopsummeringen visar. För att erhålla någon jämförelse kan nämnas, att vid denna tid kostade en tunna strömming 8 daler och en tunna råg 4 à 5 daler.

För övrigt tycks denne experimentellt intresserade Värmdöbo ha varit en mångfrestare, som även prövade andra och kanske hederligare grenar av dåtida forskarverksamhet. Bland de sista anteckningarna finnas även några rader, som ange hur man lämpligen byggde en ugn för saltsjudning. Denna verksamhet uppmuntrades som bekant livligt under denna tid, och kronan hade särskilt tidigare varit allvarligt intresserad av att söka åstadkomma en

inhemsk saltframställning. Bland annat anlades och brukades saltsjuderier på Muskö längre söderut i Stockholms skärgård, där man tillgodogjorde sig saltet i havsvattnet.⁷

I guldmakarens anteckningar läsa vi om ugnens konstruktion, att man murade in "een låg och mycket wijd panna at det kan gå många Tunor uti, på den ena sijdan muras een Ungn så stor som Wedeträdz längd med håål mit uppå jäm wijd nedersta bottn på pannan, opp wijd ofwersta brädden på den andra sijdan om pannan muras et hål som kan med läck täppas till när man vill till at moderera Elden at den ike blijfr för starck".

Som synes en enkel och användbar konstruktion och även om skärgårdens bräckta vatten i Eflinges närhet voro mindre lämpade för saltframställning, visar i alla fall detta försök, att viljan var god hos vår okände man att i enlighet med samtidens anda pröva varje möjlighet till egen hushållning för riket.

Kanske vi misskänt denne guldmakare på Eflinge, kanske skedde hans experiment ej av snikenhet eller i brottslig avsikt utan under sökande efter sanning och vetenskaplig klarhet. Vem han var lära vi ej kunna spåra upp, men även om han är okänd, ger dock han själv och hans verksamhet en glimt av 1600-talets mångsidiga kulturhistoria, sådan den kan blottas av några bortglömda, dammiga arkivalier.

Zusammenfassung

Ein Goldmacher in der Gegend von Stockholm

In einem alten Rechnungsbuch (Riksarkivet, Stockholm) für den Hof Eflinge auf Värmdö, Stockholms Län, finden sich einige Aufzeichnungen aus den neunziger Jahren des 17. Jahrhunderts, die auf Goldmacherei hindeuten oder zumindest auf Umschmelzungen von Silber oder Münzen des Reiches in der Absicht dem Ausüben einen kleineren Verdienst zu verschaffen. Wer der Goldmacher war, hat nicht ermittelt werden können, aber wahrscheinlich war es ein dort ansässiger Adliger. Zuerst wird über ein Experiment mit Reichstalern berichtet, deren Silber umgeschmolzen und mit einem gewissen Gewinn verkauft wurde. In Form eines ziemlich ausführlichen Kassabuches wird darnach eine ökonomische Übersicht über eine Anzahl anderer Experimente in der Zeit von einer Woche mitgeteilt, die in einem

⁷ Handlingar rörande Sveriges historia, 4:e serien. Kammarkollegii protokoll, 2, s. 18, 144, 347 och 372.

sechs mal so grossen Gewinn resultierten. Wie die Versuche vor sich gingen wird in Kürze besprochen, ebenso in einigen Zeilen das Verfahren mit Chemikalien und Apparaten, z. Bsp. wie der Ofen für das Schmelzen aufgemauert wird. Gemachte Erfahrungen und Beobachtungen während des Verlaufs der Experimente sind gleichfalls notiert worden; besonders wird das Ausscheiden der edlen Metalle behandelt. Schliesslich wird die Konstruktion eines Ofens für Salzsieden beschrieben, was beweist, dass der Goldmacher auch an anderen Zweigen der damaligen Forscherwirksamkeit als der Alchemie interessiert war.

Ett medeltida gilleshus i Arboga

Av *Bengt Söderberg*

I Arboga finnas 8 någorlunda bevarade medeltida stenhus. Bland dessa intages främsta platsen av en tegelbyggnad i hörnet av Nygatan och Baggens gränd. På grund av ett för icke länge sedan framkastat projekt på en ur antikvarisk synpunkt synnerligen ödesdiger ombyggnad har detta hus nu fått aktualitet, och en undersökning av dess ursprungliga karaktär och ändamål har företagits. Resultatet av denna undersökning, som skett i samband med inventering av stadens medeltida byggnadsminnen 1939 och som på grund av förhållandena tyvärr icke kunnat göras så djupgående som önskvärt varit, har det syns mig lämpligt att framlägga för att åtminstone bringa en kulturhistoriskt intressant fråga till diskussion.

Först en beskrivning av byggnaden. Huset består av källare och två våningar.¹ Källaren är byggnadens bäst bevarade parti, helt oberörd av restaureringen och det vackraste exemplet på medeltida profan byggnadskonst i Arboga. Som de flesta medeltidskällare i staden — det finns inemot 30 stycken — består den av ett slags förstuga, till vilken trappan med ursprunglig källarhals leder ned, och ett däremot tvärställt källarrum, båda täckta av tunnvalv. Väggarnas nedre delar äro byggda av gråsten, de övre och valven av tegel. Källarrummet har i västra gaveln ett högt placerat fönster (nu endast delvis ovan markytan). Strax bredvid källarhalsen leder en dörr ungefär mitt på gårdsfasaden in till bottenvåningen. Denna består av en enda stor sal med ett trätak, vars bjälkar vila på i väggarna infällda stockar. I östra kortväggen märkas ett par symmetriskt placerade rundbågiga nischer. Två sådana finnas också väster om dörren. Åt Nygatan finnas två fönster, åt Baggens gränd ett. Rummet har genom sina proportioner onekligen en viss monumental prägel. Inga spår finnas av att det tidigare skulle ha haft annan disposition. Både dörrens och fönstrens placering tala för att här även ur-

¹ För närvarande inrymmas häri en del av Kulturhistoriska föreningens samlingar, vilka här funnit en idealisk förvaringsort, nu äventyrad av ombyggnadsplanerna. Efter att tidigare ha varit mycket förfallet har huset iståndsatts med anslag från Svenska Handelsbanken, varvid stora partier av väggarna måst förnyas.

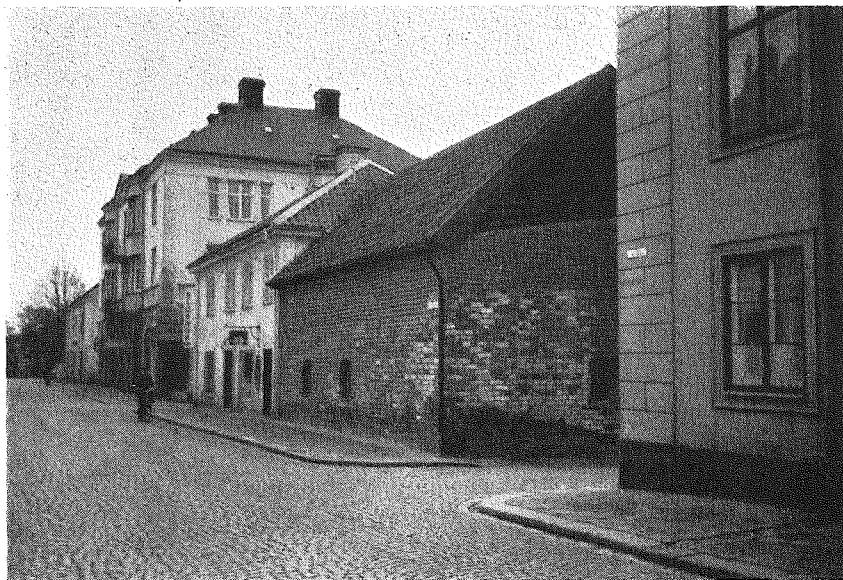

Fig. 1. Arbogahuset sett från Nygatan.

sprungligen funnits samma stora sal. Numera leder en trätrappa från salen upp till övervåningen. På medeltiden fanns säkerligen ingen inre förbindelse mellan våningarna. Till ö v e r v å n i n g e n leder nämligen en dörr på gårdsfasaden, placerad ovanför bottenvåningens dörr. Dit har man kommit med tillhjälp av en yttertrappa; möjligen har också svalgång funnits. Där om vet man ingenting, ej heller om fritrappans läge; murverket, som här är ursprungligt, visar nämligen inga spår av bjälkhål. Trappan och den eventuella svalgången måste därför ha vilat på en helt fristående stolpkonstruktion.² Även övervåningen består nu av ett enda rum men har ursprungligen varit uppdelat i två. Ett fönster är placerat strax intill dörren öster därom, och mellan dem har en trävägg utgått. Rummet täckes av ett i sen tid tillkommet pulpettak; väggen åt Nygatan var före restaureringen till stor del förstörd, och av gavelröstena återstå blott de nedre delarna; i väster dock så mycket att ett fönster bevarats. Vid restaureringen avlägsnades beklagligt nog resterna av en eldstad med rökgång i sydöstra hörnet, synliga på ett gammalt fotografi.

² Detta torde vara sällsynt; i regel brukar den mycket vanliga anordningen med yttertrappa vara förankrad i murverket. Jag kan dock andraga ett exempel på en fristående bärbonstruktion, fast av annat slag: i tornet på Tälje hus måste första våningens golv ha vilat på en utan samband med murarna konstruerad bockanordning. B. Söderberg, Borgen på Ragnhildsholme, i *Vår Bygd*, utg. av Östra Södermanlands kulturhistoriska förening 1938, s. 8.

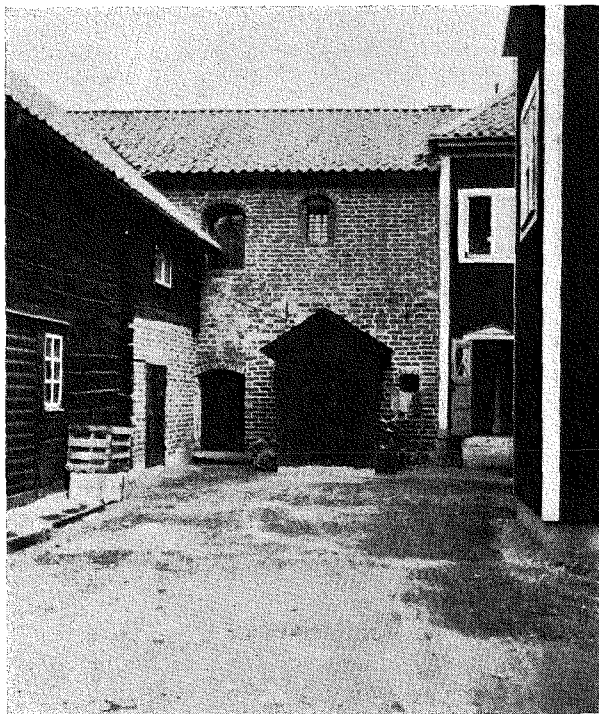

Fig. 2. Arbogahuset sett från gårdsidan.

Redan under medeltiden tillbyggdes det nu beskrivna huset med en långa utefter Baggens gränd. Därav kvarstå långmurarna till en vånings höjd. Ovanför ligger nu ett timrat loft. Murarnas södra ändar visa spår av rivning; om byggnadens ursprungliga längd kan således ingenting bestämt sägas. Den fortsattes nu av träbodlar. Rummets norra gavelvägg, som utgöres av det äldre husets yttermur, har bevarat stora partier av ursprunglig vit puts med svaga spår av målningar i rött.

Som nämndes ha vissa partier av murverket måst förnyas vid restaureringen. Dessa äro tydligt utmärkta. De gamla murytorna äro icke åverkade och ha — särskilt på gårdsfasaden — bevarat intressanta rester av den medeltida putsen: röd puts med murverket återgivet med målade fogar i vit kalkfärg.

Byggnaden går nu under benämningen "Helge Kors kapell" och synes på sista tiden ha identifierats med denna i de medeltida protokollen nämnda lokal.³ Auktoritet för en sådan uppfattning torde vara G. Bergström, efter

³ Första gången den 11 oktober 1490.

Fig. 3. Arbogahuset sett från Baggensgränd.

vilken Brattström upptagit den.⁴ Kvarteret kallas nu också Kapellet, en benämning som icke har någon hemul i hävderna. Åsikten att byggnaden skulle vara Helge Kors kapell vilar på mycket lös grund. Arboga stads tänkebok omtalar visserligen kapellet men lämnar ingen konkret upplysning om var det varit beläget. J. B. Lohmann nämner kapellet men kan icke lokalisera det.⁵ Som en möjlighet föreslår han Vinbergiska gården vid Västerlånggatan. Tro- ligen efter honom förlägger Bergström det i första delen av sitt arbete (s. 76) till Västerlånggatan (Vinbergiska eller Ullbergiska gården), vilket inte hindrar honom från att i andra delen (s. 105), utan vidare identifiera det med huset vid Nygatan och meddela att huset står på S:t Olofs gilles tomt. Härtill fogar Brattström, att i kapellet förvarades en skärva av Jesu kors. Varifrån alla dessa kunskaper förvärvats får man icke veta, och det måste sägas att de icke göra något förtroendeväckande intryck. Att den välunderrättade och kritiske Lohmann icke nämner byggnaden är redan det betänkligt nog; en sådan sak borde han ha känt till. Förmodligen har Bergström antagit Helge Kors' kapell vara den nya kyrka, om vilken det heter i tänkeboken vid den 6 juni 1474:

⁴ G. Bergström, *Arboga krönika*, 1, Örebro 1892, 2, Örebro 1895; J. E. Brattström, *Glimtar och strövtåg i Arbogas hävder*, Arboga 1936.

⁵ *Arboga Kenning*, Arboga 1737.

”Vår Frus gillesbröder gåvo sitt godminne till om den tomten som S. Olavs gillestuga står på till den nya kyrkan till lego ii mark om året.” Men detta är i själva verket beviset för att huset icke kan vara Helge Kors’ kapell, om man identifierar detta med den nya kyrkan (vilken av allt att döma aldrig kom till utförande), ty av tänkeboken framgår klart och tydligt, att S:t Olavs gillestuga var belägen i något av de östra kvarteren närmast söder om Västerlånggatan, mellan denna och ån.⁶ Jag har sålunda icke kunnat finna något som bestyrker, att byggnaden skulle vara identisk med Helge Kors’ kapell. Icke heller har huset något av kyrklig karaktär i sin arkitektur.

Å andra sidan gör byggnaden icke intryck av att vara ett vanligt boningshus, en stuga i en borgares gård. Därtill förefaller den att vara alltför anspråksfull, åtminstone efter Arbogaförhållanden. Framför allt väcker den präktiga salen betänkligheter mot en sådan förklaring såsom varande ett alltför magnifikt slöseri med utrymme i en borgarboning. Husets planlösning står icke i överensstämmelse med de hävdvunna byggnadstyper, som voro normgivande för boningshuset, vare sig det gäller en lantgård eller stadsfastighet; i princip finns det knappast någon skillnad mellan dessa båda kategorier när fråga är om den vanliga svenska utvecklingen. Den hopträngda lamellbebyggelsen i Stockholm kan härvid icke åberopas som jämförelsematerial; även där visar för övrigt utvecklingen, att man från encelliga och tvåcelliga hus i olika gestalter nådde fram till den svenska normalplanen: parstugan.⁷ I övrigt finns inte mycket att jämföra med. De helt bevarade medeltida bostadshusen i Vadstena och Linköping visa andra planlösningar.⁸ Överhuvudtaget ha stenhuis i privat ägo varit ganska sällsynta i Arboga ännu vid slutet av 1400-talet. Av de kvarstående stenhuisen kan endast ett par med säkerhet sägas ha tillhört en borgaregård; därav torde det överputsade tegelhuset på Järnbolagets tomt vid Smedjegatan kunna identifieras med det stenhuis, som tillhörde Lars Björson, den rikaste och mest ansedde borgaren i staden i slutet på 1400-talet, och som troligen också uppförts av honom.⁹ Han kallas också ”Lars i stenhuisgården”, ett epitet, som kraftigt poängterar att det här rör sig om ett undantagsfall. Kanske var han den förste, som byggde privat stenhuis i staden. Senare omtalas också ett par andra stenhuis, tillhörande andra personer, men antalet är i alla fall mycket blygsamt. Men dessa privata stensfastigheter täcka icke antalet stenhuis i staden. De förnämsta byggherrarna i en medeltida stad voro icke privatpersoner utan korporationer och gillen. Gilleslivet har florerat

⁶ Arboga tänkebok den 3 juli 1458. (Arboga stads tänkebok, utg. av E. Noreen och T. Wennström, i Samlingar utg. av Svenska Fornskrift Sällskapet, Sthlm 1935 ff.).

⁷ Tord O:son Nordberg, Den medeltida bebyggelsen i kvarteret Cepheus, i S. Eriks årsbok 1939.

⁸ Erik Lundberg, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000—1400, Sthlm 1940, s. 614 och 622.

⁹ Huset nämnes första gången den 15 mars 1462.

kraftigt i Arboga. Vi känna från källorna fyra olika gillen: Vår Frus, S:t Olavs, S:t Nicolai och Helge And; dessutom nämnes ett "karlagille", varmed avses ett gille, dit blott män ägde tillträde. Det är vanskligt att avgöra, om därmed menas en särskild sammanslutning eller något av de nämnda. För det förre kan tala, att ett gille utan närmare bestämning flera gånger nämnes i protokollen (den och den sade "i gillet" eller "i gillestugan" etc.), ett eljest oklart uttryckssätt, som kan förklaras med att man åsyftat ett i sin art ensamt karlagille.¹⁰

Åtminstone några av dessa gillen böra ha haft stenbyggda hus till möteslokaler, och enligt min mening ha vi att i huset vid Nygatan se en i relativt gott skick bevarad medeltida gillestuga. Med en sådan synes mig dess arkitektoniska karaktär stämma bäst överens. En slutgiltig bevisning kan dock icke åstadkommas, men just därför har jag velat föra frågan på tal. Vi veta ytterst litet om de medeltida gilleshusen; få äro kända, men det är möjligt att en del medeltidsbyggnader i stad och på landsbygd efter en närmare granskning skulle kunna rubriceras som gillestugor. Ahnlund har, delvis efter Almgren, framkastat möjligheten av att några byggnader invid kyrkor, som i senare tid fått tjäna skiftande ändamål som spannmålmagasin, materialbodas eller bårhus, ursprungligen varit gillestugor.¹¹ Det vore också egendomligt, om icke det särskilt i Uppland livligt blomstrande gillesväsendet på landsbygden skulle ha efterlämnat några byggnadsminnen, även om, som Ahnlund håller för troligt, de flesta gillestugorna varit av trä. Ännu på 1600-talet funnos i varje fall byggnadsrester, om vilka traditionen visste berätta att de härrörde från gilleshus.¹²

Ahnlund betonar, att även om man får räkna med att gillesväsendet varit särskilt väl utvecklat i Mälardalen, fullgoda motsvarigheter funnits också i andra landskap, och att en vidlyftigare undersökning härvidlag kan komma att ändra proportionerna. I anslutning till denna förmodan kan nämnas, att vid Forsa kyrka i Hälsingland står en gråstensbyggnad, som av ortstraditionen — vid sidan av mera fantastiska föreställningar om dess ursprungliga karaktär, uråldrig kyrka o. s. v. — utpekas som en gillestuga. Huset är av ganska enkelt slag och troligen senmedeltida. Kanske kan gilleshustraditionen ha rätt, men man kan också tänka sig byggnaden kan ha ingått i den medeltida prästgården, en förmodan som muntligen uttryckts av antikvarie Erik Lundberg.

En av huggsten uppförd byggnad på Ö r b e r g a kyrkogård i Östergötland, med en romansk portal mitt på ena långsidan, ansluter sig också till kretsen av sådana "kyrkogårdsbyggnader", vilka böra uppmärksammas vid behand-

¹⁰ Jfr N. Ahnlund, Medeltida gillen i Uppland, i Rig 1923, s. 9.

¹¹ A. a., s. 17.

¹² A. a., s. 15 ff.

Fig. 4. Byggnad på kyrkogården i Örberga, Östergötland.

lingen av de medeltida landsbygdsgillena.¹² I våra medeltidsstäder synas gilleshusen lysa med sin frånvaro bland bevarade byggnadsminnen. Kanske vänta dock här gillestugor blott på att identifieras. Men identifieringen är mycket vanskelig, eftersom vi inte veta mycket om hur ett medeltida gilleshus tittat ut, om det haft några arkitektoniska särdrag i planlösning eller uppbyggnad, som kan skilja dem från andra profanbyggnader. De medeltida gillesstadgar som bevarats lämna visserligen värdefulla upplysningar om sammanslutningens organisation, festkalender och sedvänjor, men föga kan man utläsa ur dem om gilleslokalens utseende. Att städernas gilleshus varit tämligen rymliga och anspråksfulla byggnader framlyser gång på gång ur historiska källor; de ha ofta fått tjäna som lokaler för politiska möten, valförsamlingar och dylikt,¹³ S:t Peters gille i Uppsala skall ha legat i hörnet mot gamla torget och användes en tid på 1500-talet som rådhus.¹⁴ Å andra sidan veta vi

¹² Angående en nu försvunnen gillesstuga vid Kopparbergs kyrka i Falun se Gerda Boëthius, Falu stads kyrkor, i Sveriges Kyrkor.

¹³ Gillestugornas användning som lokaler för politiska sammanslutningar och möten exemplifieras särskilt tydligt i Stockholm under de kritiska månader som föregingo Kättingemorden 1389. Jfr N. Ahnlund, Tyskt och svenskt i Stockholms äldre historia, i Historisk tidskrift 1929, s. 10 f.

¹⁴ Ahnlund, i Rig 1923, s. 9.

att betydande gillen som Helga Lekamens gille i Stockholm icke hade egen möteslokal utan hyrde sådan hos andra gillen.¹⁵

För närvarande finns i vårt land veterligt blott en byggnad i stad, som man med säkerhet vet har varit ett gilleshus, "Kalendehuset" i Lund, ursprungligen tillhörigt kalenderbrödernas gille. Denna byggnad är emellertid flyttad från sin ursprungliga plats och i åtskilligt stympat skick återuppförd i Kulturhistoriska museet, och då den dessutom har haft en del extraordinära anordningar, bl. a. ett tillbyggt tornparti, kan den väl knappast få gälla som typisk och har i detta sammanhang mindre intresse.

Vi återvända till Arbogahuset. Salen är dess förnämsta avdelning. I en medeltida salbyggnad plägar en över hela huset näende festsal ligga i övre våningen medan nedre våningen upptages av förrådslokaler eller — åtminstone i blandformer — av bostadsrum.¹⁶ I huset vid Nygatan ligga, om vi bortse från källaren, de underordnade utrymmena i övre våningen. Det är om man så får uttrycka sig en konverterad salbyggnad. Det synes mig som om en sådan skulle ha varit särskilt väl lämpad för en gillestugas syften. För ett gille var det huvudsaken, att deras hus innehöll en något så när rymlig samlingslokal samt rikligt tilltagna källarutrymmen för öl och matvaror.¹⁷ Bostadslägenheter voro icke nödvändiga men kunna ha varit särdeles lämpliga i ett gilleshus i staden, där man kunde dra inkomster av deras uthyrning eller använda dem som bostäder för någon av gilletts ämbetsmän, som hade att övervaka fastigheten. Enligt vad Schück påvisat ha vissa av gillen ägda men icke uthyrda fastigheter tjänat som bostäder åt gilletts förtroendemän.¹⁸ Att kombinera gilleshuset med en sådan prebendebostad bör givetvis ha varit synnerligen lämpligt. Att bostaden därvid förlagts till övre våningen med särskild ingång måste ha varit det mest fördelaktiga. Enligt allt vad vi känna om medeltida bostadsskick borde i en vanlig manbyggnad bostadssviten ha varit förlagd till undre våningen.

I och för sig har detta resonemang icke bindande värde, så länge jämförelser med andra byggnader icke kunna göras. Dessvärre ligger materialet så till, att man, om man vill försöka få ett grepp om gillenas byggnadsformer, snarast måste använda uppfattningen att Arbogahuset är en gillesstuga som arbetshypotes och utgångspunkt. Tills vidare hamnar man sålunda ohjälpligen i en *circulus vitiosus*. Detta är emellertid enda möjligheten att bringa frågan å bane. Åtminstone ett par jämförelser skola dock försökas.

¹⁵ H. Schück, Stockholm vid 1400-talets slut, i Vitterhets, Historie och Antiquitets Akademiens handlingar, 48, Sthlm 1940, s. 154.

¹⁶ Erik Lundberg, Herremannens bostad, Sthlm 1935, s. 172.

¹⁷ Ahnlund framhåller de kraftiga källarna som utmärkande för de svenska gillesbyggnaderna (Rig. 1923, s. 19).

¹⁸ A. a., s. 166 ff.

Fig. 5. Tiondelada i Vaksala, Uppland.

Väster om kyrkogården i V a k s a l a står en medeltida tegelbyggnad, den s. k. tiondeladan, vilken av Ahnlund förmodats vara en gillestuga. Man vet, att ett gille funnits i Vaksala, ehuru intet närmare är bekant därom annat än att vid Gustaf Vasas reduktion av kyrkogods visst antal dryckeskärl därifrån inlevererades till Kronan.¹⁹ I mått och uppbyggnad erinrar tiondeladan om Arbogahuset, ehuru dess interiör icke är lika omsorgsfullt utformad, men i gengäld vittna de vackra av vita blindingar livade gavelröstena om att byggnaden framträder med konstnärliga anspråk. I de allra flesta fall voro landsbygdens gilleshus belägna i omedelbar närhet av kyrkan. Visserligen reser Ahnlund själv den invändningen att eldstad saknas, vilket skulle försvaga slutsatsen. En eldstad behöver emellertid alls icke ha varit obligatorisk i en gillestuga. Sal och gästbudslokal voro under medeltiden ofta nog oeldade rum, och för den matlagning, som ägde rum vid sammankomsterna, krävdes icke en permanent spiselanordning, då den mycket väl kunde ske i en närbelägen gård eller i det fria. Denna invändning synes mig sålunda kunna bortfalla. Mera tvéksam kan man däremot ställa sig inför byggnadens tvårummighet.

¹⁹ Ahnlund, i *Rig* 1923, s. 17 och 20. Ahnlund nämner också som en förmodad gillesstuga en mindre gråstensbyggnad på Uppsala-Näs' kyrkogård. Den benämnes "Lillkyrkan" eller "Kapellet". Jag har icke haft tillfälle att själv undersöka byggnaden, varför den här icke upptages i diskussionen.

Huset består av källare och en våning, båda uppdelade av tegelväggar i två lika stora rum, och därovan en rymlig vind. En stor sal i våningen skulle bättre ha motsvarat gilleshusteorien, helst som rummen icke ha inre förbindelse med varandra och vart för sig verkar för trångt som samlingslokal för ett gille. Men en närmare granskning synes kunna avlägsna även denna svårighet. Skiljeväggen är visserligen uppförd i medeltidsförband och bör tillhöra åtminstone 1500-talet men stöter stumt emot ytterväggarna och kan sålunda mycket väl vara sekundär. Från början kan alltså våningen ha bestått av en enda stor sal. Man kan tänka sig att då helgongillena vid reformationens införande avskaffades redan i samband därmed — i detta fall omkring 1546 då diverse värdefullt lösöre inlevererades till kronan — gillestugan omändrades till sockenmagasin eller tiondelada, varvid skiljeväggen uppfördes. Märk att denna uppdelar utrymmet icke efter det normala tvårumshusets plantyp i ett större och ett mindre rum, utan i tvenne lika stora, vilket bestämt tyder på avsikten att skapa ett magasin.²⁰ Och på en förrådsbyggnad skulle man på 1400-talet näppeligen ha nedlagt så mycken omsorg och kostnad. De båda dörarna, som leda in till husets olika rum, äro sekundärt upptagna.

Om Vaksalahuset sålunda kan rekonstrueras med en sal ovan källaren, får det karaktären av en självständig salbyggnad, och samtidigt blir likheten med Arbogahuset påtaglig. Skillnaden är nu huvudsakligen den, att det förra saknar bostadsvåning, vilken dock får betraktas som en speciell sak, som icke direkt har med byggnadens karaktär av gillestuga att skaffa.

I detta sammanhang kan man knappast förbigå en byggnad, som av en stark och i litteraturen flerstädes accepterad tradition betecknas som ett gilleshus, nämligen det medeltida stenhuset vid *B ö s s a r v e i B j ö r k e* på Gotland. Det skall ha tillhört Katarinagillet därstädes, stiftat 1443 och väl känt genom bevarade statuter. Byggnaden, som nu upptar två våningar, kvarstår endast till hälften; södra delen är raserad sedan 1853, men en teckning av Hilfeling återger dess utseende omkring 1800. Nedre våningen innehåller två kryssvälvda rum av förrådskaraktär utan inre förbindelse; övre våningen har upp-tagits av en bjälktakstäckt sal. Enligt Lithberg bör en tredje våning ha funnits.²¹ Vi skulle här sålunda närmast ha att göra med en salbyggnad av ordinär typ, använd som gilleshus. Emellertid står man icke heller här på säker mark. På Hilfelings teckning har övervåningen tvenne dörröppningar på östfasaden, och dessa förutsätta strängt taget att våningen varit uppdelad i två rum. Någon stenvägg har dock icke funnits mellan dem. Säkerligen är byggnaden som Lithberg antar²², ett par århundraden äldre än Katarinagillet, men han finner

²⁰ Sådan är indelningen hos de medeltida gotländska stenbodarna av typen Lauks. Jfr N. Lithberg, *Gotländska minnesmärken*, 1, Stilm 1929, s. 58 f.

²¹ A. a., s. 27.

²² A. a., s. 27.

det icke i och för sig otroligt att gillet fått övertaga en äldre byggnad. Detta kan lätt förklara de två dörrarna. Före gillet tid hade övervåningen, som vanligt är i liknande hus,²³ en genom brädvägg tudelad övervåning. Vi kunna tänka oss att skiljeväggen slopades, då gillet, som behövde en festsal, övertog huset, varvid dock båda dörrarna bibehölls. Dock misstror Lithberg traditionen om gilleshuset, som han anser vara en sen konstruktion, och uppfattar byggnaden som ett magasin av typen Lauks.²⁴ Mot denna uppfattning står emellertid skildringen i Sveriges Kyrkor,²⁵ där byggnaden säges vara uppförd för Katarinagillet med begagnande av partier av ett hus från 1200-talet. Här hänvisas till en tidigare lithbergsk uppsats, i vilken ännu inga tvivel på gillesustraditionens riktighet framkastats,²⁶ Det är knappast troligt, att skildringen i Sveriges Kyrkor, även om den koncipierats innan Gotländska minnesmärken kom ut, skulle ha slutredigerats utan att hänsyn tagits till denna bok, som för övrigt nämnes i förordet. Snarare vill man förmoda, att Lithberg själv sanktionerat den nya versionen, då han ju städse pläгат anlitas som sakkunnig för gotländsk profanarkitektur i Sveriges Kyrkor-verket. För min del kan jag icke förstå, att tillräckliga skäl föreligga att betvivla gillesustraditionens riktighet. Godtaga vi den ha vi funnit en byggnad som visserligen icke ursprungligen uppförts för ett gille, men som senare inrättats för dess behov. Likheten med Arbogahuset träder i dagen. Dess källare motsvaras i Bössarve av den magasinartade bottenvåningen, dess sal av första våningen och möjligen också dess bostadsrum av en förlorad övervåning.

I korthet nämner jag här också den tegelbyggnad, daterad 1516, som vid rivningen av kvarteret Nunnan vid Stora torget i Visby frilades och restaurerades 1936.²⁷ Byggnaden är unik. Över en källare av äldre ursprung ligger nu en våning upptagande en stor sal, vars innerväggar artikuleras av stora rundbågiga nischer, som nå nästan från golv till tak. I två av dessa nischer i salens västra del på norra väggen äro spetsbågiga fönster inkomponerade, så att en trifoliekontur uppstått. Lundberg framhåller emellertid, att våningen på medeltiden varit uppdelad i en kammare i öster och ett större rum i väster, vilket framgår av fönsternas olika storlek och nischernas något avvikande form. Jag medger, att slutsatsen är fullt berättigad ur dessa skäl. Och dock kan jag inte hjälpa, att jag förvånas över att man skulle ha skurit sönder en sådan innerarkitektur, som dock är sällsynt och måste vara tänkt som dekoration och inte bara ett system av besparingsbågar, med en brädvägg och därigenom låtit en stor del av dess effekt gå om intet. Denna nischarkitektur

²³ T. ex. stenhuset vid Lauks i Lokrume (Lithberg, a. a., s. 58).

²⁴ A. a., s. 29.

²⁵ Gotland, I, s. 628.

²⁶ Katharinagillet i Björke, i Gotlands Allehanda 1907, n:r 115—116.

²⁷ Erik B. Lundberg, Ett visbyhus från senmedeltiden, i Gotländskt arkiv 1941.

måste ha varit avsedd att omspanna en sal, ett enhetligt rum med konstnärliga anspråk; den kan inte ha varit menad för ett vardagsrum och en kammare. Detaljerna med fönstrens olika storlek och nischernas mått synas mig därvid spela en underordnad roll. Lundberg skulle själv också gärna ha velat betrakta huset som en offentlig byggnad men kan icke finna något belägg härför i källorna. Men källorna gå inte längre tillbaka än till slutet av 1600-talet. Inga spår av ursprunglig eldstad påträffades i byggnaden, vilket i sin mån kan tala för att den icke från början varit ett bostadshus. Om mitt postulat angående våningens karaktär av sal får anses berättigat, så ha vi här en god motsvarighet till Arbogahuset: en källare med en därovan lagd samlingslokal av viss monumental hållning. Och inför en sådan byggnad vill man gärna förmoda, att den tillhört något av de präste-, köpmans- eller hantverkargillen, som i den gamla hansestaden nått en rik blomstring. Med hänsyn till husets sena datum ligger det nära tillhands att tänka sig, att det ganska snart förändrats för att tjäna andra ändamål.

Med ovanstående har jag endast velat belysa — om än ofullständigt — min förmodan om Arbogahusets ursprungliga användning. Att frågan därmed är långtifrån löst är jag medveten om. Men det kunde vara skäl i att med större material ta upp den till behandling. Även gilleslokaler från senare tid torde därvid böra uppmärksammas, då säkerligen inom skrå- och gillesväsendet en stark konservatism gjort sig gällande. Jag anför här brottstycken ur Säves²⁸ beskrivning av Skomakarelagets hus i Visby, ett medeltidshus, som ännu i stympat skick finnes kvar.³⁰ Lags-rummet var i övre våningen, ett stort och vidlyftigt rum med bjälktak, nischer i väggarna och väggfasta bänkar. Fönstren i lags-rummet voro små och flera i rad med målat bränt glas. I nedre våningen funnos två välvda rum. Där bodde ett folk, som skulle se efter ämbetets hus och tomt. Säve berättar också att Skräddarelaget hade ett hus vid S:t Hansgatan, troligen även detta ett medeltidshus, med ungefär samma indelning som Skomakarelagets.

Vilket gille skulle huset vid Nygatan ha tillhört? Det finns knappt mer än ett att välja på: Vår Frugillet. S:t Olovs gillestuga är redan nämnd: den låg söder om Västerlånggatan inte långt från torget. Längre västerut vid samma gata låg Helge Ands gille.³¹ Möjligen återfinnes gillestugan i det medeltida tegelhuset i Ullbergska gården. I bottenvåningen ovan den rymliga källaren finns blott ett stort rum, numera inrett till bageri, varför någon noggrannare

²⁸ A. a., s. 42.

²⁹ Gotländska samlingar, Bok I 175, Uppsala universitetsbibliotek.

³⁰ Uppmätning av Ragnar Andersson 1934 i Antikvariskt-topografiska arkivet.

³¹ Den 25 oktober 1462 sälja Lars Djäkn och Lars Forsöl en gård nordan ån nedanför Helge Ands gillestuga. Längden från gillestomten till ån var 54 alnar och 1 kvarter. Detta tyder på att gilleshuset legat uppe vid gatan.

undersökning icke är möjlig. I samma stadsdel, uppenbarligen ännu längre västerut men i något kvarter närmare än låg S:t Nicolai gillestuga.³² Vårfrugillet förefaller att ha varit mycket betydande, kanske på något sätt överordnat de andra gillena. Härpå tyder den ovan citerade notisen om att Vårfrugillet lämnar sitt medgivande till att nya kyrkan bygges på S:t Olovs gilles tomt.

Zusammenfassung

Ein mittelalterliches Gildehaus in Arboga

Unter den 8 erhaltenen mittelalterlichen Steinhäusern in Arboga nimmt den vornehmsten Platz ein Ziegelbau an der Ecke von Baggens gränd und Nygatan ein. Das Haus ist restauriert und wird jetzt als Museum angewandt. Von einer sicherlich späten Tradition wird es als eine in den mittelalterlichen Quellen mehrmals genannte Heiligkreuzkapelle bezeichnet. Deren Lage ist indessen nicht bekannt, und es dürfte bewiesen werden können, dass das Haus an der Nygatan nichts mit der Kapelle zu tun hat. Es hat auch keine kirchlichen Züge in seiner Architektur. Das Gebäude besteht aus einem geräumigen tonnengewölbten Keller, Erdgeschoss, enthaltend einen grossen Saal, und teilweise verstümmeltem Obergeschoss. Der Saal, welcher niemals in mehrere Räume aufgeteilt war, erhält sein Licht von drei Fenstern und seine Wände werden durch vier rundbogige Nischen belebt. Das obere Geschoss ist ursprünglich in zwei Räume geteilt gewesen, von denen der eine mit einem nun abgerissenen Herd versehen war. Zum unteren Stockwerk führt eine Tür ungefähr in der Mitte der Fassade; zum oberen, das jetzt durch eine sekundäre innere Holzterasse zugänglich ist, gelangte man ursprünglich auf einer nun verschwundenen Freitreppe durch eine oberhalb des Untergeschosses angebrachte Tür. Bereits während des Mittelalters ist das Haus mit einem nun stark veränderten Flügel an der Baggens gränd ausgebaut worden.

Der Verfasser meint, dass dieses Gebäude kein gewöhnliches Wohnhaus in einer Bürgerhof gewesen ist. Die Anlage mit grossem Saal im Erdgeschoss und Wohnungssuite im oberen Stockwerk steht nicht in Übereinstimmung mit den herkömmlichen Typen für einfachere Wohnhäuser. Eher will der Verfasser darin ein ganz gut erhaltenes mittelalterliches Gildehaus erblicken.

³² Den 11 juli 1463 nämnes en kålgårdstomt nordan ån, ned till ån västan allmanningen, som löper ned till S:t Nicolai gille.

Mit Sicherheit sind keine derartigen Gebäude unter dem erhaltenen Bestand an mittelalterlichen Häusern in den schwedischen Städten bekannt, aber man weiss, dass es oft geräumige und prächtige Gebäude waren, die oft als Lokale für politische Zusammenkünfte und dergl. zu dienen hatten.

Auf dem Lande, wo das Gildenwesen frühzeitig Eingang fand, gibt es an einigen Plätzen bei den Kirchen Steinhäuser, die von der Tradition als Gildehäuser bezeichnet werden. Der Verfasser vergleicht das Arbogahaus mit einem derartigen Gebäude bei der Kirche von Vaksala in Uppland, das, wie man vermutet, einer im Kirchspiel bekannten mittelalterlichen Gilde gehört hat. Ferner erstreckt sich die Diskussion auf ein Gebäude bei Bössarve in Björke auf Gotland, das von der örtlichen Tradition der dortigen, seit dem 15. Jahrhundert bekannten Katharinagilde zugeschrieben wird. Das Gebäude ist älter, scheint aber für die Bedürfnisse der Gilde umgebaut worden zu sein. Als diesen Gebäuden gemeinsam werden die weiten Kellerräume und die Ausgestaltung der Erdgeschosses zu einem grossen Saal hervorgehoben. Man meint, dass das Wohngeschoss im Arbogahaus eine Art Praebendewohnung für einen der Gildebeamten gewesen ist.

Hiermit ist nur ein Vorschlag zur Deutung des ursprünglichen Charakters des Arbogahauses und gewisser anderer Gebäude gemacht. Die Frage erfordert weitere Untersuchung mit grösserem Material.

Es wird vermutet, dass das Arbogahaus der Gilde unserer lieben Frau gehört hat, da die Lage der Lokale der übrigen Gilden aus den mittelalterlichen Quellen bekannt ist.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Svensk porträttlitteratur. Bibliografisk förteckning. Av Carl Björkbom och Boo von Malmberg. Gävle 1941. Svenska porträttarkivets publikationer, III. Förf:s förlag. Kr. 9:—.

Det senare 1700-talets starka personintresse tog sig uttryck även i porträttsamlande. Vinhandlaren Neschers och ekonomie professorn Berchs porträttgravyrer äro väl de mest kända. De bilda nu stommen i Kungliga bibliotekets samling av graverade svenska porträtt. 1800-talet betecknar ett stigande intresse, och bildbehovet hos en bok- och tidningsläsande allmänhet tillfredsställdes i allt större utsträckning alltefter som förbättrade reproduktionsmetoder gävo rikare möjligheter. Den ökade kvantiteten motsvarades dock icke alltid av kvaliteten, och när man nådde århundradets slut, hade nivån sjunkit till en ganska avskräckande vågdal. Ur denna har 1900-talet arbetat sig upp. Kravet på sanning även i bild har ökat i takt med kulturhistorikernas frammarsch. Man illustrerar inte längre en historiebok med nygjorda porträtt av Ingjald Illråde och Kristina Gyllenstierna och fordrar i allmänhet klara uppgifter om vad man ser avbildat. Kunskapen om originalen har ökat väsentligt och har fördjupats genom studier och en ständigt växande litteratur. Slutligen bildades år 1916 Svenska porträttarkivet, i vilket Sixten Strömbom är den ledande, med uppgift att samla, studera, publicera och ställa bilder till illustratörers förfogande.

Svenska porträttarkivet har sina omfattande samlingar av fotografier huvudsakligen av målningar och skulptur förvarade i Nationalmuseum. Gravyrerna och "fotografiporträtten" finner man huvudsakligen på Kungliga bibliotekets kart- och planschavdelning, som nu under ett antal år under en kunnig och intresserad föreständares energiska ledning blivit en synnerligen flitigt anlita institution, vilken icke längre kan undvaras.

Under studierna, ordnandet av materialet och arbetet med allmänhetens betjänande har det inom båda institutionerna uppstått anteckningssamlingar bl. a. om svensk porträttlitteratur. Denna del av anteckningssamlingarna har nu kompletterats, systematiserats och utgivits i tryck av Carl Björkbom och Boo von Malmberg såsom Svenska porträttarkivets publikation III, en bibliografi över "den svenska porträttikonografiska litteraturen, d. v. s. litteraturen dels om svenska porträtt och porträttsamlingar, dels om svenska porträttkonstnärer." Såsom bihang har tillagts en förteckning över ikonografiska reproduktionsverk och porträttmatriklar m. m.

Redan vid urvalet av de skrifter, som borde tagas med i denna bibliografi, ha vissa svårigheter mött författarna. I gränsfall har man löst problemet så, att i regel endast sådana arbeten medtagits, i vilka vissa begränsade delar äro helt ägnade åt porträttkonsten. Systematiseringen har förvisso icke heller varit lätt, då ett och samma konstverk kan ses ur synpunkten av konstnären, den avbildade eller förvaringsplatsen. Kravet på ett omfattande hänvisningssystem har blivit oavvisligt. Till detta hänvisningssystem hör också det vällyckade författarregistret.

Bokens huvudrubriker äro "Allmän porträttikonografi", "Utställningar och samlingar", "Speciell ikonografi" och "Konstnärer", vilket redan ger en möjlighet till uppfattning om arten av den förtecknade litteraturen och om det system man valt. Inom de särskilda underavdelningarna äro skrifterna ordnade kronologiskt.

Värdet av en bibliografi ökas bl. a. i den mån den är fullständig. Absolut fullständighet eftersträvas väl alltid, och likväl finnes det väl ingen bibliografi, som helt uppnått målet. Några väsentliga brister torde inte vidlåda föreliggande publikation i detta avseende, ehuru man nog saknar exempelvis Cederström, Uppsala universitets konstsamlingar (i Svenska fornminnesföreningens tidskrift 1903), som innehåller ett stort antal beriktiganden och tilllägg till Nybloms och Sjöbergs arbeten i samma ämne, och Loströms av samma anledning värdefulla, i Nordisk tidskrift publicerade recension av Sjöberg, Svenska porträtt i offentliga samlingar. Hur man skulle passa in en sådan bok som Pufendorfs "De rebus a Carolo Gustavo gestis" vet jag icke, det kanske hade medfört alltför vidlyftiga konsekvenser, men nog förefaller det som om just den hade kunnat vara med. Däremot torde det vara en överlopsgärning att förteckna icke mindre än fem danska skrifter om dansken Tyko Brahes porträtt.

Bokens bekväma användande hade också kunnat underlättas genom att trycka rubriktitlarna upptill på varje sida.

Dessa små brister av den art, som merendels brukar vidlåda bibliografier, väga emellertid lätt mot förtjänsterna. Sverige har för första gången fått en mycket användbar porträttbibliografi, varigenom de bästa möjligheter till iakttagelser för vetenskapligt arbete ges och en förträfflig handledning för illustratörer.

Bland de iakttagelser man kan göra är att varken Skoklosters eller Nordiska museets rika porträttsamlingar varit föremål för publicering och att Zorns porträtt enligt denna bibliografi blivit föremål endast för två tidningsartiklar och en årsboksupsats. Överhuvudtaget är litteraturen om svenska målare som porträttörer föga omfattande. Ännu flera luckor i svensk porträttlitteratur kunna uppmärksammas till intresserade författares tjänst. Av den an-

ledningen bör boken vara välkommen även vid val av studieuppgifter för licentiater och doktorander, åt vilka den kan ge goda uppslag.

Så som verket nu föreligger, utgör det en värdefull handledning för envar, som av en eller annan orsak sysselsätter sig med hithörande ting. Ett tack till författarna och utgivarna för den möda de pålagt sig och den omsorg, med vilken arbetet skett, är väl motiverat.

Torsten Lenk.

Antichi tessuti della basilica Ambrosiana. Av Alberto de Capitani d'Arzago. [Med bihang:] **La "lettiera di Sant' Ambrogio"**. Av Ferdinando Reggiori. Biblioteca de "l'Arte", nuova serie, I. Milano 1941. Stor 4:o, 116 s. + 28 pl. Lire 80:—.

År 397 avled en av den äldre kristna kyrkans märkligaste män, ärkebiskopen Ambrosius av Milano. Den sextonde hundraårsdagen av helgonbiskopens födelse firades högtidligt den 30 januari 1940 i hans egen kyrka S. Ambrogio i Milano. I samband med detta tillfälle öppnades den glaskista i form av ett palliotto, som enligt traditionen inneslöt helgonets båda dalmatikor tillika med relikerna efter S. Casto och S. Polimio, biskopens båda diakoner. Detta år 1863 anordnade "relikvarium" visade sig nu emellertid innehålla mycket mer än vad som rimligtvis kan utgöra "indumenta martiri". Man kunde räkna till ända ett par tiotal olika textilier av silke eller linne i mer eller mindre fragmentariskt skick, av vilka flertalet måste härröra från senare, vid olika tillfällen företagna "restaureringar" av de heliga relikerna.

En brett lagd vetenskaplig undersökning kom till stånd under beskydd av den nuvarande ärkebiskopen, kardinal Ildefonso Schuster. Uppdraget överlämnades till Alberto de Capitano d'Arzago, vilken med synnerligen lyckligt resultat samarbetat med olika fackmän, såväl på det historisk-ärkeologiska området — Fritz Vollbach, Joseph Braun o. a. — som på det textiltkniska och kemiska. Genom sammanställning med de ganska rikligt flödande arkivaliska källorna har författaren på ett i de flesta fall övertygande sätt lyckats fastslå de olika föremålens ålder och proveniens så långt detta för närvarande är möjligt. Det har blivit en ståtlig volym, klar i uppställningen och försedd med vackra och givande illustrationer. Såvitt anmälnaren kan bedöma saken fyller denna undersökning högt ställda krav på vetenskaplig grundlighet och allsidig kritik. En brist är därför desto mer att beklaga: man saknar en resumé på ett mera lättillgängligt språk än italienska.

Rent sensationell är bekantskapen med den vävnad som otvivelaktigt är den ursprungligaste relikerna, även om den icke utgjort den heliga biskopens

Fig. 1. Sidenvävnad från 5:e eller 6:e århundradet.

vid dödstillfälle burna dalmatikan utan snarare det dyrbara pallium, vilket några år efter lagts över de heliga kvarlevorna. Det är en vit sidenvävnad med tre olika scener ur en lejonjakt, i teckning och utförande mästerlig på ett sätt som ställer alla hittills kända sidenvävnader — åtminstone från senklassisk tid — i skuggan. Motiviskt och stilmässigt är vävnaden nära besläktad såväl med senantika mosaiker (Zliten, Sabratha i Afrika) som med en serie elfenbensdiptyker från 400-talet. Med de senare överensstämmer den även i avseende på den raffinerade konstnärliga effekten vitt i vitt och den för den lilla skalan så monumentala teckningen. Även tekniskt skiljer sig detta textila konstverk på ett slående sätt från de i Sens bl. a. bevarade flerfärgade silketygerna, vilka hittills brukat attribueras till Egypten. Detta är verklig damast, ehuru byggd på fyrskaftskyptert i stället för på atlasbindning, där mönstringen bildas genom motsättningen mellan varp- och inslagseffekt. Den stora och regelbundna mönsterrapporten (1008 trådar) och dess absolut felfria genomförande gör att man måste förutsätta en verklig mekanisk mönsteranordning i vävstolen. Författaren yttrar sig med största försiktighet om

tillverkningsorten, men han synes mest luta åt Syrien, där förbindelserna med Kina tidigast böra ha burit frukt med avseende på såväl material som teknik. Han gör flitiga jämförelser bl. a. med de likaledes enfärgade Palmyratygerna från 200-talet och tyckes icke, om jag förstätt rätt, helt avvisa M:elle Schmitters mot Pfister riktade hypotes att dessa skulle vara syriska och ej kinesiska.

Nästan lika märkvärdigt som lejontyget är en i blåvitt mönstrad linnevävnad med rader av små medaljonger i ytan och en bärd i flätmönster. Den är vävd i ett i formatet 189 × 287 cm — bara det en märklighet. Själva vävnaden gör ett primitivt intryck, mönstret är grovt återgivet och tekniken är tämligen apart: mönstret bildas genom en extra, flotterande varp. Man skulle vilja beteckna tekniken som ett lovvärt försök, som icke slagit igenom, eller standardiserats som mönsterteknik. Emellertid ådagalägger denna nu alldeles enastående sak så mycket yrkesskicklighet, att den omöjligen kan vara en mans verk och icke heller ursprungligen enastående. Den måste betraktas som prov på en en gång betydande tillverkning. Att denna varit hemmahörande i Italien torde ej vara tvivel om. Dateringen är däremot en kinkigare sak. Då författaren stannar för andra hälften av 1100-talet såsom den mest sannolika åldern, finnes intet direkt att invända annat än för just motiveringen till att ej göra den äldre: bårdens geometriska flätmotiv, som visserligen var allmänt på germanska textilier under 1200-talet, men som dock förekommer långt tidigare, t. ex. i band från Birkafynden o. a. nordiskt material.

Ett till utseende mycket oansenligt sidentyg har givit anledning till en intressant studie, där viktiga och svåråtkomliga uppgifter om den tidigaste italienska silkesindustrien framlägges. Man får veta, att siden vävdes i Neapel och på Sicilien redan på 700-talet och att silkesodlingen kan spåras i Norditalien på 1000-talet. Det är fullt naturligt, att denna spirande italienska tillverkning ingalunda kunde konkurrera med "la ricca produzione d'oltremare" som grundade sig på sekellång yrkesskicklighet och organisation och skyddades genom monopol. Dessutom är det sannolikt, att den inhemska tillverkningen med flit hölls nere på ledande håll. Camera Regia i Pavia hade nämligen privilegium på att sälja de dyrbara importtygerna på de två årliga marknaderna i Pavia, och detta gav stora inkomster. Författaren anser sig nu ha funnit ett exempel på den äldsta italienska sidentillverkningen: ett omönstrat tyg i dubbelkypert, som är gult på den ena och rött på den andra sidan. Han daterar det till 1000-talet.

För att icke göra framställningen för lång skall här endast i korthet omnämnas några av de övriga "fynden". En slät vit sidenvävnad med invävd violetta claves, som anses vara den andra "ursprungliga" eller "sanna" relikten. Ett blå siden med invävd islamisk skrift som daterar den till 1010—1025. Tvenne med silke och guld på linne broderade bårder med figurer, vilket för-

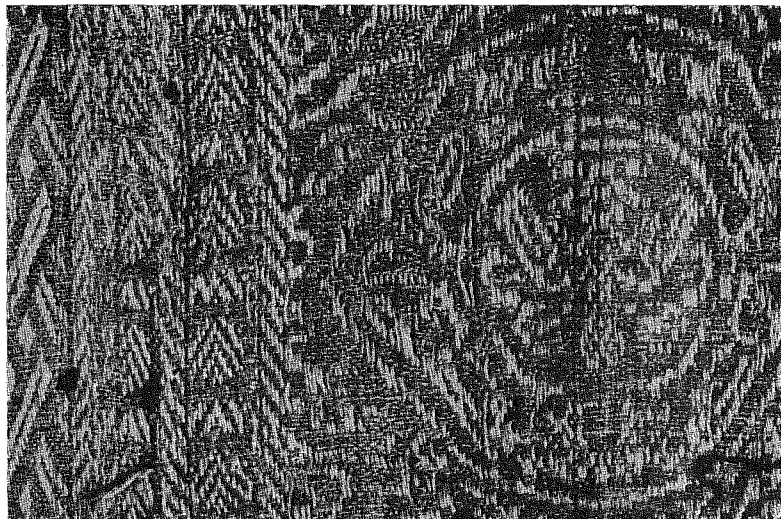

Fig 2. Linnevävnad i blått och vitt.

fattaren anser framställa den unge Konrads kröning till konung av Italien år 1128, vilken ägde rum just i basilica di S. Ambrogio. Intressanta äro även ett par fragment med små geometriska mönster, det ena med inslag av platt tarmguld.

Efter den utförliga presentationen av varje sak för sig följer med ledning av bevarade dokument en längre diskussion över relikernas tillkomst såsom sådana. Att identifiera de nu förefintliga resterna med föremål knutna till viss situation är givetvis en mycket vansklighet uppgift. Författaren yttrar sig med största försiktighet och framlägger ofta alternativa hypoteser. I stort sett tänker han sig händelseförloppet på följande sätt.

Ett antal år efter begravningen (397), sedan kroppen förvandlats till skelett, inhöljdes detta med den ena eller eventuellt båda de vita sidenvävnaderna, som kunna dateras till 400-talet. Det dyrbaraste "palliet" (jaktdamasten) kan möjligen vara skänkt av biskop Lorenzo omkring 500. År 837 flyttade biskop Angilberto helgonet och de båda martyrernas kvarlevor till en porfyrsarkofag, och från det tillfället stannar sannolikt några av de småmönstrade tygerna. Då eller snarare någon gång under de båda följande århundradena, sannolikt i olika etapper, restaurerades de båda ursprungliga pallierna, i enlighet med de allmänt gängse helgontraditionerna i liknande fall: relikerna skulle vara helgonets egna kläder, d. v. s. dalmatikor. Bitarna delades således och sammanfogades i korsform. För att skydda de ömtåliga och dyrbara vävnaderna fodrades, respektive täcktes de med andra tyger, undan för undan. Dylika reliktilverkningar voro ganska vanliga under perioden 800—1100.

Senare, kanske vid kardinal Borromeos besök 1608, togos de olika tygbitarna helt isär, varigenom sammanhanget med de ursprungligen dyrkade relikerna gick förlorad. Härefter kommo textilierna att löpa större fara för förskingring, vilket bl. a. tydligt framgår av Ch. de Linas berättelse från sitt besök. Det var sannolikt högeligen av nöden då prevosten i S. Ambrogio, Monsignore Rossi år 1863 föranstaltade om en noggrann inventarisering, varefter relikerna nedlades, den ena på den andra, i den låda med glaslock, som uppställdes vid altaret, där den förvarats till 1940.

Författaren till slutkapitlet är arkitekt. Han redogör för de illa medfarna träfragment som åtnjutit dyrkan såsom helgonets säng och vilken av allt att döma även är autentisk. Noggranna avbildningar och rekonstruktionsritningar presenteras och ställas i jämförelse med avbildningar i antik skulptur m. m.

Agnes Geijer.

FÖRENINGSMEDDELANDEN

Föreningens för svensk kulturhistoria styrelseberättelse för år 1940.

Föreningens styrelse har under år 1940 — föreningens tjugutredje arbetsår — sökt på följande sätt tillgodose de i stadgarna föreskrivna uppgifterna.

Det första sammanträdet, som var avsett att hållas i april månad, inställdes på grund av de exceptionella förhållanden, som då rådde. Härigenom kom föreningen att sammanträda endast en gång under året, nämligen den 19 november på Skansens Nyloft. Vid detta sammanträde behandlades de stadgeenliga ärendena. Till ordförande återvaldes statsrådet Thorwald Bergquist. De i tur avgående styrelseledamöterna återvaldes liksom föregående års revisorer. Till revisorssuppleant efter lektor Jungner, som avlidit, valdes amanuensen Ola Bannbers. Därefter höll intendenten Albert Nilsson ett med färgbilder illustrerat föredrag: "Resa på Island". Efter supén visade amanuensen Bannbers en av Nordiska museets kortfilmer: "Valborgsmässa i Floda".

Styrelsen har under året sammanträtt den 12 november. Arbetsutskottet har utgjorts av ordföranden statsrådet T. Bergquist, vice ordföranden professor Martin Olsson, skattmästaren direktör S. Westerberg, sekreteraren amanuens E. Andrén samt professor S. Erixon och intendent S. Svensson. Som vice sekreterare har fungerat kapten N. Strömbom. Redaktionsutskottet har utgjorts av professor S. Erixon (ordf.), professor H. Cornell, förste amanuens S. O. Jansson och intendent Svensson. Redaktör för Rig har varit docenten S. Kraft.

Tidskriften Rig har under året utgivits i fyra, kvartalsvis utkommande häften med sammanlagt 177 sidor.

För värdefullt ekonomiskt stöd uttalar styrelsen föreningens tack till skattmästaren, direktör Sten Westerberg, och till föreningens garantier samt till Kooperativa förbundet och till Landsorganisationen i Sverige.

Under året har föreningen åtnjutit ett statsanslag av 1.200: — kronor för utgivandet av Rig.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

INGÅENDE BALANS KONTO.

Tillgångar den 1 januari 1940.

Bankräkning	67: 59
65.600 ex. av Råg	1.736: —
Underskott	447: 12
	Kronor 2.250: 71

Skulder den 1 januari 1940.

Ledamöters fond	1.736: —
Förskott enl. dagbok	514: 71
	Kronor 2.250: 71

VINST OCH FÖRLUST KONTO:

Inkomster.

Medlemsavgifter, årliga	2.700: —	
" " fam.	18: —	
" " garant. o. korp.	350: —	3.068: —
Försäljning		654: 60
Annonser		700: —
Gåva		500: —
Statsbidrag		1.200: —
		Kronor 6.122: 60

Utgifter.

Tryckningskostnader	3.560: 17	
Klichéer	325: 42	
Särtryck	176: 50	4.062: 09
Författare		225: —
Redaktion	750: —	
Sekreterare	150: —	900: —
Omkostnader		188: 58
Porto		137: 49
Underskott 1939		447: 12
Utgående Balans		67: 59
Kassabehållning		94: 73
		Kronor 6.122: 60

UTGÅENDE BALANS KONTO.

Tillgångar den 31 december 1940.

Bankräkning	67:59
Kassa	94:73
65,900 ex. av Rig	1.736:—
	<hr/>
	Kronor 1.898:32

Skulder den 31 december 1940.

Ledamöters fond	1.736:—
Enl. dagbok, Vinst & Förlust	94:73
Vinst & Förlust Konto	67:59
	<hr/>
	Kronor 1.898:32

Stockholm i maj 1941.

*Thorwald Bergquist.**Erik Andrén.**Sten Westerberg.***Revisionsberättelse för år 1939.**

Undertecknade av Föreningen för svensk kulturhistoria utsedda revisorer för år 1939 få härmed avgiva följande berättelse.

Vi hava genomgått och granskat de under året förda räkenskaperna och funnit dessa förda med omsorg och reda och samtliga utgifter vederbörligen bestyrkta.

Föreningens ställning den 31 december 1939 framgår av styrelsens berättelse, och revisorerna vitsorda, att de i densamma intagna vinst- och förlustsamt balansräkningarna överensstämmer med räkenskaperna.

Då granskningen ej givit anledning till någon anmärkning, få vi föreslå, att föreningen beviljar styrelse och skattmästare ansvarsfrihet med uttalande av sin tacksamhet för deras arbete för föreningen.

Stockholm den 16 november 1940.

*Axel Edström.**K. E. Sahlström.*

Revisionsberättelse för år 1940.

Undertecknade av Föreningen för svensk kulturhistoria utsedda revisorer för år 1940 få härmed avgiva följande berättelse.

Vi hava genomgått och granskat de under året förda räkenskaperna och funnit dessa verifierade och riktiga. Den i styrelseberättelsen intagna översikten över räkenskaperna, inkomster och utgifter omslutande kronor 6.122:60, tillgångar och skulder vid årets slut kronor 1.898:32, överensstämmer med räkenskaperna.

Vår granskning har ej givit anledning till någon anmärkning, och vi få föreslå, att Föreningen beviljar styrelse och skattmästare full och tacksam ansvarsfrihet för den tid revisionen omfattar.

Stockholm den 6 juni 1941.

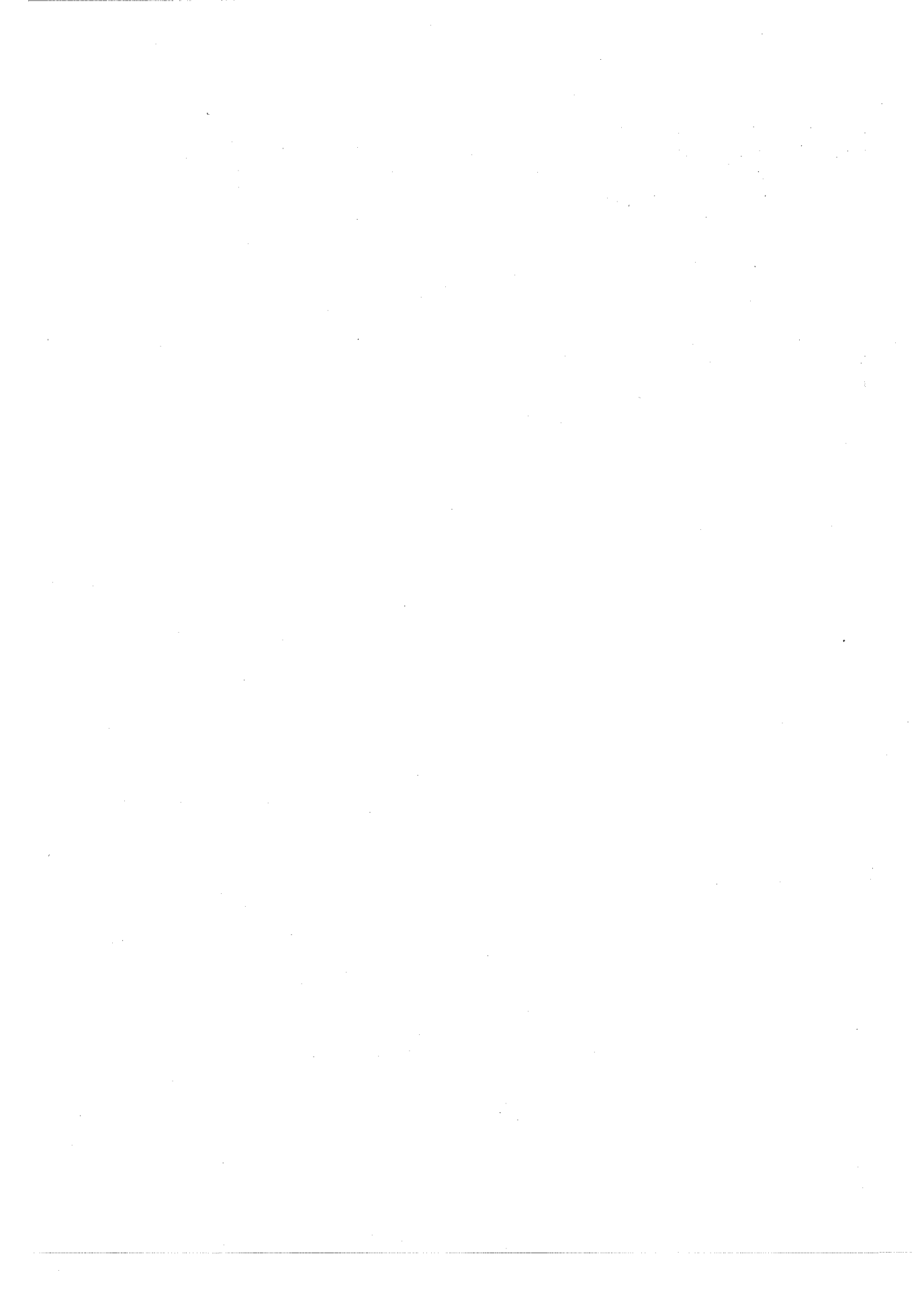
K. E. Sahlström.

Axel Edström.

Föreningens höstsammanträde 1941.

Föreningen för svensk kulturhistoria höll sitt höstsammanträde den 25 november på Hotell Carlton under statsrådet Thorwald Bergquists ordförandeskap. Professor Sigurd Erixon höll föredrag om *Glimtar från trettio års forskningsfärder i svenska bygder*. Föredragshållaren ansåg rubriken utlova för mycket, då han endast kunde komma med några strödda iakttagelser från några få av sina sommarfärder. Han hänvisade för övrigt till ett inom den närmaste tiden utkommande arbete "Strövtåg i svenska bygder", utgivet genom Malmö Ljustrycksanstalt, till förmån för det nystartade Institutet för folklivsforskning. "Tyvärr har jag aldrig fört detaljerade dagböcker för att kodifiera mina personliga upplevelser, vilka nu annars lätt och ledigt skulle kunnat utnyttjas", yttrade talaren. "Anteckningar och skisser ha utförts direkt i samband med arbetet och under samtalen eller betraktandet, medan mina arbetskamrater i sin tur ritat, fotograferat, mätt med måttband eller andra mätinstrument, eller också antecknat även de. Kvällar och nätter ha merendels varit den enda tid, som stått till buds för att skriva ut de sakliga notiserna, men att även ge dem en direkt njutbar form har tiden vanligen icke räckt till för. Vi ha faktiskt genomrest hela Sverige och besökt flertalet av dess socknar, många icke en utan flera gånger. Ett slags preliminär riksöversikt ha vi på detta sätt nått fram till. Det är en andra grundligare genomgång av riket, som ännu inte kunnat genomföras helt. Men å andra sidan äro inom vissa distrikt ytterligare arbeten utförda, som skulle kunna sägas tillhöra en tredje fas: lokala djupundersökningar.

Och dessa beröra inte bara landsbygden utan även åtskilliga städer, gods och bruk." Föredragshållaren gick därefter över till att ge några glimtar från arbetet i ett antal landskap, ibland utformande sig till små livsbilder, ibland till provinsiella kulturöversikter, ibland till folkpsykologiska arbetshypoteser, alla exemplifierade med skildringar av personliga upplevelser och iakttagna livsöden. De landskap, som härvid hunno beröras, voro Småland, Halland, Bohuslän, Skåne, Dalarna, Jämtland, Lappland och Norrbotten. I det planerade verket "Strövtåg i svenska bygder" är det emellertid meningen att behandla alla landskap på detta sätt. Efter supén visade föredragshållaren ett sjuttiofem lusbilder från dessa färder, vilka även illustrerade de personliga mödor, som expeditonsmedlemmarna varit med om men som för dem varit goda glädjekällor.

EDV. NERLIEN

AKTIEBOLAG

"ALLT
FOTOGRAFISKT"

KUNGSGATAN 10

BOX 93
STOCKHOLM 1

TRYCKERI AKTIEBOLAGET THULE

BÖCKER · PLANSCHVERK

VETENSKAPLIGT TRYCK

ILLUSTRERADE TIDNINGAR

S:t Eriksgatan 33, Stockholm. Tel. 52 02 45 (växel)

